и.в
904/4972
II/4

МАДАРА

III

ДИРЕКЦИЯ "КУЛТУРНО-ИСТОРИЧЕСКО НАСЛЕДСТВО" - ШУМЕН
АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ ПРИ БАН - ФИЛИАЛ ШУМЕН

МАДАРА
III

ИЗДАТЕЛСКА КЪЩА "ИЛИЯ Р. БЛЪСКОВ"
ШУМЕН, 1992

904(497.2)
М14

ВА (113
904(497.2)

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Проф. Велизар Велков /отговорен редактор/, чл.-кор. Веселин Бешевлиев, ст.н.с. Вера Антонова, ст.н.с. Цветана Дремсизова-Нелчинова, ст.н.с. Рашо Рашев

Автори:

Велизар Велков, Иван Дуйчев, Неделчо Попов и Свебода Сиракова, Вера Антонова, Цветана Дремсизова-Нелчинова, Георги Атанасов, Павел Георгиев, Тотю Тотев, Димитър Овчаров, Рашо Рашев, Тодор Балабанов, Живко Аладжов, Стойчо Бонев, Николай Овчаров, Станислав Станилов, Стоян Витлянов, Дочка Владимирова-Аладжова, Иван Йорданов

68119

МАДАРА III
Авторски колектив
Първо издание
Рецензенти: проф. Велизар Велков, ст. н. с. Рашо Рашев
Редактор: к. ф. н. Дечко Лечев
Излязла от печат април 1992 г.
Печатни коли 13,5
Издателски коли 28
Формат 100/70/16
Тираж 500
Ведомствено издание

сд. 182

8877

УНИВ. БИБЛИОТЕКА Инв. № 2217 93

П Р Е Д Г О В О Р

Мадара е един забележителен комплексен археологически обект, който влезе в световната археология с прочутия си скален релеф, известен като Мадарски конник. Това е единственият скален релеф на европейския континент от епохата на ранното средновековие, забележителен паметник на старобългарското изкуство и религия и чрез надписите около него - държавна хроника на българските владетели от края на VIII и IX век, и за българската държавност.

Историята на Мадара обаче започва хилядолетия преди създаването на конника. От 1924 до 1934г. тук се извършиха мащабни археологически и епиграфски изследвания, при които бяха засегнати всички периоди от историческото развитие на този изключително интересен и по своите природни дадености обект. Монументалните скали, в основата на които са бликали буйни извори, са внушавали респект на най старите обитатели, които са превърнали това място в свещено. Скално светилище на траките още от края на II и през I хилядолетие, светилище от периода на римското владичество през I - III век, култово място през времето на Първата българска държава - всичко това оформя представата ни за Мадара като уникален културен център през античността и средновековието.

Плодородните околности край скалите създават условия за развитието на поселищен живот още от меднокаменната епоха. Траките също са обитавали тези места. В периода на римската власт край скалите се изгражда един от най големите императорски домени в провинция Долна Мизия, на чиято територия е била разположена Мадара. Открита бе средновековна крепост горе на скалите. През посоченото десетилетие бяха извършени проучвания върху откритите в Мадара антични надписи и монети, разкопаните тракийски надгробни могили, разкрити бяха средновековни културни и обществени сгради, много предмети на занаятчийското производство, на изкуството. Проучван бе Мадарският конник и неговите надписи. През 1934 и 1936 г. бяха публикувани два тома [1] с резултатите от разкопките на праисторическите, античните и средновековните обекти, на епиграфските и нумизматически проучвания. В тези два тома намериха място публикации на Р. Попов - един от най-заслужилите български археолози за организацията на изследванията в Мадара, на Ив. Велков, В. Миков, Г. И. Кацаров, Д. Дечев, арх. А. Рашенов, Кр. Миятев, Б. Филов, Г. Фехер, Н. А. Мушмов, Н. Мавродинов. Тези два тома "Мадара" се нареждат към най-добрите публикации в българската археологическа наука, в които още тогава бе намерен верният път на комплексно изследване на един обект с дълговековно съществуване.

От излизането на т. II през 1936 г. се навършват повече от петдесет години. През този половин век изследванията в Мадара не спряха, но особено се активизираха след 1954 г. Бяха извършени допълнителни археологически разкопки на праисторически, антични и средновековни обекти. Открити бяха и нови. Разкритите находки коригираха някои по-

стари схващания - например, че праисторическото селище следва да се отнесе към халколита, обогатиха нашите представи за историята на този район. Проведената комплексна археологико-епиграфска експедиция през 1954 г. под ръководството на чл.-кор. В. Бешевлиев доведе до окончателни в някои отношения становища за произхода и характера на конника и на надписите край него. Резултатите бяха публикувани в отделен сборник [2].

Проведените значителни проучвания и разкопки в последните десетилетия наложиха естествено публикуването и на т. III от поредицата изследвания върху Мадара. В него намират място: преглед на праисторическите проучвания и разкопки в Мадара и съседните околности, при които се уточняват редица датировки на селищата, за античното наследство в средновековна Мадара. Особено значение имат новите проучвания и обобщения за религиозния живот в средновековния езически културов център в Мадара; на базата на нови наблюдения възникнаха и нови идеи за най-старите скални светилища на траките тук. Публикуват се многобройни и разнообразни нови антични и средновековни находки, които са сериозен принос в обогатяването на нашите познания за античната и средновековната култура.

Предлаганият т. III "Мадара" възобновява една традиция в изследването и публикуването на археологическите паметници от този изключителен историко-археологически комплекс. Проучванията обаче в Мадара далеч не са завършили. Все още редица обекти остават неразкопани напълно, все още много тайни се крият из скалите, които и досега не са цялостно проучени. Все още непосредствените околности на Мадара предлагат значителни възможности в разкриването на античната и средновековната култура. Тези проучвания продължават и следва поредицата в скоро време да обхване и тях.

Проф. Велизар ВЕЛКОВ.

БЕЛЕЖКИ

1. Мадара. Разкопки и проучвания, кн. I, С.,1934, с. 448; кн. II, С.,1936, с. 274. /Издания на Народния археологически музей, No 33, No 27/.

2. Велков, В., Г. Михайлов, В. Бешевлиев, Т. Герасимов, Ив. Венедиков, Ст. Станчев. Проучвания върху надписите и релефа. С., БАН, 1936, с. 234. /Археологически институт. Епиграфска поредица, No 3/.

ЕЗИЧЕСКА И ХРИСТИЯНСКА МАДАРА

Иван Дуйчев

През лятото на 1884 г. - последната от продължителния му престой у нас - Константин Иречек извършил 54-дневно научно пътуване в Североизточна България. В своя ценен "Български дневник" той само бегло е разказал за това пътуване [1], но за това пък е изложил твърде подробно своите впечатления и историко-археологически проучвания в незаменимата и днес книга "Пътувания по България" [2]. Потеглящи от Шумен на 25 юли, той посетил "турското село" Мадара и неговата близка околност и по този повод ни е дал някои извънредно интересни свои наблюдения на тамошната област и старините. След като споменава за прочутите днес "скалисти стени", той разказва [3] как от "един голям кът блика буен поток, като скача през големи балвани, кара няколко воденици", които днес вече не съществуват. "В ъгъла, където се срещат двете страни на този кът, - добавя внимателният изследовател - се намира главата на извора в голяма полукръгла пещера, която изненадва със своето живописно местоположение и разкошна гледка към плодородното Шуменско... Биеха в очи пукнатините на северната стена на пещерата, издялани като стъпала: очевидно някога са били във връзка с няколко чудни четириъгълни дупки, големи като прозорци, които се виждат отвън на отвесната скала до пещерата на голяма височина". Тук К. Иречек припомня, че по онова време, когато той посетил местността, там се чествувал християнски култов празник: "Сега тук се събира сбор на св. Марина, обаче религиозното значение на тази местност води своето начало от много по-старо време". Както на много други места по балканските земи нововремешният християнски култ представлява само продължение на някогашни предхристиянски езически култове [4]. След упоменаването на един античен езически култ, той добавя някои свои наблюдения: "Изкуствено издълбаните пещери по отвесните скали са особеност на черноморските покрайнини на полуострова; намират се в околностите на Цариград, при Одрин над Тунджа, във Варненско при Кестрич, в Провадийско при Дерекьой, тук в Шуменско и при селата, наречени Калугерица, недалеч на север от Мадара, и Тройца /на тур. Туруджа/, на пътя за Преслав. В много от тях се виждат, разбира се, следи от средновековна живопис с надписи, но в тях навярно по-напред е имало езически светини". Въпреки обстоятелството, че големият познавач на историята на балканските земи тук не е изказал по-определено предположение относно същината на тези старини, нито относно времето на техния произход, заслужава да се отбележи неговото твърдение относно устойчивата приемственост на практикуваните чрез тях култове - от античната древност до нови времена.

Внушенията и наблюденията на К. Иречек много дълго време не намериха, доколкото може да се установи, някакъв по-сериозен отзвук от

страна на изследвачите. Преди малко повече от две десетилетия Стоян Маслев, някога сътрудник в Шуменския археологически музей, обнародва една твърде интересна статия, чрез която настойчиво постави въпроса за проучването на мадарските старини от ново гледище [5]. Като заявява, че Мадара е привличала "вниманието на археолозите с величествения релеф на известния в научната ни книжнина Мадарски конник", той правилно се насочи към "един период от историята на Мадара, за който археологическите разкрития и наблюдения са дали достатъчен материал, без да е направено обаче нужното научно обобщение". Това е, според неговите думи, приблизително "времето на турското завоевание, а именно XIII-XIV в". Като посочва редица "християнски старини" - остатъци от "малка еднокорабна църквица" под скалите северно от Мадарския конник, друга "съвсем малка църквица" на южния край на терасата под конника, манастира с трикорабната базилика на терасата под местността Даулташ, Ст. Маслев убедително отхвърля твърденията в по-старата научна и научно-популярна литература за тяхната датировка към времето на Първото българско царство.

Най-голям интерес обаче представляват събраните от автора вести за така наречените Кьошкове, "които са на два етажа - Долни и Горни кьошкове" и така назованите "одаи" /стайки/, които покойният заслужил изследвач на нашите старини К. Шкорпил погрешно бе определил като езически светилища [6]. От дадените от Ст. Маслев вести за тези "одаи" нека бъде позволено да се припомни неговото посочване, че те са "повече от 30" на брой: "представляват килии с различни дължини /от 1.7 - 6 м/, дълбоки до 3 м и високи до 2 м. Те са изкуствено издълбани в горния пояс на Мадарските скали недалеч от ръба им. Тясна пътечка пред тях ги свързва помежду им" [7].

Отличната наша археоложка Цветана Дремсизова, тогава директорка на Шуменския музей, бе вече изказала - в съгласие с автора - мнението, че "скалните дупки, т.е. "одаите", представляват скален манастир от края на XIV в., когато аскетизмът се разпространявал в България" [8]. Това бе опровержение на неубедителните обяснения, вече намерили място в нашата литература - например, че тук имаме паметници от праисторическата епоха /Р. Попов/ или пък, че "изкуствените пещери" датират от VIII-IX в. и били езически светилища. Без да се привеждат тук всички събрани от Ст. Маслев наблюдения и аналогиите от други области, нека припомним накратко неговите изводи. Така той смята, че имаме "достатъчно основание да причислим изкуствените пещери в Мадара към паметниците на християнската религия и обиталищата на нейните служители - отшелници-монаси". В разрез с изразените от К. Шкорпил съмнения, Ст. Маслев посочи като близка аналогия "монашеските колонии" по р. Русенски Лом [9], които датират в своята цялост към периода от XIII-XIV в. [10]. Пътем и между другото авторът загатва за възможността мадарските отшелнически килии да бъдат свързани с широко разпространеното през XIV в. у нас движение на исихастите. В отзив върху статията на Маслев, обнародван през 1960 г. добавяйки нови посочвания върху историята на Мадара през късното средновековие, аз

решително настоях на връзката между съществуващите в мадарските скали старини от църковен характер и голямото развитие на движението на исихазма в късносредновековна България от XIV и XV векове [11]. Да се даде обаче задоволителен отговор на възникващите питания бяха необходими допълнителни и обстойни проучвания от археологическо естество. И действително, за щастие, такива проучвания бяха предприети по почин на археоложката Цветана Дремсизова и нейния съпруг Светослав Нелчинов [12]. Както изглежда, идеята за предприемането на подобни издирвания се бе зародила няколко години по-рано, около 1957 г. [13]. Със съдействието на самоотвержени и смели дейци от туристическите среди в Шумен и Русе и съответно на алпинисти, действително бяха извършени необходимите изследвания на терена през 1952 - 1953 г. Резултатите бяха обнародвани през 1961 г. заедно с добри чертежи и фотоснимки.

Нека припомним тук накратко основните изводи от тези полезни и важни издирвания. В сравнително податливия за обработване скален масив бяха установени няколко групи жилищни и култови помещения [14]. Най-голяма е групата от помещения, издълбани в самата скала, за което са използвани природните вдлъбнатини. На второ място са "жилищата пред самата скала", представляваща "здрава задна опора", към която тези жилища са били изградени. Един трети вид са били построени върху "издатини на скалата, образуващи естествени прегради", като построената сграда бивала разгърната върху "солиден гредоред, закрепен в отвесната скала чрез специални за целта жлебове, изрязани по повърхността на площадката". Особен случай представлява така нареченото "отделение 12", което е "разположено в подножието на източния масив", като се е опирало на скалата и било изградено пред нея. Напълно убедително откривателите на тези строежи ги определят в две основни категории: "жилища-килии на монасите и църкви". Във всеки пояс от източния скален масив те са установили останките на една църковна сграда, при която ясно се очертава олтарната извивка, изрязана на източната страна, после сравнително по-големите размери, покривната дървена конструкция, добре огладените стени, по които е имало варова мазилка и вероятно стенописи. Ако се съди по намерените "скални корита", тези култови сгради са били използвани и като църкви-гробници, редом с откритите "изолирани скални гробници". За строежите е бил обилно употребяван дървен материал, взет от намиращите се наоколо гори, по-гъсти в далечното минало. Изследвачите са установили наличието общо на 170 килии, които в миналото несъмнено са били по-многочислени. Всичко това естествено и убедително ги е довело до общия извод, че "на това място е съществувало голямо отшелническо общество, подобно на други, срещащи се в земите на източното православие". Като имаме пред вид, че иноците-отшелници са ги обитавали уединено един от друг, най-често обединени около дадена по-голяма църковна общност, по-правилно е да говорим за монашеско общежитие. В такъв смисъл убедително авторите говорят за "скален манастир", който те добре датират към периода от XII до XIV в., или по-правилно към последните два века от

съществуването на средновековната българска държава, както е изтъкнато с оглед на датировката на стенописите от Иваново. Тази датировка според тях се потвърждава и от "оскъдния керамичен материал, открит в някои килии". Наистина намерени са отломъци от "съдове и амфори с рязани дъна, изработени от доброкачествена червена глина", а "този вид керамика е позната от редица находища след XII в."

Благодарение на тези проучвания, извършени от Цветана Дремсизова, Св. Нелчинов и Ст. Маслев, както и на загатванията на някои от по-раншните изследвачи, в старините на Мадара се разкрива една такава особеност, която по-рано беше повече или по-малко пренебрегвана от изследвачите. Мадара прочее не принадлежи единствено към категорията важни наши старини, датиращи от първобългарския и езически период на нашата история. В нейните старини е несъмнена приемствеността на култовете от древността, от средновековието, та чак до прага на новите векове, ще рече от езически времена до византийско-славянското православие.

Несъмнено хронологически последните старини от Мадара ще намерят своето правилно тълкуване, когато ги разгледаме в кръга на движението на исихазма, което предизвикало дълбоки промени в духовния живот на православното славянство през епохата на късното средновековие. Исихазмът има дълбоки исторически и доктринални корени в ранновизантийската история, но неговият разцвет е тясно свързан с личността на отшелника Григорий Синаит, роден в последните десетилетия на XIII столетие и починал към края на 1346 г. Роден в областта на малоазийския град Клазомени, той прекарал началните десетилетия на живота си в тежки изпитания и странствувания. Попаднал пленник в ръцете на турците, той бива освободен, озовал се на остров Кипър, после прекарал известно време в планината Синай, откъдето произтича и прозвището му "Синаит", а от там се преместил на остров Крит и пристигнал в Света гора Атонска. Общението със светогорските иноци спомогнало за оформянето на неговите схващания за монашеския живот и за неговото мистично-аскетическо учение. Заплахата от набезите на османските турци обаче го принудила да напусне светогорския полуостров и да подири по-обезпечено убежище другаде. Така той се заселил в планинската и пустинна област на границата между Византийската империя и югоизточните предели на българската държава, по Странджа и Сакар планина - в така наззованата Парория. Намерил това сравнително по-спокойно място, той бързо събрал около себе се доста многочислени следовници: гърци, българи и сърби, успял да съгради няколко монашески обители, които станали средище на проповядваното от него аскетическо учение. Животът и проповедта на отшелника бързо намерили широк отглас както сред византийското общество в държавните и църковните кръгове, така и извън пределите на империята. Първата половина на XIV столетие била за Византия епоха на големи социални и политически сътресения, които естествено се отразили тежко и върху възникналото вследствие учението на Григорий Синаит движение. Срещу привържениците на исихазма се обявили немалък брой противници из

средите на политическите и църковните дейци. Борбата между привържениците на исихазма и техните противници бързо взела такива широки размери, щото споровете трябвало да бъдат решени на няколко свикани в столицата църковни събори на висшето византийско духовенство - например на двата събора през 1341 г., после на събора от 1351 г., който се състоял в прочутия Влахернски дворец и на който били взети решения за правоверието на исихастите. В споровете взел участие между другите и узурпаторът Йоан VI Кантакузин /1347-1354/, който намерил подкрепа от страна на привържениците на исихазма. Така в резултат на ожесточени спорове и борби исихазмът бил признат като официална доктрина на цариградската църква и неговото влияние се утвърдило за столетия напред.

Всичко това дало дълбоки отражения и в духовния живот на православните балкански народи - българи и сърби. Ученици и ревностни последователи на Григорий Синаит станали неколцина от най-видните български църковни дейци: Теодосий Търновски, основателят на Килифаревската монашеска обител и книжовно-просветно средище; неговият ученик патриарх Евтимий Търновски /1375-1393/ и неговите най-близки следовници. Всред учениците на Григорий Синаит бил сръбския монах Яков, който впоследствие станал епископ в сръбските земи. Ученик на Григорий бил и малко познатият от наличните исторически извори български монах на име Климент. Отшелникът Роман или Ромил Видински, който прекарал живота си в странствувания по различни обители в България, Византия, на Света гора Атонска и Сърбия, също бил усърден следовник на исихастkото движение. Изобщо исихазмът се превърнал в едно могъщо духовно-аскетическо и мистично движение, което в самото надвечерие на турското завоевание обединило византийците и южните православни славяни в здраво единство, в името на православието, като опора против политическото, военното и идейното настъпление на исляма.

Българските средища на исихазма развивали оживена книжовна, художествена и просветна дейност. Разцветът на тези монашески средища съвпада с една трагична за българския народ историческа епоха и днес е твърде трудно не само да установим в подробности техния живот, но понякога дори и да ги локализираме с положителност. Така сравнително по-добре ни е позната дейността на Килифаревското монашеско общежитие, чиито основи били положени от първия голям представител на исихазма у нас - Теодосий Търновски [15]. Скалните обители и монашески килии по течението на река Русенски Лом са приютявали, както изглежда, доста многочислено исихастко монашеско общежитие, от което са излезли неколцина висши представители на Българската църква през XIV в., оставили между другото следи от своите книжовни занимания [16]. Несъмнено такова многобройно монашеско общежитие на исихасти имало и в скалните църквици и килии по Мадарските скали. За голямо съжаление, разположено до значителни средища на турската административна и военна власт и до възникнали през вековете след завоеванието селища с по-гъсто турско или потурчено население, това иноческо исихастко

общежитие пострадало жестоко: всички негови книжовни богатства били разграбени и унищожени безмилостно, а от художествената украса на неговите култови сгради личат само жалки останъци, мъчно отъждествими днес - и поради природните стихии. Въпреки всичко, Мадара заслужава особено внимание и от това гледище, именно като средище на многообразен духовен живот, който според времената е менил своя облик.

БЕЛЕЖКИ

1. Иречек, К. Български дневник. 30 октомврий 1879 - 26 септемврий 1884 г. II. Пловдив. С., 1932, 521 - 523.
2. Иречек, К. Пътувания по България. Превод от чешки Ст. Аргиров. С., 1974.
3. Пак там, с. 932.
4. Dujcev, I. Le probleme des tumuli et des sanctuaires slaves en Bulgarie. Slavia antiqua, 9/1962/, pp. 61 - 71; Ст. Маслев. Пустинножителска Мадара. Археология, I, 1959, No 3 - 4, 24 - 34.
5. Шкорпил, К. Мадаро-Могилското плато. Byzantinoslavica, IV, (1939), pp. 103 - 112; figg. 23 - 33. Ако и да дава неубедително тълкуване на находките, К. Шкорпил е истинският основоположник на тези проучвания и е добавил към изложението си много сполучливи снимки.
6. Маслев, Ст. Пос. съч., с. 27.
7. Дремсизова, Цв. Мадара. Водач на паметниците и музея. С., 1957, с. 19.
8. Василиев, А. Ивановските стенописи. 1953.
9. Маслев, Ст. Пос. съч., с. 30, 32; Ив. Дуйчев. Страници от миналото. 1983, 286 - 295; "Иваново - загаснало културно огнище на средновековна България".
10. Дуйчев, Ив. Пос. съч., с. 279.
11. Dujčev, I. Byzantinische Zeitschrift, 53, (1960), pp. 253 - 236: "... die schon bekante Vermutung, dab in den Felsen von Madara während der 11. - 14. Jh. eine Eremiten-Gemeinde, im 13. - 14. Jh. wahrscheinlich Hesychasten, existiere"; ср. ibidem, 55, (1962), p. 397: "Meiner M(einung) nach muss hier eine der grosten bulgarischen Hesychasten Gemeinden des 14. Jh. lokalisiert werden".
12. Дремсизова - Нелчинова, Цв. Св. Нелчинов. Скален манастир край мадара. Известия на Археологическия институт, XXIV /1961/, 61 - 86, 5 таблици.
13. Не ми е достъпна статията на С. Иванов /Нелчинов/ Мадара Турист, 1957, No 5, с. 18, където са обнародвани първите проучванията; Нелчинова - Нелчинов, пос. съч., с. 62, бел. 5.
14. Нелчинова - Нелчинов, пос. съч., с. 63.
15. Николова, Я. Разкопки на Килифаревския манастир /1974 - 1975/. Археология, XX, 1978, 21 - 35; В. Бешевлиев. Латински надпис от ранновизантийската крепост при калифаревския манастир. Пак там, 35- 37.
16. Дуйчев, Ив. Страници от миналото, с. 283.

МОИТЕ ЧИЧОВЦИ В СОЛУНСКО

Веселин БЕШЕВЛИЕВ

Установяването на четенето: τον Ρινοκοπιμενον τον [β] α – σιλεαν ουχ επιστεσαν υ θιν μου ιζ θεσα [λο] νικην ι [στ] α [ζ] Κισιναζ [απιλ] υαν т.е. "На носоотрезания император не повярваха моите чичовци в Солунско и си отидоха в Кисинските селища" в горния десен надпис на Мадарския конник [1] вместо погрешното четене на Г. Фехер [2]: τον Ρινοκοπημενον τον βα [σ] ι – λεαν ουκ (ε)πιστενον οι υειοι μου, εκ θ(ε) ου εισεσαμε [ν] ου Κισ[ινα] т.е. "На носообрезания император не вярваха моите, на от бога поставения Кишин, вуйчовци" беше най важното откритие при неколкократната проверка на новото разчитане на този надпис. То позволи да се установи следното: 1. Известният от чудесата на св. Димитър Солунски български вожд Кубер е бил чичо на Тервел, т.е брат на Аспарух; 2. В Солунско, при планината Кисос е имало българско поселение, с което дунавските българи са поддържали връзки; 3. Тези българи са присъствували при преговорите, водени между Тервел и Юстиниан II, наречен Носоотрязан, който молил за помощ, за да си възвърне бащиния престол. Но те не са повярвали на увещанията на императора да вземат и те участие в похода, поради причини, които ще станат по-нататък ясни. И затова те се завърнали в селищата си под планината Кисос.

Новото четене и тълкуване влезе в обращение и се възприе от редица учени като Г. Моравчик [3], К. Хиг [4], Р. Браунинг [5], С. Садецки-Кардош [6], П. Люмерл [7] и др.

Едно по-особено становище имат гръцките учени. Те не отхвърлят новото четене, но се отнасят скептично, дори отрицателно относно връзката на чичовците със Солун и съответното тълкуване поради лесно разбираеми причини. Така Петър Харанис [8] пише: "Текстът на надписа е фрагментиран, но най-добре разбираемата част от него, както го е разчел и превел В. Бешевлиев, гласи: "Българи и ... дойде при Тервел. Моите чичовци не повярваха на носоотрязания император в Солун и дойдоха в селищата Кисин..." Този превод П. Харанис е преиначил, като дава: "Носоотрязания император в Солун" вм. "моите чичовци в Солунско /т.е. Солунските чичовци на Тервел или тези, които живеят в Солунско/". От така преиначения превод излиза, че Юстиниан II е бил в Солун и че там са били водени преговорите. Затова Харанис отбелязва: "Той /Юстиниан/ не е бил в Солун, когато Кубер е започнал и водил с него преговори. Тази трудност не може да се превъзмогне". Обаче в Мадарския надпис не става дума за преговори, водени между Тервел и Юстиниан в България, може би в Плиска, на които са присъствали и чичовците на Тервел от Солунско. Множественото число "моите чичовци" показва ясно, че не става дума за Кубер, който може да не е бил жив по това време, а за членове от неговото семейство или негови хора. Те не повярвали на обещанията на носоотрязания император и се завърнали в селищата си при планината

Кисос. Следователно, както приписванията ми от Харанис превод, така и свързаните с него тълкувания са неверни. Те изопачават само същинското положение на нещата. Харанис оборва несъществуващи мои тълкувания.

На края на статията си П. Харанис заключава: "Наистина много е възможно да е останало някакво малцинство /т.е. от българите на Кубер/, обаче общо взето пребиваването на Кубер в Керамисийското поле е засегнало много малко демографията около Солун"[9]. Въпросът е поставен от Харанис погрешно. В същност не става въпрос, дали българите на Кубер са оказали някакво етническо влияние върху населението на Солун, а дали някъде в областта на Солун е имало първобългарско или българско, не славянско селище. Това е въпросът, който ще ни занимава по-нататък.

Предположението на Харанис и други, че българите на Кубер се разпръснали [10], е малко вероятно. То важи само за пришълците от ромейски произход. По-вероятно е да се приеме, че те след неуспешния опит да се превземе Солун са получили разрешение от императора Константин IV да се заселят някъде или да останат там, където са били. Това се вижда и от текста на "Чудесата на св. Димитър Солунски", където се съобщава че Кубер не бил се отнесъл зле с хората на Мавър, нито ощетил имота му, но отдал още по-голяма почит на жените му. Пак според "Чудесата..." малко по-късно Мавър, съмишленик на Кубер, вече на византийска служба, кроял да извърши посегателство върху живота на императора в Тракия [11]. Следователно Кубер е останал да живее някъде както със своите хора, така и с тези на Мавър на византийска територия след несполучливия опит да се превземе с хитрост Солун. Но дали в Керамисийското поле или другаде, не е ясно.

Изопачено предава мислите ми и Андреас Стратос [12]. Той пише: "Бешевлиев твърди, въз основа на един първобългарски надпис от Мадара в България, че Кубер, чичото на Тервел, бил основал независима държава (ανεξαρτητο χρατοζ) в Солун. По-късно Бешевлиев я установява в околностите на Солун. Но надписът от Мадара не говори за Кубер, а за "моите чичовци в Со...". И тук ми се приписват не казани от мене твърдения за "независима държава", които Стратос по-нататък подробно се мъчи да обори. В том четвърти на стр. 288 на същото съчинение Стратос пише, че "Чудесата на св. Димитър Солунски" е житиен текст и затова неговите сведения и изследвания трябва да се приемат с голяма предпазливост. Същото повтаря и в том шести на стр. 27 [13]: "Този извор /Чудесата/ е житиен и има за цел да покаже преди всичко, че само благодарение на "Чудесата" на св. Димитър Солун е бил спасен". Обаче това не значи още, че събитията, които са довели до чудотворната намеса на светеца, са измислени. На същата страница Стратос продължава: "Малцина /езичници т.е. не християни/ са останали на местото /Керамисийското поле/, които очевидно ще да са се слели с местното гръцко или славянско население. Най-сетне съвършено неизвестно е какво е станало с Кубер". Че хората на Кубер са били погълнати от околното славянско население, никой не отрича. Въпросът е кога, след колко време и къде е станало това. На този въпрос А. Стратос не дава отговор. Нас стр. 120 в същия том

Стратос пише: "според един първобългарски надпис Тервел казал, че неговите роднини в Солун не вярвали на императора с отрязания нос". И така А. Стратос приема четенето и допълването на Мадарския надпис, но не се съгласява с тълкуването му.

С Кубер се занимава напоследък и Марта Григориу-Йоаниду. Тя се опита също да омаловажи сведенията на "Чудесата на св. Димитър Солунски" и да им даде друго тълкуване, като отрече българския етнически характер на Кубер и неговите хора. Разсъжденията на авторката са особено характерни за гръцкото становище по въпроса за Кубер, затова в следващите редове ще приведем някои от тях изцяло в български превод. На стр. 75 тя пише: "Прочее забелязваме, че на много места в разказа на "Чудесата" се подчертава "ромейската" същина на този народ и желанието му да се завърне в люлката на прадедите си. Безименният житиеписец го характеризира като народ "от ромеи", без да взема под внимание фактът, че не е чист ромейски, но е последица от смесването с други етнически елементи. За житиеписеца има значение само, че този народ е запазил "ромейското си съзнание". Все пак след отделянето на голяма част "ромеи" от множеството една част от него с присъщият негов състав, който то е имало по време на излизането от Панония, т.е. известен брой "ромеи" и "други племена", пришълци съгласно извора, е останала на страната на Кубер в Керамисийското поле. Авторката пренебрегва тук основната мисъл на Кубер, а именно да се възползва от желанието на ромейските изселници, за да се измъкне от аварската власт и да образува своя държава на византийска територия, като се представи пред византийските власти за вожд на ромейските преселници. В "Чудесата" се казва изрично: "Той / Кубер/, научавайки от някои по-близки, живущи с него за копнежа на този народ по бащините градове, съобразява се с него и вдига целия ромейски народ..." [15]

По-нататък авторката си задава въпроса - "могат ли хората в тази група на Кубер да се смятат за чисти първобългари?" [16] и отговаря: "Единствен и ясен отговор на извора е, че имаме работа с една смесена група". И авторката продължава по-нататък със следните разсъждения:"Все пак извън това ясно свидетелство на извора можем да си припомним какво означава народностно терминът "първобългари". Известно е, разбира се, че съгласно заключенията на езиковите изследвания можем да предположим, че българите са били езиково носители на тюркски език, първобългарския. Обаче самият етноним "българи" /от турското bulgamak "смесвам" според J. Nemet/, а и самите извори свидетелствуват, че с термина "българи" се разбира един народ, който е бил съставен от различни елементи и че с това се означават различни събрани тюркски племена". По-нататък авторката заключава: "Следователно можем да говорим може би не само за езиково родство на първобългарите, но също и за етническо, доколкото те не са били друго, освен сбирщина от различни тюркски племена. Прочее, доколко етническия състав на първобългарите е изобщо неопределен, особено погрешно е да се смятат хората на Кубер за изключително първобългари, още повече, когато самият извор не ги означава като българи..., но ги представя като "смесени" ромеи и

впоследствие по време на слизането им в Македония, като смесени ромеи, българи, авари и други племена". Преди да продължим по-нататък с извадки от съчинението на М. Григориу-Йоаниду, нека отбележим следното: Авторката не само не познава въпроса за етническата същност на първобългарите, но не предава правилно и чуждите мнения. Така според нея Гюла Немет бил тълкувал народностното име "българи" като смесено. Всъщност това е тълкуването на В. Томашек [17]. Напоследък Немет [18] изтълкува името като "размирник". Но независимо от това за името "българин" има и други етимологии, които са останали неизвестни за авторката. Остава също неясно какво общо има значението на името "българи", появило се стотици години преди случката с Кубер, когато то е добило точно определено народностно значение и вече не е имало първоначалното си. Но нека се върнем пак при писанията на авторката. Тя продължава: "Все пак можем да отбележим тук, че разказът на "Чудесата" не ни позволява такава сигурност, тъй като никъде не се прави и най-малкият намек за първобългарската народност на Кубер и неговата група. Не можем да смятаме също за сигурно заглавието на Парижкия кодекс 1517, където като се вмъква епизодът на Кубер в петото чудо на безименния сборник на "Чудесата", се означават като "българи" Кубер и Мавър. Почти 500-те години, които отделят този ръкопис на "Чудесата" /той е от XII в./ от събитията, могат да се оправдаят подозренията за една нова промяна или прибавка към заглавието на епизода. Също така е трудно да се изкажем с някаква сигурност за народността на Кубер, понеже напротив, сведенията на "Чудесата" говорят за смес на неговата група".

За съжаление авторката не си поставя въпросът от кого или защо е било променено заглавието или е било прибавено към него "българи". Защото иначе тя би видяла, че нейното подозрение е неуместно или не доказва нищо. Тук са възможни две положения: заглавието на петото чудо да е първоначалното, което е най-вероятното или писачът на кодекс 1517 е заключил правилно, че се касае за българи и за това така е означил Кубер и Мавър. Защото иначе той би ги нарекъл напр. ромеи, славяни и пр. Но има друго, независимо от "Чудесата", доказателство за участието на българи и че хората на Кубер са били българи. Това е надписът на печата на Мавър, съподвижника на Кубер: "Мавър, патриций и вожд на сермисианите и българите" [19]. Тук под "сермисиани" се разбират тъкмо ромеите, от които българите са различни [20]. Авторката не отдава особено значение на печата и затова го съобщава само в забележка 10 на стр. 71. За нея е важно, че според Харанис /244 - 245/ принадлежал на VIII век, а според Стратос /т. 5, стр. 8, заб. 325/ на IX век. Това различно датиране е достатъчно за авторката, за да не му отдава особено значение. Обаче в идентичността на Мавър, от печата с Мавър, от "Чудесата" едва ли би могло да има някакво съмнение, ако не се желае то да се отхвърли преднамерено. Разбира се, авторката отхвърля и отъждествяването на Кубер с четвъртия син на Кубрат, макар да не възразява срещу написаното: "моите чичовци в Солунско" в Мадарския конник /стр. 79, заб. 42/. Обаче това място от Мадарския конник и неговото тълкуване са неразривно

свързани.

В "Чудесата на св. Димитър Солунски" не се съобщава броят на хората на Кубер, но от посочването, че Кубер имал намерение да превземе Солун, да покори околните племена, да тръгне на война срещу островите, срещу Азия и дори срещу византийския император и макар, че тези цели са много преувеличени, все пак показват, че неизвестният житиеписец е знаел, че хората на Кубер за наброявали не по-малко от хиляда души [21] и че те не са били ромеи, защото ще излезе, че Кубер е искал да основе друга ромейска държава, съперничеща с Византийската империя и че е бил един вид претендент или узурпатор на императорския трон.

Очевидно е, че една малка шепа хора на се е надявала да завладее дори само Солун. За прабългарската същност на Кубер и неговите хора свидетелствува и първобългарското родово име Кубиарис [22], което едва ли би могло да се отдели етимологически от Кубер.

Трудно е да се приеме, че българите на Кубер при тяхната многочисленост са изчезнали безследно в самото начало или през първите сто години. Има редица сведения в различни извори, които дават сигурни или вероятни указания, че в продължение на три столетия е имало някаква група българи, които са живеели на Халкидическия полуостров или някъде в Солунско. Нека разгледаме тези сведения.

Теофан [23] съобщава за 687 - 688 година следното: "Юстиниан развалил сключения с българите мир, като разбъркал формите /положенията ?/, поставени в ред от неговия собствен баща и заповядва конните части да преминат в Тракия, понеже искал да пороби българите и славяните... През тази година /688/ Юстиниан потеглил на поход срещу Славиния и България. Той отблъснал българите, които в момента го пресрещнали и като напреднал, нападайки чак до Солун и заловил голям брой славяни, едни в бой, а други като преминали към него, прекарал ги през Абидос и ги заселил в областите на Опсикион. Но на връщане, причакан от българите в теснините на прохода, едва успял да ги премине с клане на собствената му войска и с много други наранявания". С малко различия същото съобщава и Никифор: "Юстиниан, като получил властта, преобърнал уредените от баща му неща заради мира и добрия държавен ред. С това развалил и сключения с българите мир. А като довел конни войски в тракийските земи, отправил се веднага срещу славяните. Той достигнал чак до града Солун, като заловил много от тамошните славяни, едни с бой, а други със споразумение, прекарал ги през Абидос и ги настанил в т.нар. област Опсикион". Следните почти същи изрази у двамата хронисти показват, че и двамата са използували по-стар, вероятно общ извор, който Теофан предава може би дословно, а Никифор с някои промени и съкращения: μεχρι δε θεζζαλονικης εκδραμων ... τα μεν πολεμω, τα δε προσρυεντα παραλαβιον /Т.25/ = μεχρι δε θεσσαλονικης εκδραμων πολεως ... τα μεν πολεμω τα δε ομολογια παραλαβων (N:i.).[26]

Като оставим настрана, че в съобщението на Теофан се говори веднъж за българи и славяни, а друг път за България и Славиния, за да се означат местата, населявани с българи и славяни, а не държави, прави особено впечатление обстоятелството, че Юстиниан отблъснал най-

напред българите, а сетне потеглил за Солун. Очевидно Юстиниан не се е отправил срещу българите в Дунавска България, а обратно - те се намирали на византийска територия и то на пътя на императора за Солун. Тук са възможни две тълкувания: или българите за били нахлули във Византия, или са били по начало там. В първия случай трябва да се приеме, че става дума за Дунавските българи, които безпрепятствено са навлезли далеч на юг във византийска земя, може би чак до Виа Егнация, по който път е вървял император Юстиниан.

Това обаче е малко вероятно, ако се вземе предвид, че в Тракия се е намирала голяма византийска войска за похода срещу славяните, която едва ли би допуснала толкова далеч българите и че те са устроили засада на Юстиниан, разбира се, на византийска земя, когато той се завръщал. Едва ли би могло да се приеме, че Юстиниан, след като отблъснал българите в началото, ги е оставил на византийска земя, без да направи опит да ги прогони от там. Ето защо много по-вероятно е българите да са се намирали или да са живели на византийска територия. От текста на Теофан едно е сигурно, че Юстиниан не е нахлул в България, а че българите се намирали на византийска земя, където са направили и засадата на императора.

Нито Теофан, нито Никифор съобщават обаче поради какви причини Юстиниан е развалил мира с българите. Й. Зонара [27], който е ползвал двамата хронисти, пише: "Този император развалил договорите с българите, като престанал да им дава данъци". Това обяснение принадлежи на Зонара, а не на неговите извори.

Съобщенията на Теофан и Никифор поставят и други въпроси, които са от значение за правилното разбиране на събитията. Тези въпроси са следните:

1. Защо и двамата хронисти не споменават нищо за преустановяване на данъка, който византийците плащали на българите съгласно мирния договор, сключен от Константин IV в 681 г. и които и двамата хронисти изтъкват като най големия позор за ромеите? Защото логично е да се приеме, както е сторил Зонара, че преустановяването на данъка е причина за развалянето на мира с българите или най-малко последица от това.

2. Как трябва да се разбират думите на Теофан, че Юстиниан разбъркал уредените от баща му форми, и на Никифор, че преобърнал уредените от баща му неща заради мира и добрия държавен ред? И защо Никифор добавя още: "с това развалил сключения с българите мир"? Може ли да се приеме, че уредените неща заради мира и мирът с българите са две различни неща или че скъсването на мира с българите е последица преобръщането на уредените неща заради мира?

3. Защо Теофан и Никифор свързват както развалянето на мира, така и военните действия на Юстиниан срещу славяните с българите? Каква връзка е имало между славяните и българите? Не е ли съществувала опасност от война на два фронта, ако се приеме, че под българи се разбират Дунавските българи, при което тези биха били в гърба на Юстиниановата войска на път за Солун? Тук не трябва да се забравя, че българската военна сила не е била за пренебрегване, както се вижда от

неуспешните опити на Константин IV да ги прогони или някак да се справи с тях, поради което е бил принуден да сключи с тях позорен мир.

4. Защо нито Теофан, нито Никифор не съобщават за военни действия срещу Дунавските българи, след като походът срещу Солунските славяни завършил успешно?

5. Най-сетне, по кой път за Солун е минал Юстиниан, за да отблъсне временно българите, а после да попадне в тяхна засада?

Всички тези стават ясни и получават задоволителен отговор, ако се приеме следното:

1. Формите или нещата, свързани с мира и държавния ред, се отнасят до положението на Солунските славяни в рамките на Византийската империя. Константин IV, бащата на Юстиниан, се е съгласил на известна самостоятелност на славяните около Солун, за да въведе мир в империята. Признал е такава самостоятелност и на българите на Кубер, на които разрешил да се заселят на византийска територия в Керамисийското поле или другаде, напр. в Солунско. На Юстиниан, Константиновия наследник, тази полунезависимост на Солунските славяни и българи се виждала опасна за единството на Византийската империя. След успешното завършване на похода му срещу арабите в Мала Азия, Юстиниан решил да унищожи славяните около Солун и съседните им българи. Така непринудено може да се обясни свързването на славяните с българите.

2. Теофан и Никифор, макар да съобщават за разваляне на мира с българите, не съобщават за военни действия срещу тях, понеже става дума не за мира, сключен с Дунавските българи, а с тези на Кубер. Поради това Никифор е изпуснал от общия извор сблъскването с българите, понеже го е смятал за незначителен, без особено значение епизод.

Още В. Н. Златарски [28] беше приел, че в изворите става дума за българите на Кубер, а не за Дунавските, понеже не може да се допусне, че "Исперіховите българи в даденото време са достигнали вече тъй далеч на югозапад".

Подобни са и разсъжденията на А. Стратос. Той пише: [29] "За мене се поставя въпросът, дали /Юстиниан/ е срещнал действително българи, а не грабителски българо-славянски племена" [30], "нападението или вмъкването на българо-славянски племена" [31]. "Пита се обаче, къде ги е срещнал, понеже границата с България е била тогава на Стара планина и никой извор не съобщава безусловно, че тогава византийците са навлезли в държаните от българите земи. Следователно, ако е точно това, което се съобщава , че той /Юстиниан/ се е сблъскал с българите, тогава то ще да се е отнасяло за нашествие на българо-славяни, а не за войската на тяхната държава" [32]. Стратос забелязва още и следното: "Юстиниан може да е бил развалил мирния договор с българите /Μπορει ο Ιουστινιανος να ειχε διαλυσει την συνδηκη ειρηνιζ με τουζ Βουλγαρουζ /, но това не означава още, че е нахлул в тяхна територия, защото ако е бил воювал тогава срещу официалната българска държава, той не би се осмелил много по-късно да избяга в България и да търси помощ, за да си възвърне трона" [33]. Очевидно А. Стратос е виждал добре, че свързването с Дунавските българи се натъква на непреодолими пречки и затова, за да ги превъзмогне,

УНИВ. БИБЛИОТЕКА
Инв. № 2217 | 93

прибягва до предположението, че се е касаело за българо-славянски разбойнически банди. Но това противоречи на изворите, които говорят за сключването на мира с българите, а не за някакви грабителски българо-славянски племена. Но всичко става ясно и пречките се премахват от само себе си, ако се приеме мнението на Златарски, че Теофан и Никифор разказват за българите на Кубер.

За гръцките учени е труден и въпросът за пътя на Юстиниановия поход срещу Солунските славяни. За да може да се накара Юстиниан да се сблъска с Дунавските българи, гръцките учени приемат един неясен обиколен път до Солун, който да доведе византийските войски близо до тогавашната българска граница на Стара планина. Така Ст. Кириакидис [34] пише: "Юстиниан, тръгнал от Цариград, идва в теснините на Струма Рупел/, отблъсква пресрещналите го българи и влиза през теснините в Склавиниите, които побеждава и пленява, а след това определя от тях пазачи на теснините. Докъде е напреднал на север, не може да се уточни. Във всеки случай Сердика се е намирала в ръцете на гърците. Оттам се обръща на запад, следвайки долината на днешната Струмица, т.е. византийския Тиберионполис, през който тече Понтос, приток на Струма, влиза в долината на Зардар, през която, следвайки течението на реката, стига в Солун". Обаче Кириакидис не казва по кой път Юстиниан е стигнал до теснините на Струма т.е. до Кресна. По-определено за пътя на Юстиниан се изказва Марта Григориу-Йоаниду [35]. Поради обстоятелството, че Юстиниан е отблъснал българите, тя пише: "трябва да предположим, че той се е сблъскал с тях, когато е вървял по средата на долината между Стара планина и Родопите, следвайки Марица срещу течението и" и добавя забележка [36] под линия: "Юстиниан ще трябва да е вървял от Одрин през Пловдив по пътя, който минава през днешните градове Пазарджик - Белово - Якоруда - Белица - Разлог - Симитли, стигайки в долината на Струма, която следвал, докато се насочи към Солун". В същия текст [37] тя продължава: "ще трябва да са били групи от българите на Аспарух, които са били предприели грабителски набези във византийска територия. Една подобна грабителска група ще трябва да му е направила засада при завръщането му всред планинските проходи, където е станало кръвопролитно сбиване". Същото това повтаря авторката във втората си работа [38] по-обширно.

И така, за да може Юстиниан II да срещне и отблъсне българите, които според гръцките учени са Дунавските българи, тези учени приемат, че императорът е дошъл най напред в Одрин и след това се е отправил с войските си за Пловдив и някъде по пътя се е сблъскал с българите. По-нататък Юстиниан и неговите конни части минават през едва ли известни и съществуващи по онова време удобни пътища през Родопите, където и до преди стотина години е имало само горски пътеки. За да преминат конните части на Юстиниан по посоченият от Григориу-Йоаниду път, те са били принудени да се изкачат от 320 м височина /Белово/ на около 1280 /Аврамов проход/ или евентуално на 1380 м /Юндола/, да слязат на 886 м /Якоруда/ или 860 /Белица/ после на 780 м /Разлог/ и отново да се изкачат на 1140 м /Предел/ и да слязат на 300 м в Симитли. Така според гръцките

учени Юстиниан е направил около 800 km труден, през пресечени местности път, за да стигне до Солун вместо да използва прекия и почти равен път от Цариград по Via Egnatia до Солун.

На връщане Юстиниан е вървял според същите учени пак по същия мъчен и обиколен път. Ст. Кириакидис [39] пише: "Юстиниан се изкачил през Вардар в долината на Тибериополис, очевидно за да посети отново Склавиниите, през където минал, неподозирайки нищо, и попада на засадата на българите, най-вероятно със съдействието на неверни славянски стражи. Като преминал много зле теснините, най сетне стигнал в полето на Сер и през него на Via Egnatia, по който се връща в Цариград". След това Ст. Кириакидис добавя: "Ако Юстиниан след посещението си в Солун се е завърнал в Цариград по обичайния път Via Egnatia, не виждам къде е могъл да попадне на сериозна засада, че да загуби голяма част от войската си. Via Egnatia е била по онова време, както и по-късно, много далеч от българите, а извън това теснините, през които тя преминава от Солун през Тракия, Рендина и Сапаите /Аконтисма?/ са незначителни, така че не позволяват големи засади и поражения". Това мнение се възприема и от А. Стратос [40], който прибавя още: "Единствените дълги и удобни теснини за поставяне на засади е била теснината на Рупел на Струма и още по на север - мази на Кресна".

М. Григориу-Йоаниду [41], която не приема теснините на Струма, пише: "По начало трябва да се изключи планинското преминаване на Рендина, областта на Аконтисма и Via Egnatia като път за завръщането на византийските войски. И то поради причини от военна целесъобразност: Юстиниан не ще да е избрал за завръщане по-южен път и толкова отдалечени области от дейността на българите, тъй като е знаел добре, че по-северните пътища са свързани с нападението срещу българите, понеже воюването с стях там е било отложено за по-подходящо време". И продължава [42]: "Най напред бих отбелязала, че теснините на Струма са безспорно много опасни за преминаване и удобни за внезапни вражески нападения. Все пак трудно е да си представя, че българите, които малко преди това са отстъпили пред силата на византийските конни войски при напредването в техните области, сега ще навлязат съзнателно толкова дълбоко всред византийска територия, като избягнат - как" - силите на Пловдив, за да направят засада на византийска територия в теснините на Струма толкова далеч от домашните и сигурни граници на Стара планина, където могат необезпокоявани да вършат засади и да се крият. Ще могат ли те да стигнат чак до теснините на Струма, като имат зад гърба си гарнизона на Пловдив?"

По-нататък авторката [43] пише: "По мое мнение Юстиниан II се е изкачил пак в долината на Струма и като минал покрай днешното Симитли, преминал до днешното Белово и долината на Марица към Пловдив, където в планинските проходи, които са много опасни и близо до земите на българите, трябва да се приеме внезапното нападение". В първата си работа авторката [44] отбелязва: "Тези проходи според мое мнение не са били други освен ταζ δυσχωριαζ, за които съобщава Й. Скилица и които Василий II е бил възложил на Лъв Мелисенски да ги пази по време на първия

несполучлив поход - 986 г. за превземането на София". От това място и от забележка 50 на стр. 123 се вижда, че Григориу-Йоаниду приема погрешно, че проходът Суки или Траянова врата при Ихтиман на пътя Пловдив - Белград се е намирал някъде между Белово и Пловдив на посочения от нея път за Якоруда - Разлог - Симитли.

Една груба методологическа грешка на гръцките автори при определяне пътя на Юстиниановия поход е, че те са пропуснали да се консултират с подробни карти на местата, през които е минавал според тях пътят на Юстиниан. Към това се прибавя още и неизползването от Марта Григориу-Йоаниду на ценното съчинение на C. Asdracha, La Region des Rhodopes aux XIII et XIV siecles. Etude de Geographie Historique. Athen, 1976, в което са събрани най-добросъвестно всички данни за пътищата през и в Родопите в XIII и XIV в. Там М. Григориу-Йоаниду не можеше да не види, че такъв път, какъвто тя приема, никога не е съществувал през родопите. Всички географски невероятни и съвършено неубедителни определения на пътя на Юстиниановия поход, както и други противоречиви заключения отпадат веднага, ако се приеме, че българите, които Юстиниан е отблъснал, са били хората на Кубер и че пътят на похода е бил Via Egnatia. Напразните усилия на гръцките автори да докажат противното, поради тяхната пресиленост и неубедителност, показват, че изказаното от В. Н. Златарски мнение е правилно и единствено възможно.

Но да се върнем към съобщението на Теофан за нанесеното поражение на Юстиниан при завръщането му в Цариград. Ето как гласи това съобщение [45]: εν δε τω υποστρεφειν αυτον οδοστατηυειζ υπο των Βουλγαρων εν τω στενω τηζ κλεισουραζ. Забележително е тук, че думата τηζ κλεισουραζ има определителен член. Възможни са две обяснения. Определителният член показва, че този проход е бил споменат в по-раншен текст, който Теофан е изпуснал или че става дума за един много добре известен проход, който не се нуждае от име. Такива много добре известни проходи в древността на Балканския полуостров са били три. Ето какво съобщава за тях Амиан Марцелин [46]: "Той /римският пълководец Евдиций/ преградил най-тесните места на трите прохода, през които могат да бъдат нападнати северните провинции: единият през Крайбрежна Дакия, другият, най-известният - през Суки и третият, наричан Аконтисма, през Македония". И по-нататък [47]: "В източния си ъгъл Тракия се свързва със съседна Македония чрез тесни и стръмни пътища, които носят името Аконтисма". От тези две места от съчинението на Амиан Марцелин, който между другото, нека припомним, е бил на служба в римската войска и следователно е имал компетентна преценка за проходите, се вижда ясно, че въпросната клисура Via Egnatia е била Аконтисма и че е могла да бъде преградена (οδοστατηυειζ).

Пътят Via Egnatia е минавал през още три теснини, които могат да бъдат използвани за ненадейно нападение: едната между планината Пангей и възвишението Символон при дн. градец Елефтеруполис, втората между Аспровалта и устието на Струма и третата Рендина. Независимо от тези проходи разклонението на Via Egnatia на север, което е отбивало за Драбеск, а после е свивало на юг за Филипи и се е съединявало с главния път

пред Аконтисма, е предлагало още един проход по река Ангиста. При всички тези проходи е било възможно нападение от страна на българите. Все пак най-вероятен проход остава Аконтисма, ако с означението "клисурата" у Теофан трябва да се разбира именно този проход.

Заслужава да се отбележи, че в "Чудесата на св. Димитър Солунски" се намеква за такова нападение срещу византийския император. Ето какво се съобщава [48]: "Мавър възнамерявал да извърши предателство срещу живота на същия /императора/ и в тракийските области". Дали нямаме тук един вид vaticinatio ex eventu, т.е. дали авторът на "Чудесата" е имал предвид нападението срещу Юстиниан II? Но независимо от това, дали е така или не, възможността за засада в Тракия е съществувала и според "Чудесата".

Едно друго събитие във византийската история би могло евентуално също да се свърже със Солунските българи. Това е несполучливият опит на Артемий, т.е. на сваления византийски император Анастасий II /715/ да си възвърне престола с българска помощ. Ето какво пишат главните извори за това събитие. Теофан [49] съобщава следното: "През същата година /719/ Никита Ксилинит писал на Артемий в Солун да отиде при Тервел, за да се отправи с българска помощ срещу Лъв /императора Лъв III Исавър/. Той го послушал, отишъл при Тервел, който му дал войска и 50 кентинарии злато и като ги взел, дошъл при Константинопол. А понеже градът не го приел, българите го предали на Лъв и след като били приети приятелски от него, завърнали се... Българите обезглавили също и патриция Сисиний с прозвището Рендакис, като съмишленик на Артемий, а архиепископа на Солун предали на императора". Разказът за същото събитие у Никифор [50] гласи малко по-другояче: "Артемий, който бил заточен в Солун, отново се опитал да завладее императорската власт и се заел да извърши следното. Той писал на патриция Сисиний с прозвището Рендакий, който се намирал по това време в земята на българите, изпратен тогава от императора, за да получи от тях военна помощ срещу сарацините, да му сътрудничи в това начинание и да убеди и българите да му съдействуват. Сисиний обещал да стори това. /Артемий/ писал също на магистъра Никита, с прозвище Ксилинит, който бил в Константинопол, както и на патриция Исай, който бил началник на т.нар. императорски Опсикон; /писал/ и на Теоктист, който бил най-първият от императорските секретари по времето, когато той царувал и на Никита, по прякор Антракс, началник на градските стени, да си спомнят за старото приятелство и да бъдат готови да му сътрудничат, да отворят града и да го приемат като император. Обаче съдържанието на писмата било веднага известено на императора. Той заловил получателите на писмата, подложил ги на мъчения и те признали. На магистър Никита и на Теоктист отсякъл главите, а останалите, след като ги имъчил немалко и им отнел имотите, изпратил ги на заточение. Артемий пък заедно с патриция Сисиний и българите пристигнал до Хераклея, а заедно с тях дошли и лодките, които водели от Солун и които те наричали еднодръвки. А императорът писал на българите да предпочетат мира и да му предадат враговете. Те пък започнали да се оправдават, поискали извинение и

обещали да пазят условията на мира. Те изпратили вързани при императора Артемий заедно с архиерея на Солун и мнозина други, а на патриция Сисиний отрязали главата, изпратили и нея и се завърнали в своите земи".

Обстановката напомня на тази, когато Юстиниан II отишъл при Тервел да го моли за помощ, за да си върне бащиния престол. Обаче между двете съобщения има съществени разлики. Според Теофан Артемий отишъл в България при Тервел, а от разказа на Никифор може да се заключи, че Сисиний дошъл в Солун при Артемий. Теофан и Никифор се допълват взаимно. Артемий ще да е дошъл наистина при Тервел, откъдето е потеглил за Цариград. Обаче на това като че ли противоречат думите на Никифор: "Артемий пък заедно с патриция Синсиний и българите пристигнали при Хераклея, а заедно с тях дошли и лодките, които водели от Солун". Едва ли може да се приеме, че лодките са били занесени в България и оттам в Хераклея или че са били носени по суша до този град. Изглежда, че в опита на Артемий да си възстанови престола, са взели участие или Солунските славяни, или Солунските българи, които именно са довели лодките. Противно на случая с връщането на Юстиниан II на престола, Солунските българи се съгласили да вземат участие в завръщането на Артемий. Разбира се, М. Григориу-Йоаниду [51] отхвърля такова участие на Солунските българи съгласно нейното становище, че не е имало никакви българи в Солунско.

В 1979 г. стана известен един първобългарски надпис от Василика на 28 km от Солун в полите на планината Хортач. В книжата на френския учен Ch. Avezou [52], загинал през Първата световна война на Солунския фронт бе намерен книжен отпечатък с надпис, видян от него в село Василика в Халкидика. От книжния отпечатък може да се прочете със сигурност следното, дадено тук в български превод, в редове: 1. "... и от бога владетел...", 2. "... при Маламир от бога владетел...", 3. "... боилът колобърът... останах /или останаха/...", 4. "...Солун..." и 5. "... моите братя..."

Надписът трябва да се свърже навярно със следното място в хрониката на т.нар. продължител на Георги Монах [53]: "А владетел на българите беше Владимир, внук на Крум, баща на Симеон, който управлява след това... А когато Михаил българинът се отправи на поход срещу Солун..." Очевидно имената Владимир, Симеон и Михаил българинът са предадени погрешно или объркани с други. Внук на Крум е бил, както е известно, Маламир, а не Владимир. Причината за смесването на двете имена е вероятнотяхното съзвучие. По-труден е въпросът с "Михаил българинът", който се отправил на поход срещу Солун, но който не е даден като член на царската фамилия. В. Н. Златарски [54] приема, че това е Персиан. Но от един друг първобългарски надпис №14 [55] се вижда, че Персиан не се е отправял на поход в Беломорска Тракия, а неговият канкан Исбул и че в този поход взел участие и кана боила колобър. Ето защо изглежда по-вероятно да се приеме, че с "Михаил българинът" се означава някакъв български пълководец, а не самият владетел. Още повече, че Михаил българинът не е даден като български владетел. Наистина в старобългарският превод на "Продължителят" Георги Монах се означава

като "княз", но това е без значение, понеже в самия гръцки оригинал това не е казано. Очевидно преводачът е приел, че се касае за княз Михаил-Борис. Изхождайки от надпис №14, би могло да се допусне, че Μιχαηλ Βουλγαρου е смесен с Ισβουλος καυχανος. В споменатия по-горе надпис от Василика, като че ли би могло да се прочете в р. 6 Ισβουλης ο καυχανος.

Във всеки случай двата надписа, новият и №14, стоят в някаква връзка и освен това новият е от времето на Персиан. В този надпис не става ясно за кого се отнасят думите "моите братя". Те могат да се отнесат до братята на автора на надписа, но също така и до населението в областта на Василика или Халкидика. В последния случай и тук има сведения за наличието на българи в Солунско през IX век.

Но докато за приведените досега доказателства за съществуването на българско поселение в хинтерланда на Солун би могло да се изкажат несигурни съмнения, то за следните сведения от X век това е изключено. На първо място стои съобщението на хрисовула на император Роман II от 959/60 г. [56], което гласи: "Той /императорът/ подари на манастирът Колову 40 необвързани парици вместо местата от предадените от старо време на частта от него в околностите на Ерисос, които бяха му отнети от поселилите се там славяни българи".

Подир него идва следното място от грамотата на патриарх Николай Хрисоверг от 989 г. [57]: "Прочее манастира Гомату, т.е. на Орфану, построен на името на пресветата Богородица, се намира в темата Солун под крепостта на Ерисос, но близо и до Света гора. Той, измъчен от много злочестини и пострадал зле най-вече от набезите на живеещите в съседство българи и от безгрижието на зле управляващите го, изпаднал в крайно бедствие".

Не по-малко важни сведения дават две жития: Житие на св. Йоан и Евтимий от 1041/42 г. [58]; "Прибавило се още, че всички земи били обезпокоявани от страх пред българите и били почти изоставени от жителите им. Поради тази опасност повечето видове посеви били за пасище". И Житие на св. Георги Светогорец [59], написано много години преди 1045,: "Прочее между чифлиците на Света гора има едно селище на име Ливадия. Това място се намира отдалечено в някаква долина, в пусто усамотение, всред страшни усои на дъбова гора, където не мисля някой от благочестивите да е живял. Там прочее се били заселили българи, които се наричат славяни, люде съвсем глупави, същински грубияни, безсрамни, хранещи се с нечисти пълзящи. И така в това селище, което назовахме, пазеха, от най-старо време чак до наше, изображение, направено от мрамор, женски образ, което почитаха онези, които казахме, глупави люде, все още суеверни... И тъй, когато той /св. Георги/ видял, че онези люде, почитатели на този идол са отишли извън мярката в такова неблагочестие, съжали ги и негодуваше за тяхната гибел. По едно време прочее, когато пътуваше пак за царския град, светията мина през казаното селище, онези глупави люде дошли при него..."

Какво означават обозначенията "славяни българи", "българи" и "българи, които се наричат славяни"? Фр. Дьолгер [60], който обърна

внимание върху хрисовула на Роман II, прие, че с това се означавали "български славяни в противоположност на славяните в Македония" и че "те са единични групи, отделили се от нахлуващата маса българи в Гърция /през годините около 924 до 927 или 921 до 924/ и се заселили на гъсто в селището, където плодородната земя ги е канела. Все пак възможно е също, разбира се, че населението стои във връзка с почти ежегодните нападения на Симеон в Тракия и Македония от 913 до 924". П. Петерс [61], който е превел житието на св. Йоан и Евтимий на латински от георгийски, допуска, че се касае за нападение на Самуил срещу Солун в 995-996 г. Г. Сулис [62], който пръв обърна внимание на житието на св. Георги Светогорец, отбеляза, че въпросното място от житието "свидетелствува за наличието на българи в Света гора в единадесетия век". С горното място се занимава и Т. Герасимов [63], който отъждестви споменатите българи с Куберовите, а тяхното селище - с лежащата днес югоизточно от Солун Ливадия. Според тълкуването на Фр. Дьолгер, славяните българи се противопоставили на славяните от Македония и че те са били потомци от войските на Симеон, а според П. Петерс приведените извори говорят за българите, които живеели в споменатите места, а не за групи, нахлули от войските на Симеон или Самуил.

Селището на тези българи било според хрисовула на Роман в областта на Ерисос, а според грамотата от 989 г. - в съседство с манастира Гомату.

По-определено се посочва в Житието на св. Георги Светогорец, че тяхното селище е именно селището Ливадия. Това разногласие относно мястото на селището на българите може би се дължи на обстоятелството, че се касае за различни български селища. Според Житието на св. Георги Светогорец селището се намирало в някакъв отдалечен кът, в голяма самота, всред диви височини или усои на дъбова гора и недалеч от пътя за Цариград. Т. Герасимов приема правилно, че този път е Via Egnatia. По-трудно е да се каже дали Ливадия отговаря на днешното село Ливадия в Халкидика или се е намирала другаде някъде, но пак в Халкидика.

Според Житието на св. Георги Светогорец споменатите българи били все още езичници и почитали някакво мраморно изображение на жена. Те били покръстени от светеца. С това трябва да се свърже следното място от един сигилион от 960 или 975, както е направил вече Фр, Дьолгер [64]: "Споменатите 36 парици не намерих... поради унищожаването им от езичниците, но намерих само някои необвързани и бедняци в околностите на споменатия манастир /Колову/". Тези езичници са очевидно едни и същи с българите от Житието на св. Георги Светогорец. Обаче тълкуването на Фр. Дьолгер, че "славяните българи" се противопоставяли на "славяните от Македония" е неприемливо. Ако се приеме, че езикът е бил отличителен белег, то и едните и другите са говорели същия език. Въз основа само на това едва ли биха могли да бъдат различавани едните от другите. Очевидно различието се е намирало другаде, а именно в обичаите, вярата и съзнанието, че те са били по произход различни от славяните. Вероятно тези българи са говорели славянски, поради което са били наричани "славяни българи".

Ако приемем, че тези българи са били потомци на Куберовите хора, както прие Т. Герасимов и което и ние приемаме, трябва да се допусне още, че Куберовите българи са възприели с течение на времето славянския език и по-късно са изчезнали в общата славянска маса, както е станало и с Дунавските българи.

И така Куберовите българи, ако и отчасти пославянчени са се запазили в хинтерланда на Солун чак до XII век.

Б Е Л Е Ж К И

1. Б е ш е в л и е в, В. Първобългарски надписи. С., 1979, №1, 89 - 106.
2. Ф е х е р, Г. Надписът на Мадарския конник. С., 1928, с. 57.
3. M o r a v c s i k, Gy. Byzantinoturcica. Berlin, 1958, I, 303 -304; II, p. 160.
4. H e a d, C. Justinian II of Byzantium. Madison, 1972, 109 - 110.
5. B r o w n i n g, R. Byzantium and Bulgaria. London, 1975, 46; p. 128.
6. S z a a d e c z k y-Kardoss, S. Zum historischen Hintergrund der ersten Inschrift des Reiterreliefs von Madara, Acta of the Fifth Epigraphic Congress 1967, 473 - 477.
7. L e m e r l e, P. Les plus anciens recueils des Miracles de Saint Demetrius. II. Cemmentaire. Paris, 1981, p. 145.
8. C h a r a n i s, P. Kouver. The Chronology of his Activies and their Ethnic Effects on the Region around Thessalonica, Balkan Studies 11, 2, 1970, 229 -248.
9. Пак там, с. 246.
10. Пак Там.
11. Извори за българската история VI, С., 1960, 165 - 206.
12. Σ τ ρ α τ ο ζ, Α. Το Βυζαντιον στο Ζαιωνα τομ 5, Αμινα, 1974, 86.
13. Το Βυζαντιον τομ 6, Αμινα, 1977, 27 и сл.
14. Γρηλοριου–Ιωαννιδου, Μ. Το επεισοδιον του Κουβερ στα Ἁθαυματα του Αλιου Δημητ πιουΑ.–Βυζαντιακα , Ι, Σολυν, 1981, 69 - 87.
15. Извори VI 159 - 196.
16. Γρηλοριου–Ιωαννιδου, Μ. Το επεισοδιον, 76
17. T o m a s c h e k, RE III /1899/, с. 1040; Moravcsik, Gy. Byzntinotucica II, 104-105.
18. N e m e t h, J. Die Bedeutung des bulgarischen Volksnamens, Studia in honorem V. Besevliev, Sofia, 1978, 68 - 71.
19. Б е ш е в л и е в, В. Първобългарски надписи. No 80.
20. Забележително е, че в Чудесата /Извори VI 165 - 206/ се казва: "Но, след това, когато се явила на споменатия боголюбив стратег царска заповед да бъдат доведени често споменатите сермесианци заедно с казаните кораби и с изпратените с това плавателни съдове, самият Мавър, който беше избягал заедно с тях, поел стъпките на боговенчания император, бил приет там и наречен вожд". Императотът приел в Цариград само сермесианците, т.е. ромеите, на които тогава той поставил за вожд Мавър, както гласи неговият печат. Този печат отделя ясно сермесианците, т.е. ромеите от българите.
21. L e m e r l e, P. Les plus anciens recueils II, 150, заб. 234.

22. Б е ш е в л и е в, В. Първобългарски надписи. № 60.
23. Извори VI, с. 265.
24. Пак там, 296 - 297.
25. Пак там, с. 265.
26. Пак там, с. 297.
27. Извори, XIV, с. 156.
28. З л а т а р с к и, В. Н. История на Българската държава, том I, част 1, С., 1918, с. 161.
29. Στρατοζ, Το Βυζαντιον, том 6, 23.
30. Пак там, с. 24.
31. Пак там, с. 25.
32. Пак там, с. 27.
33. Пак там.
37. Μακεδονικα , 2 /1941 - 1952/ 758.
35. Γρηγοριυ– Ιωαννιδου, Το επεισοδιον, 82 - 83
36. Пак там, с. 82, заб. 54.
37. Пак там, с. 83.
38. Γρηγοριου– Ιωαννιδου, Η εκστρατεια του Ιουστινιανου Β κατα των Βουλγαρων (680),–Βυζαντακα, 2 /1982/, 113 - 124. За пътя 115 - 117 и с. 123.
39. Μακεδονικα, 2, с. 759.
40. Το Βυζαντιον, том VI, 26 - 27.
41. Η εκστραρεια, с. 122. За Via Egnatia. C. Asdracha. La region des Rhodopes aux XIII et XIV Siecles. Etude de Geographie Historique, Athen, 1976, 25 - 30.
42. Пак там, с. 123.
43. Пак там, 123 - 124
44. Το επεισοδιον, с. 83.
45. Извори, VI, с. 265.
46. Извори, II, с. 148. Ammian. Marcellin. 26, 7, 12.
47. Пак там, с. 151. Ammian. Marcellin. 27, 4, 8.
48. Извори, VI, с. 165.
49. Пак там, с. 269
50. Пак там, 300 - 301.
51. Το επεισοδιον, с. 85.
52. F e i s s e l, D. et M. Selvo. La Chalcidicue vue par Charles Avezou. Notes de voyage et inscriptions, Bulletin de Correspondance Hellenique 103 (1979), 287 - 288, №8, fig. 25.
53. Извори, XI, с. 136, срв. Gy. Moravcsik, Studia Byzantika, Budapest, 1967, p.206.
54. История, I, 1, с. 338.
55. Б е ш е в л и е в, В. Първобългарски надписи, 132 - 139.
56. D o l g e r, Fr. Ein Fall slavischer Einsiedlung im Hinterland von Thessalonike im 10. Jahrhundert. Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Klasse, 1952, Heft 1, Munchen, 1952, 17. Besevliev, V. Zur Frage der slavischen Einsiedlungen im Hinterland von Thessalonike im 10. Jahrhundert. Serta Slavica in memoriam Aloisii Schamus, Munchen, 1971, 37 - 41.

57. Archives de l'Athos publiees sous la direction de G. Millet, I. Actes de Lavra. Edition diplomatique et criticue par G. Rouillard et P. Collomp. I (897 - 1178), Paris, 1937, 22, Nr. 8. Acte du patriarche Nicolas Chrysoberges A. M. 6497, Ind. II, Avril. A. D. 989.
58. Histoires menastiques georgiennes. Analecta Bellandiana XXXVI - XXXVII, 1917 bis 1919 (1922). 51 - 59, 23 - 26.
59. Пак там, 104 - 105 с. 36, 26.
60. D o l g e r, Fr. Ein Fall, с. 18 и 27 сл.
61. Histoire monastiwues 51, заб. 2, особено 71 и 72.
62. S o u l i s, G. On the Slavic settlemeny in Hierissos in the tenth century. Byzantion 23 (1953), 1954, 67, срв. също Fr. Dolger, Ein Fall 12, заб. 2.
63. Р о м а н с к и. Сведения за един мраморен идол у българските славяни в Солунско. Езиковедски-етнографски изследвания. С., 1960, с. 557.
64. BZ 29, 1929/30, 105 и Ein Fall 12, заб. 4 и с. 17.

ПРЕГЛЕД НА ПРАИСТОРИЧЕСКИТЕ ПРОУЧВАНИЯ В МАДАРА И БЛИЗКИТЕ ОКОЛНОСТИ

Неделчо ПОПОВ и Свобода СИРАКОВА

Началото на праисторическите проучвания в Мадара е свързано с името на създателя на Шуменския музей и на българската праистория - Рафаил Попов. През 1901 г. той за пръв път посетил мадарските околности и останал очарован от природната красота и величието на това място, което станало причина да посвети по - голямата част от живота си на изследването му. С проучване праисторията на Мадара и околностите са свързани разкопките на Р. Попов през 1902 - 1903 г. , 1909 г. , 1924 г. , 1926 - 1929 г. и 1932 г. Със същата цел правят разкопки Васил Миков през 1933 - 1934 г. и Г. Ил. Георгиев през 1954 г. На тези проучвания отделят внимание и редица други автори. В зависимост от развитието на праисторическата наука и от материалите,. с които те са разполагали, днес са известни доста, в някои случаи противоречиви, изводи за праисторията на мадарските околности. Ще се опитаме да направим преглед на различните мнения и да уточним датировките в съответствие със съвременните постижения на науката. Считаме за уместно този преглед на праисторическите проучвания да започне с обнародване на два, непубликувани досега, кремъчни листовидни върха от Мадарския музей[1].

Съхраняваните във фонда на музея "Рафаил Попов" в Мадара два кремъчни листовидни върха (обр. 1, 2) са без стратиграфски данни и с несигурни сведения относно мястото на откриването им. Този факт в значителна степен намалява тяхната научна стойност. Въпреки това считаме, че те могат и трябва да влязат в научно обращение, тъй като технико - типологическият им анализ създава интересна възможност за тяхната интерпретация, като един от малкото известни досега палеолитни артефакти в района. В технологическо, а така също и в типологическо отношение те представляват много близка аналогия на листовидните върхове от Муселиево [2] , които се датират към края на средния палеолит. Според морфометричните си параметри листовидните върхове от Мадара се отнасят към тополошката група на върховете с форма на върбов лист от Муселиевската колекция [3] .

В технологическо отношение аналогията е също близка : както в Муселиевските върхове, Мадарските са изработени най - вероятно от масивни отломъци или фрагменти от ядра. Особено впечатление прави идентичния характер на основите - асиметрично разположени спрямо надлъжната ос , с овална или елипсовидна форма и с повърхност, получена от един удар (обр. 1). Повърхностния ретуш, оформящ двете страни, а

така също и приръбестият ретуш на страничните ръбове са много подобни. Те са по - фини и най - вероятно са получени чрез техника на натиск, което е израз на една още по - добре развита и усъвършенствана технология в производството на листовидни върхове.

Следователно имаме основание да предполагаме, Мадарските върхове са част от ансамбъл, който представя по - късна фаза в развитието на муселиевската традиция, най - вероятно вече през късния палеолит.

Голяма част от изследванията са посветени на селището "Под града" при Мадара. Негов откривател е Р. Попов, който прави първите сондажи през 1902 - 1903 г. и през 1904 г. [4] На базата на прецизна стратиграфия той установява, че културния пласт е преотложен .[5] Долните му шест слоя следват непосредствено върху неокомските глини и културните останки, намерени в тях, са от най - старото поселение, което датира от неолита. Основен поминък на обитателите е ловът, но е познато и скотовъдството. [6] През 1921 г. , 1924 г. , 1926 - 1928 г. и 1932 г. Р. Попов продължава проучването на селището. [7] Откритите в изобилие кремъчни отломки оръжия и оръдия на труда от кремък му позволяват да направи извода, че са съществували работилници за изготвянето им. [8] Очевидно е, че голяма част от тях са правени за размяна. [9] Що се отнася до суровия материал, авторът приема, че е добиван край село Крива река, но не изключва възможността да е доставен от Шуменското или Провадийското плато. [10] Въз основа на откритите находки Р. Попов датира селището при Мадара "най - късно към младия неолит" и счита, че културата, която представя, е по - стара от тази, известна от селищните могили. [11] По негово мнение времето на първоначално заселване на човека в Мадара би могло да се отнесе приблизително към V или IV хилядолетие пр. н. е. [12]

В. Миков първоначално датира праисторическото селище от ранния неолит, без да се обвързва с абсолютни дати. [13] В последствие се конкретизира, като го отнася към ранния неолит (6000 - 5000 г. пр. н. е.) [14], а по - късно - също към ранния неолит (3000 г. пр. н. е.). [15]

Това датиране на селището към ранния неолит определено от Р. Попов и В. Миков, става господстващо до средата на петдесетте години, когато е ревизирано от Г. Ил. Георгиев. Съпоставяйки материалите от разкопките на Р. Попов с последните за момента археологически открития, той изразява мнение, че праисторическото селище край Мадара трябва да се отнесе към медната епоха. [16] За уточняване стратиграфията и датировката му през 1954 г. Г. Ил. Георгиев предприема сондажни проучвания. Той установява, че праисторическият пласт се състои от три слоя, "чиято култура отнася към средната епоха(първата половина на третото хилядолетие пр. н. е.)"[17] Селището се е намирало в Голямата пещера и около нея, от двете страни на извора. Заселен е бил и десният бряг на потока. Потвърждава се изводът на Р. Попов за главния поминък на населението - лова, което се дължи на природната среда. [18] В заключение, позовавайки се на резултатите от разкопките край село Карапово, Сливенско и град Русе, както и на известните до момента находки от Мадара, авторът стига до категоричния извод, че селището

е било обитавано през медната епоха и в никакъв случай през ранния неолит. [19]

Заключението на Г. Ил. Георгиев се потвърди напълно от последвалите разкопки на селищни могили в Североизточна България и особено на тия край село Виница [20] и гр. Смядово [21], Шуменско. Сравнявайки материалите от тях с находките от праисторическото селище край Мадара, ние също считаме, че последното следва да се датира от халколита, който за нашите земи се отнася към IV хилядолетие пр. н.е.

Праисторическите проучвания в Мадара и околностите не се ограничават с изследването на халколитното селище. През 1929 г. Р. Попов разкопава две надгробни могили край село Царев брод (Ендже). [22] В могила I открива пет, а в могила II - три погребения, разположени на различна дълбочина. От тях гроб №2 от могила I и гроб №3 от могила II са основни, а останалите - вторични. Централните гробове представляват правоъгълни ями под нивото на околния терен, покрити с дъски и греди. Мъртвите са ориентирани на запад или северозапад с главата, легнали по гръб, с опънати ръце и сгънати в колената крака. Скелетите и почвата около тях са оцветени с червена охра, което говори, че са боядисвани целите тела още при погребението. [23] Погребални дарове липсват. Върху гробовете са насипани могили, в които са извършени вторични погребения. Като изключим гроб №1 от могила II, те имат твърде общи черти с централните. В два от гробовете - №1 и №3 от могила I - погребаните също лежат по гръб с опънати ръце и свити крака, в останалите - на дясната си страна. В гроб №1 от могила I липсват части от скелета. Всички скелети са обилно обагрени с червена охра. Почти липсват погребални дарове. Единствено в гроб №2 от могила II е открит кьс червена охра пред главата на скелета. [24] Същевременно се забелязват и известни различия. Вторичните погребения са извършвани в насипа над могилата, без следи от дъски или греди. [25] Ориентировката им е най - разнообразна.

Съвсем различен както от централните, така и от другите вторични погребения е гроб №1 от могила II. Той е изкопан в готовата вече могила. Върху него и цялата могила е натрупан слой от необработени камъни, а отгоре - пръст. [26] Скелетът лежи по гръб в изпънато положение, ориентиран северозапад - югоизток. Единствено в това погребение са открити дарове - бронзова юзда, железен меч, железен връх на копие, два глинени съда, златна диадема, бронзова кука, 52 бронзови върхове на стрели. [27]

Обобщавайки резултатите от разкопките край село Царев брод, Р. Попов разделя откритите гробове на две групи и предполага, че те "принадлежат и на две не особено далечни епохи". Към първата група отнася погребенията, съдържащи скелети в свито положение и оцветени с охра, а към втората - гроб №1 от могила II. [28] Авторът привлича паралели от Северното Причерноморие както за хокерните погребения, така и за някои находки от гроб №1 на втората могила, [29] но счита, че за момента не би могло да се даде определена датировка. [30] Фактът, че погребалните обичаи са чужди на тракийските, а съвсем сходни с тия от

причерноморските степи, го довеждат до извода, че "вълна от населението на Южна Русия се е промъкнала и заляла част от земите на Тракия". [31] Това население Р.Попов е склонен да свърже със скитите. [32]

Откриване на погребения с ритуал чужд на местното население предизвиква оправдан интерес. През 1933 г. В. Миков прави разкопки на четири малки надгробни могили северно от Мадара. Обобщавайки резултатите, стига до извода, че във всяка от тях има по няколко гроба, един от които е централен, а другите - вторични. Скелетите в централните погребения са в свито положение, а останалите - или като тях, или легнали по гръб. Ориентацията им е различна. Отделни хокери са боядисани в червена охра. При някои от скелетите в свито положение се намират оскъдни погребални дарове - глинени съдчета, обици от сребро, късчета охра. [33] Въз основа на тези дарове авторът датира както вторичните, така и централните гробове към VIII - VII в. пр. н. е. Като най - близки паралели посочва оцветените хокери от с. Царев брод и Северното Причерноморие. [34] Тук е мястото да се отбележи, че единствено гроб №6 от могила III може да се сравни с централните, докато останалите имат аналогии с някои от вторичните погребения при с. Царев брод.

През 1934 г. В. Миков разкопава седем от осемте малки могилки, разположени върху ниско възвишение североизточно от с. Калугерица и една от трите - намиращи се западно от с. Кюлевча. В три от тях (I, VI и VIII при Калугерица) се откриват разбъркани човешки кости - свидетелство, че са копани по - рано. В останалите има по няколко гроба, един от които е основен. Особено интересни са три от централните погребения - гроб №4 от могила III , гроб №8 от могила V при с. Калугерица и гроб №5 в могилата до село Кюлевча. Те са вкопани в терена, облицовани с дървета и покрити с надлъжни греди. Около първия от тях, преди да бъде насипана могилата, е изграден каменен кръг. Върху гърдите на скелета е открита малка сребърна халкичка. [35] В гроб №8 от могила V гредите са два реда - първо напречни, отгоре надлъжни, върху които преди издигане на могилата, са натрупани камъни. [36] Заслужава да се отбележат и три от вторичните погребения. В гроб №6 от могила V, до главата на детски скелет като дар е поставено малко съдче. [37] Детското гробче (гроб №3 от Кюлевча) е обградено с окръжност от един ред камъни, а върху гроб №4 от същата могила е натрупан голям куп камъни, който има форма на призма. [38]

Обобщавайки получените резултати, В. Миков стига до извода, че могилите от с. Калугерица и с. Кюлевча са едновременни с тия от с. Царев брод и с. Мадара и "следователно са издигнати от един народ". Потвърждава датировката си VIII - VII в. пр. н. е. и свързва тези могили с кимерийците. [39] По - късно, базирайки се на паралели от Румъния, ги отнася към "средата на бронзовата епоха т. е. между 1600 - 1400 г. пр. н. е." [40] и изказва мнение за постепенното асимилиране на пришълците от местното население. [41]

Проследявайки връзката между Северното Причерноморие и Балканите през ранната бронзова епоха, Н. Я. Мерперт отбелязва

придвижване "на юг и Югозапад на една от групите на древноямната културна област" не по - късно от началото на третото хилядолетие пр. н. е. [42] Разглежда подробно централните погребения при с. Царев брод от могила III до Мадара и ги причислява към древноямните. Отчита, че те нямат връзка с местните култури и свидетелстват за проникване на древноямни племена в тази част от полуострова през един ранен етап от тяхното развитие. [43] Вторичните гробове от с. Царев брод, както и останалите погребения от Мадара, с. Кюлевча и с. Калугерица, съпоставя с тия от ранния или развит етап на срубната култура и ги отнася към границата между третото и второто хилядолетие пр. н. е. [44]

Между 1964 и 1969 г. Б. Николов провежда спасителни разкопки на четири надгробни могили при с. Търнава и гр. Кнежа, Врачанско. Сравнява гробните съоръжения с тия от с. Царев брод, с. Калугерица и с. Кюлевча. Базирайки се на погребалния инвертар от могили I и II при с. Търнава, по - голямата част от който се синхронизира с културата Коцофени, счита, че те се отнасят към началото на бронзовата епоха. [45] Установява два основни типа погребения - чрез трупополагане и трупоизгаряне, които отнася към същото време. [46]

Р. Катинчаров определя гробовете от с. Царев брод, Мадара, с. Калугерица и с. Кюлевча като най - старите досега могилни погребения, засвидетелствани на територията на България. [47] Отбелязва, че са извършени в могили, насипани върху ниски възвишения. В тях има по едно централно и няколко вторични погребения. Авторът описва централните и счита, че вторичните, макар и по - късни, по ритуал не се отличават от тях. Датира ги към ранната бронзова епоха. [48] Както по ритуал, така и по гробни съоръжения, той определя тези погребения като "ново явление,което няма връзка с културите, развивали се на територията на България през халколита и началото на бронзовата епоха". Съпоставяйки ги с най - ранните могилни погребения от Северното Причерноморие, авторът счита, че те са свързани с най - старото познато до сега проникване на групи степни племена, принадлежащи на древноямната култура. [49] Проследявайки смесването на елементи от различни култури в погребенията до с.Търнава, Р. Катинчаров отбелязва, че в "тях отсъства първоначалната примитивност, характерна за най - старите степни групи". [50]

Както споменахме по - горе, освен приликите между отделните погребения, в могилите до с. Царев брод, Мадара, с. Калугерица и с. Кюлевча се забелязват и известни различия както в гробните съоръжения, така и в погребалния ритуал. Този факт би могъл да се обясни от една страна, с взаимното влияние между културите на автохтонното население и пришълците, а от друга - с различните хронологически позиции на отделните групи гробове. Тъй като диференцираното им разглеждане ще бъде тема на специални проучвания, засега ще се ограничим с въпроса за датировката на най - ранните погребения. Това са централните гробове от с. Царев брод и от могила III до Мадара. Както посочихме, Н, Я, Мерперт ги отнася към началото на III хилядолетие пр. н. е. [51] Същевременно разработвайки периодизацията на ямната култура, той

определя като характерни черти за най - древния период (първата половина на III хилядолетие пр. н. е.) погребенията в свито положение по гръб, източната ориентировка, обилната охра. Счита, че едва през втория период (третата четвърт на III хилядолетие пр.н.е проличава влиянието на местните култури - погребения на страна (лява или дясна), различна ориентировка, натрупване на камъни и др. [52] Ако това заключение се приеме безрезервно за всички територии, до които са достигнали древноямните племена, би следвало нашите погребения, поради различната ориентировка, да се отнесат към втория период на древноямната култура. В такъв случай погребенията от Търнава биха могли да бъдат датирани не по - рано от края на третата четвърт от III хилядолетие пр. н. е. Но, както вече бе отбелязано, по - голямата част от погребалния им инвентар се синхронизира с културата Коцофени, поради което следва да ги отнесем към началото на бронзовата епоха, т. е. към първата половина на III хилядолетие пр. н. е. Тогава следва да се приеме заключението на Ив. Панайотов и В. Дергашов, че вероятно преобладаващата ориентация и типът покритие на погребенията, в даден некропол са местна, характерна черта. [53] Налага се изводът, че древноямните племена са били подложени на влиянието на местните култури още през ранния период от тяхното развитие. Следователно се потвърждава мнението на Н. Я. Мерперт, пък и на всички съвременни изследователи, че централните гробове от с. Царев брод и могила III до Мадара датират от началото на III хилядолетие пр. н. е. и следват да се свържат с най - старото познато досега проникване на степни племена в северната част от Балканския полуостров. Вероятно не много по - късни са и вторичните погребения от с. Царев брод (без гроб №1от могила II), гроб №3 от могила I и гроб №2 от могила II при Мадара. Те се характеризират със свито положение на скелетите, обилно обагрени с червена охра и почти пълна липса на дарове. Предполагаме, че биха могли да бъдат отнесени към края на първия или началото на втория период от древноямната култура (средата на III хилядолетие пр. н. е.).

В заключение ще се спрем на гроб №1 от могила II край с. Царев брод. Считайки, че този гроб е свързан със скитите, Р. Попов е склонен да го датира от VII и не по - късно от VI в. пр. н. е. [54] В. Миков отнася погребението към VI в. пр. н. е. [55], а А. А. Йесен датира групата юзди Майкоп - Константиново - Ендже, следователно и гроба, от втората половина на VII в. пр. н. е. [56] К. Ф. Смирнов, разглеждайки лавролистните и ромбовидни стрели, отнася погребение №1 от могила II до с. Царев брод към първата половина на VII в. пр. н. е. А. И. Мелюкова го датира от средата на VII в. пр. н. е. Присъединява се към мнението на Р. Попов и счита погребението за скитско, а присъствието на някои предмети, които нямат аналогии в Скития, обяснява с влиянието на местната културно - историческа среда. [58] На базата на погребалните дарове, особено на юздата, М. Чичикова датира погребението от средата или втората половина на VII в. пр. н. е. [59] След като разработва хронологията и периодизацията на старожелязната епоха в Тракия, го отнася към късния етап на средния халщат (VII в. пр. н. е.) [60] В. А. Илинская датира удължено - ромбическите върхове за стрели от типа Ендже към началото

и средата на VII в. пр. н. е. [61], а за урната от Шолданещи, която е най - близък паралел на съда от с. Царев брод, счита че не е по - късна от началото на VII в. пр. н. е. [62] Впрочем към същото време тя отнася и цялото погребение. [63] Г. Тончева съобщава, че "за пръв път в с. Царев брод е открит триперест връх от стрела, характерен за хронологическият период от края на VII и началото на VI в. пр. н. е. " и датира гроба от края на първата половина или от средата на VII в. пр. н. е. [64]

Като вземем под внимание цитираните по - горе мнения и хронологическите позиции на материалите, върху които те се основават, присъединяваме се към датировката на М. Чичикова и считаме, че гроб №1 от могила II до с. Царев брод следва да се отнесе към средата или втората половина на VII в. пр. н. е. Възприемаме и извода на Р. Попов и А. И. Мелюкова, че това погребение следва да се свърже с проникване на скитски племена в северната част на Балканския полуостров.

БЕЛЕЖКИ

1. Кремъчните върхове са публикувани от к. и. н. Св. Сиракова, а останалата част от прегледа е направена от н. с. Н. Попов.
2. А з а р т с, П., Ст. Иванова, Св. Сиракова. Мусалиевското палеолитно находище и неговата геологическа среда. Археология, XX, 1978, 4 ,1 - 13.
3. С и р а к о в а, Св. Среднопалеолитно листовидни двустранно обработени оръдия в България и техните паралели в Югоизточна и Централна Европа (дисертационен труд, 1980 г.); La paleolithique moyen a pointes de Mousselievo (Bulgarie), zezyty Naukowe Uniwersytety Jagiallonskiego Prase archeologiczne nr. 28; Middle and Early Upper Palaeolithic in Balkans, Krakow, 1979, p. 35 - 63.
4. Попов, Р. Принос към предисторията на България. Пещерите в Търновския дервент, селището при Мадара и пещерите над Шумен. СбНУ, XX, 1904, 17 - 25; Принос към предисторията на България. СбНУ, VI /XXIV/, 1908, 1 - 11; Материали за проучване на селището "Под града" при Мадара (Шуменско). ИБАД, III, 1912/1913, 90 - 107.
5. П о п о в, Р. Материали за проучване... с. 91.
6. Пак там, с. 106.
7. П о п о в, Р. Материали за предисторията на България. /4. Абоба и Мадара/. ГНМ за 1921 г.; Материали за предисторията на Мадара - Сб. Мадара I, С., 1934, 15 - 76.
8. П о п о в, Р. Материали... ГНМ за 1921 г., с. 233; Материали... Сб. Мадара I, с. 50.
9. П о п о в, Р. Материали... Сб. Мадара I, с. 56; Материали... ГНМ за 1921 г., с. 233.
10. П о п о в, Р. Материали за проучване... ИБАД, III, с. 94.
11. П о п о в, Р. Предисторически култови брадви в България. - В: Сб. Б. Дякович, 1927, с. 103; Коджадерменската могила. ИБАД, VI, 1916 - 18, 81-82.
12. П о п о в, Р. Материали... ГНМ за 1921, с. 233.

13. Миков, В. Предисторически селища и находки в България. С., 1933, с.33.
14. Миков, В. Траките. - В: Сб. През вековете, С., БИБ, 1938, с. 34.
15. Миков, В. Културa энеолита и бронзы в Болгарии. СА, 1958, с. 54.
16. Георгиев, Г. Ил. Из живота и културата на първите земеделско - скотовъдни племена в България. - В: Сб. Археологически открития в България, С., 1957, 41 - 42.
17. Георгиев, Г. Ил. Относно датуването на първобитното селище при Мадара, Коларовградско. ИАИ, XXII, 1959, с. 37.
18. Пак там, 37 - 38.
19. Пак там, с. 38.
20. Радунчева, А. Виница. Енеолитно селище и некропол. РП, VI, С., 1976.
21. Popov, N. Resultats principaux des fouiles du tell pres de la ville de Smiadovo departement de Sumen - Studia Praehistorica, 1 - 2, С., 1978, 149 - 156.
22. Попов, Р. Могилните гробове при Ендже. ИБАИ, VI, 1930 - 1931, С., 1932, 89 - 116.
23. Пак там, с. 93.
24. Пак там, с. 102.
25. Пак там, с. 106
26. Пак там, с. 109
27. Пак там, 98 - 102.
28. Пак там, с. 104.
29. Пак там, 104 - 108.
30. Пак там, с. 110.
31. Пак там, с. 113.
32. Пак там, с. 112.
33. Миков, В. Последни могилни находки. - В: Сб. Мадара I, 1934, с. 437.
34. Пак там, 437 - 438.
35. Миков, В. Стари могилни гробове при Калугерица и Кюлевча. В: Сб. Мадара II, с., 1936, с. 5.
36. Пак там, с. 7.
37. Пак там, с. 6.
38. Пак там, с. 8.
39. Пак там, 8 - 10.
40. Миков, В. Произход на надгробните могили в България. ГНМ, VII, С., 1942, с. 20.
41. Пак там, с. 21.
41. Мерперт, Н. Я. О связах Северного Причерномория и Балкан в раннем бронзовом веке. КСИА, 105, 1965, с. 14.
43. Пак там, с. 15.
44. Пак там, с. 19.
45. Николов, Б. Могилни погребения от раннобронзовата епоха при Търнава и Кнежа, Врачански окръг. Археология, XVIII, 1976, 3, с. 47.
46. Пак там, с. 49.
47. Катинчаров, Р. Проучвания на бронзовата епоха в България /1944 - 1974/. Археология, XVII, 1975, 2, с. 12.
48. Катинчаров, Р. Цит. съч., с. 12; Езеро. Раннобронзово селище. С.,

БАН, 1979, с. 494.
49. Катинчаров, Р. Проучвания на бронзовата... с. 12; Езеро... с. 494; Katincarov, r. Les tribus a lage du bronze en Bulgarie (dapres les donnees archeologiques). Pulupudeva. Semaines philoppopolitaines de lhistoire et de la culture thrace, Plowdive, 4 - 19 octobre, 1976, 2, p. 274.
50. Катинчаров, Р. Проучвания... с. 12; Езеро... с. 494.
51. Мерперт, Н. Я. Цит. съч., с. 14.
52. Мерперт, Н. Я. Ямная культура. СИЗ, т. 16, М., 1976, 888 -889.
53. Panayotov, I., V. Dergachov. Some aspects of early Bronze Age funeral customs in Thrace. Pulpudeva, Semaines philippopolitaines de lhistoire et de la culture thrace, Plovdive, 3 - 17 octobre, 1980, 4, p. 328.
54. Попов, Р. Могилни гробове... с. 112.
55. Миков, В. и Джамбазов, Н. Деветашката пещера. С., 1960, с. 143.
56. Йессен, А. А. К вопросу о памятниках VIII - VII в. до н. э. на юге Европейской части СССР. СА, XVIII, 1953, с. 102.
57. Смирнов, К. Ф. Вооружение совроматов, МИА, 101, М., 1961, с. 41.
58. Мелюкова, А. И. Скифские элементы в гетской культуре. КСИА, 105, 1965, с. 33.
59. Чичикова, М. Керамиката от старата желязна епоха в Тракия. Археология, X, 1968, 4, с. 22.
60. Cicikova, M. Sur la chronologie du Hallstatt en Thrance. Studia Balkanica (Ľethnogenése des peuples balkaniques), V, 1971, 88 - 89; Чичикова, М. Проучвания на Тракийската култура през старата желязна епоха. Археология, XVI, 1974, 4, 23 - 24.
61. Іллінська, В. Бронзові наконечники стріл так званого жаботиньского і новочерського типів. Археологія, 8, 1973, 12, с. 15.
62. Пак там, с. 17.
63. Ильинская, В. А. Относительная хронология раннескифских курганов басейна реки Тясмин. СА, 1973, 3, с. 16.
64. Tonceva, G. Chronologie du Hallstatt ancien dans la Bulgarie de Nord - Est. Studia thracica, 5, p. 89.

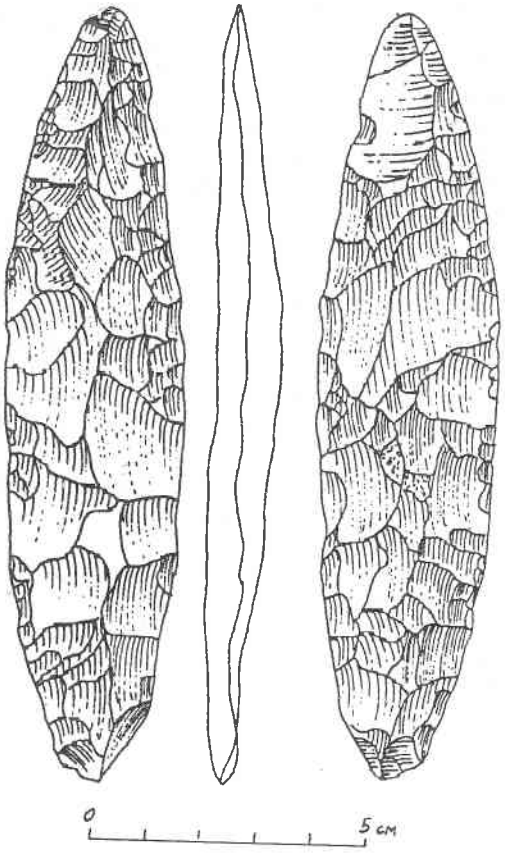

Обр.1. Листовиден кремъчен връх от Мадара

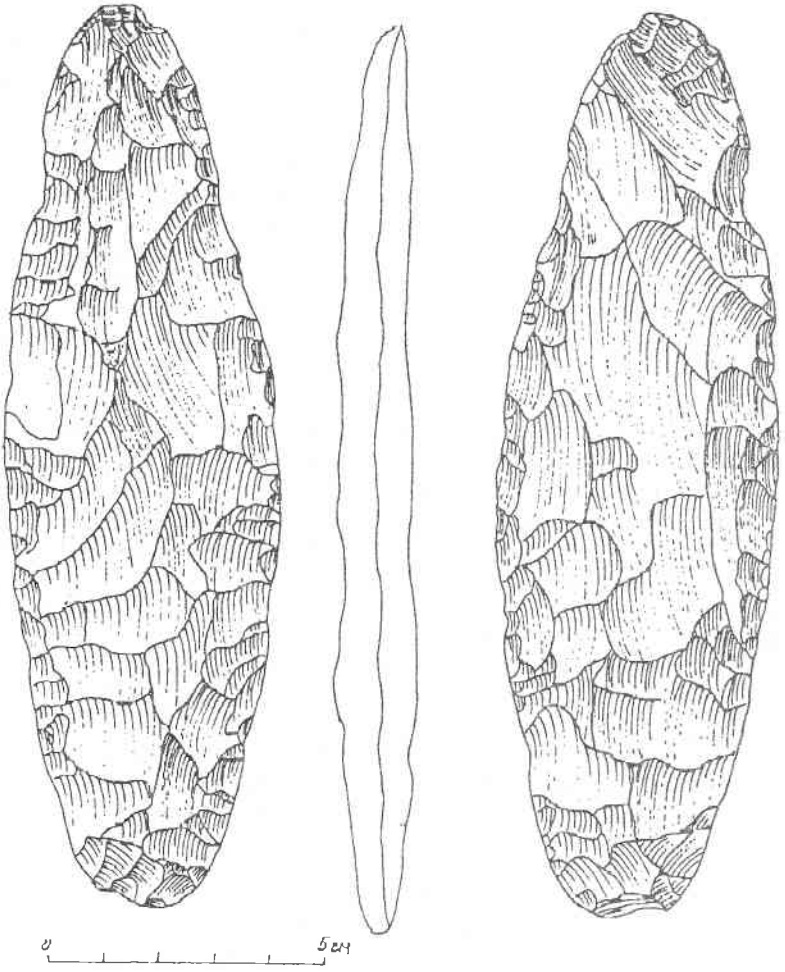

Обр.2. Листовиден кремъчен връх от Мадара

АНТИЧНОТО НАСЛЕДСТВО В СРЕДНОВЕКОВНА МАДАРА

/по археологически данни/

Вера АНТОНОВА

Изучаването на античното наследство в старобългарските обекти е извънредно важно, защото се хвърля светлина върху корените и същността на старобългарската култура в нашите земи.

Мадара е един от най-важните старобългарски средновековни центрове, съхранили в недрата си през вековете веществената и духовната култура на много племена и народи, преминали или останали за кратко или за по-дълго време тук.

Археологическите разкопки в историко-археологическия резерват Мадара започват през тридесетте години на XX век [1]. В продължение на половин век редом с паметниците от българското средновековие там се откриха, установиха и проучиха и редица антични и късноантични обекти. Това даде възможност да се съберат важни данни за тракийската, римската и ранновизантийската култура в Мадара.

През 1932 и 1933 г. Рафаил Попов и В. Миков направиха археологически разкопки на две надгробни могили на Мадарското плато [2]. Проучванията изясниха тогава редица черти от погребалния култ и ритуал на траките, а находките, открити при погребенията, осветлиха и отделни страни от икономиката - търговските връзки на местните траки с траките от някои гръцки колонии по малоазийското и черноморското крайбрежие [3].

Впоследствие и през по-късния етап на археологическите разкопки продължи откриването и проучването на тракийски обекти. При сондажни проучвания под скалите, в м. "Даул Таш", извършени през 1964 г. от В. Антонова и Цв. Дремсизова [4] за проверка на периодизацията на прабългарското светилище и църквата, преди предаването им за консервация, на дълбочина 1,20 - 1,40 м, се попадна на пласт, който изобилстваше с латенска керамика. Такава се откри и при по-ранни сондажи, проведени от същите археолози, за полагане на водопроводни тръби [5] под релефа на Мадарския конник, направени успоредно на скалата по дължина на 1,20 м. Тогава се изясни, че на терасите под скалите е било разположено голямо тракийско поселение, чийто могилен некропол се намира високо на Мадарското плато.

Следи от живота на траките са намерени и в голямата пещера - навес, където е открита плоча с релеф и надпис, произхождаща от светилище на трите нимфи [6]. Тук са открити и оброчни плочки с изображения на тракийския конник [7], както и плоча с излегналия се

Херкулес [8]. Наличието на тракийски нимфеум в Мадара показва, че това място е било значително културно средище на траките, живеещи в другите селища на района. Това обстоятелство се явява много важно. То изяснява бъдещето развитие на Мадара като културен център не само през античността, но и през ранното и късното българско средновековие, когато са в сила традициите на старото наследство.

В старобългарския скален релеф на Конника са типични прабългарските художествени реалии, които доказват неговия безспорен старобългарски произход [9], независимо, че приликата с тракийския Херос е обща и външна, то заедно с това в него са съхранени дълбоките художествени традиции на местното ранно и късноантично изкуство както по тематика, така и по изпълнение [10]. В паметника същевременно е вложено преди всичко и ново съдържание, продиктувано от средновековната идеология и мироглед на българите [11].

Траките са обитавали не само терасите непосредствено под скалите. При археологическите проучвания на римската вила рустика се откриха следи от тракийско поселение и на поляната над сегашното село Мадара по пътя за скалите [12]. Оттам произхождат няколко релефни плочки на тракийския Херос и много керамика. Тракийско селище е било разположено и в равнината долу в м."Изтока". При направените разкопки там се попадна на дебел културен пласт, наситен с тракийска керамика от IV - I в пр.н.е [13]. В него се установиха очертанията на полувкопани землени жилища, проучи се тяхното разположение и средни размери. Откритите многобройни керамични и други находки, особено желязната шлака, определят предназначението на землянките като жилища също и като работилници /ковашки и други/. Всички открити материали същевременно изясняват до голяма степен и материалната култура на обитателите на тракийските поселения под Мадарските скали.

По-пълно и системно е проучено късноантичното наследство в Мадара. През римската и ранновизантийската епоха /III-VIв./ районът под Мадарските скали, в тяхното подножие и в равнината под тях, е бил гъсто населен с тракийско население от племето гети, попаднало под римска власт.

Пръв изследвач на късноантичното наследство в Мадара е д-р Иван Велков [14], който прави и първите публикации в сборника Мадара, книга първа. Останки от късноримска крепост се намират на Мадарското плато над скалите. Тя обхваща 3,7 дка. Крепостните стени са изградени направо върху неравната скала с дялани от двете страни каменни блокове и бял хоросан, смесен със счукани керемиди. Входът, снабден с двойни врати, от които едната катаракта, е фланкиран с две островърхи петоъгълни кули, силно издадени навън. В тази крепост са открити основите на малка раннохристиянска еднокорабна църква и на няколко сгради, свързани с функциите на крепостта. От тях само едната е била може би жилище. Мадарската крепост, датираща от IV в. , с презиждане на крепостните стени и кули, е просъществувала през цялата късна античност. Използвана е била и през ранното и късното българско средновековие, за което съществуват исторически данни. Аналогичен е

градежът, формите на кулите, устройството на портата и датировката на близко намиращата се Шуменска крепост [15], където, както в Мадара, са наслоени останки на много исторически култури [16].

Начинът на градеж на крепостните стени и крепостните съоръжения от късната античност и техните форми са важен фактор, оказал влияние върху средновековното крепостно, култово и гражданско монументално строителство в Североизточна България [17]. Последното се явява продължение на провинциалното ранновизантийско наследство. Друг фактор е безспорно прабългарската строителна традиция от крепостното монументално строителство в самата родина на прабългарите [18]. Тази строителна традиция е отразена и проследена във всички монументални сгради в старобългарския център Мадара.

Късноантичната крепост на Мадарското плато е имала връзка с голямата пещера под нея, с изобилната вода, извираща тук и с големите и многобройни складове за зърнени храни в подножието на скалите. Връзката се е поддържала чрез голямата цепнатина в северния край на пещерата, извеждаща на платото, по която и сега се виждат останки от гнезда за дървени стъпала на стълба и вдълбани в скалата знаци. Самата пещера, която е служила от IV до VI в. предимно за склад на храни и вина, от запад и от юг е била оградена със солидна каменна стена, предназначена да спира атмосферните влияния от откритата страна на навеса. Тук, на място, в отделни помещения са открити голям брой долиуми с различни размери [19].

През 1965 г. при редовни археологически разкопки под ръководството на Цв. Дремсизова и В. Антонова започна откриването и проучването на голям склад за зърнени храни [20], датиращ от IV-VI в. , който се намира близо до голямата пещера, извън ограднатай стена. Изграден е върху една тераса на хълма. Основите на зидовете са стъпили върху здрава глинеста почва.Едни от помещенията били затворени, други представлявали навеси. Във всичките се открихa 18 долиуми за зърнени храни. В насипа на западния бряг и на изток към скалите се виждат и други долиуми, нови основи на зидове и продължение на старите основи. Складът не е доразкрит и проучванията там не са завършени, тъй като попада изцяло под алейната мрежа на резервата, която води към пещерата. По самата повърхност на алеите на места се виждат следи от зидове, а пластът изобилствува с керамика от VI в. Дългият над 60 м. сондаж, направен успоредно на скалите, даде също и изобилен интересен материал за стратиграфията на пластовете. В третия по дълбочина културен пласт отгоре надолу, в който се фиксираха зидовете на склада за зърнени храни, се откриха много фрагменти гребенчата керамика, сива римска керамика и други предмети: костени игли, дръжка на огледало, ножове, прешлени и пр. Всичко това идва да покаже, че през късната античност под скалите са съществували не само обширни зърнехранилища, но и цяло поселение, представляващо може би подградие извън крепостта на платото.

При археологическите разкопки и сондажи, направени по подножието на скалите, в крепостта на платото и още по-ниско на поляната над селото Мадара, навсякъде се намират останки от късноантичната епоха.

Още през 1928 г. д-р Иван Велков пръв започна археологически разкопки и проучвания непосредствено източно от село Мадара на полянатa, затворена между пътя за Мадарския конник, ж.п. линията и селото, където по повърхността и в намиращите се тук гробища са се намирали многобройни и най-разнообразни късноримски материали [21]. Тогава бе разкопана значителна част от западната половина на голяма постройка, която се оказа villa rustica [22]. Археологическите проучвания бяха продължени много по-късно през няколко летни археологически кампании от 1948 до 1959 г. под ръководството на Цветана Дремсизова и Вера Антонова. Вилата обхваща площ от около 5000 кв.м. /Обр. 1/. през края на IV в., вследствие непрекъснатите нападения на готи, квади, яцизи и други варварски племена и разбойници [23], първоначалната вила била разрушена до основи. По-късно тя била подновена и преустроена.

Римската вила в Мадара по своята архитектура принадлежи към типа на провинциалните перистилни вили с централно звено - открит двор, ограден от всички страни с колонада [24]. Помещенията са разположени концентрично около него във вид на правоъгълник. Освен вътрешно, сградата е разработена архитектурно и от вън. Входовете от юг и запад са снабдени с портици. При едно от преустройствата тя е била оградена с масивна стена с четвъртити вътрешни кули в ъглите. В двора на големия архитектурен комплекс се намират няколко стопански помещения horreum, винарница и други, които изясняват аграрния характер на вилата. Освен помещенията, свързани с икономиката на вилата, е имало още над 50 такива с различно предназначение - кухня, спални, баня и пр./Обр.2/.

Римската вила не е съществувала изолирано. В близост се е намирала голяма самостоятелна баня с четири помещения с хипокауст, също преправяна на няколко пъти /Обр.3/. В един от периодите към нея са били прикрепени и други жилищни помещения, принадлежащи сигурно към втора по-малка вила [25]. Освен вилата и банята на същата поляна при археологическите разкопки се откриха основи и на други постройки предимно със стопанско предназначение. Напр. сграда "Д" е била horreum, свързана и с други стопански помещения и навеси край него. Сграда "П" е представлявала склад за съхраняване на съдове за течности и други продукти. Близостта на стопанските постройки до голямата вила рустика сочи, че те се отнасят и функционално към нея и определят още повече нейния характер. В близост се откриха основи и на раннохристиянска църква. Така се изясни, че под Мадарските скали е било обособено голямо земеделско имение, преживяло от II до VI век. Подобни стопанства били развити край всички земеделски вили в европейските провинции на римската империя.

Вилата в Мадара е принадлежала на богати римски или по - вероятно тракийски робовладелци. Те са произхождали от аристокрацията, част от която след II в. е пряк производител на земеделски и скотовъдни произведения, особено при династията на императорите Севери, когато е настъпил сравнителен мир и е било по-безопасно. Тогава едрите земеделци са живеели в своите имения-вили, площта около които е била засята със

земеделски култури и лозя [26]. В това време областта около Шумен, която попада в района на провинция Долна Мизия, имала подчертан земеделски характер [27] с развито лозарство. Известно е посвещението на един олтар в чест на Антонин Пий, произхождащ от Шуменско направен от гражданин на Томи [28], който е бил magister vici. Местонахождението на надписа, наименованието на длъжността, т.е., управител на селище, на посветителя и наличието на самата вила рустика в Мадара сочат, че може би въпросният magister vici е изпълнявал службата си именно там.

Условията в околността на Мадара и сега са удобни за виреене на земеделски култури и лозя. Че там те са били култивирани в античността се потвърждава напълно и от археологическите проучвания. При вилата са открити два horreum [29], виноделна [30], много косери, лозарски ножчета [31], долиуми, амфори и пр. Старите източници също съобщават [32], че лозарството и производството на вина са били характерни за нашите земи през ранната и късната античност и че след III в. винарството е било под опеката на закона [33]. Тракийските области в Долна Мизия и по времето на нападенията на хуните са запазили своя аграрен характер.

Освен стопанските постройки в района на вилата е имало и други граждански сгради, жилища на управителите на имението, на прислугата, други обществени и административни сгради - "В", "Г" и др [34].

Археологическите материали, открити при проучването на римската вила, сочат, че тук са били развити и много занаяти, като грънчарство, ковачество и други, свързани със задоволяване на нуждите на цялото население на стопанското имение, прераснало в селище. Откритите монети, датиращи до края на IV в. и малко през V в., говорят и за развити парични отношения. След готските нашествия монетите чувствително намаляват. Това може да се обясни с икономическия упадък, настъпил в империята.

Римската вила, както и останалите постройки се датират от II до V в. Те са преживели варварските нашествия от III в. до нападенията на хуните и готите през IV в. и в средата и втората половина на V в. През 376 г. са опустошени много вили в Североизточна България [35]. Тогава е пострадало и имението в Мадара, след което наново било възобновено. След първите нападения на готите, римската власт, изхождайки от порасналото поради това стратегическо значение на тази част от Долна Мизия, започнала да полага по-големи грижи за нея. Най-сериозни щети били нанесени с последните нападения на хуните.

Още след готските нашествия в римските провинции настъпват сериозни етнически, културни и най-вече икономически промени, които докарват сериозна криза в робовладелчески Рим. В Мадара е налице вече едно стопанство близко по своя полузатворен характер до ранните латифундии.

Населението, което е живеело тук, по етническия си състав е било в голямата си част траки от племето гети. Това се вижда от многобройната тракийска керамика и мраморни фрагменти от оброчни релефни плочки на тракийския конник. Част от тракийските находки са открити в пласт, по-дълбок от този с римските останки. Това говори за

съществуването на едно по-ранно тракийско селище и на поляната над селото, което също може да се свърже с тракийското селище в голямата пещера, както и с тракийския могилен некропол на Мадарското плато. След идването на римляните покореното тракийско население, което останало тук, продължило да обработва голямото робовладелско имение.

Всички находки, открити при редовните разкопки на римските и късноримските обекти или при сондажите, датират точно културния пласт, в който се намират също и сградите и самите поселения в равнината и под скалите. Най-типична е римската керамика - съдове, амфори, паници, гърнета, лампи цели и фрагменти с най-различна форма и предназначение. Те са изработени с различна техника, украса с и без фирнис и лак и са характерни и широко разпространени в градищата от римската и късноримската епоха [36]. Останалите материали сочат предназначението, предимно стопанско, на сградите, в които са откривани, както и бита на техните обитатели.

Археологическите проучвания, извършени в Мадара, изясниха до голяма степен икономическия живот на Мадара през късноантичната епоха. Те дават нови данни изобщо за икономиката на провинция Долна Мизия. Археологическите данни - стратиграфия на пластовете, периодизация, нивата на сградите,начин на градеж, материали, оръдия на труда и др. предлагат доста данни за икономиката на римските и късноримските поселения в Мадара и нейния район.

Първоначално през II-III в. главният поминък на местното население е било лозарството и виноделството, които са играли съществена роля в икономиката на Долна Мизия. Това сочи голямата, сравнително усъвършенствувана за времето си винарна, каменна преса за вино, косери и ножчета за грозде, питоси за съхраняване на вино и пр. По-късно, след първите нашествия на готите, в средата на III в., опожарената и разрушена вила и останалите римски сгради били преустроени и възстановени. Променили се и икономическите условия. Лозарството се заменя със земеделие. Големи площи се засяват със житни култури. Тогава всички винарни се преустройват и се превръщат в обширни складове за зърнени храни. Още по-късно, когато и земеделието се оказва несигурен отрасъл, понеже земите често пострадват от пожари и опустошения, се налагат нови насоки в икономическия живот. Скотовъдството се явява най-удобен поминък, добитъкът по-лесно се охранявал при опасност и самите пасбища по-лесно се възстановявали, за това говорят и големите навеси и скотовъдни оръдия, открити при разкопките в района на римската вила.

С проучването на ранното наследство в Мадара се вниква в историята, в икономическия и социален живот на провинцията Долна Мизия тогава, когато робовладелчеството постепенно замира и се появява затвореният характер на стопанството.Последните започват да се превръщат в ранносредновековни латифундии, където полусвободни селяни при опасност са търсели закрила у богатите. Това е много важен момент в навечерието на идването и заселването на славяните в Североизточна България, носители на нов, по-прогресивен обществен и икономически

строй.

Става ясно, че освен върху икономиката, ранното наследство в Мадара хвърля светлина и върху провинциалната римска архитектура в Долна Мизия - върху начина на градеж, архитектурни планове и концепции, строителен материал. По своя перистилен архитектурен план, макар провинциален, вилата и целият жилищен комплекс около нея имат аналогии със стопанските вили в Рим, Унгария и другите Провинции. Аналогиите са извънредно много - както в плановете на баните, в характера на отоплителната система, на водоснабдителната и канализационните мрежи и пр.

Всичко това по-късно, след настаняването на славяните по тези земи и след създаването на българската народност от трите етнически групи, дава своето дълбоко отражение в старобългарското строителство, в бита и изобщо в цялата материална и духовна култура и изкуство на старобългарска Мадара през Първата и Втората Българска държава.

Цялата старобългарска култура, създала се и развила се под идващи отвън и местни влияния на късноантични традиции, получава в ранното средновековие нови насоки. Това става в резултат на новите обществено-икономически и социални условия - феодализацията и класовото разслоение, настъпили през ранното българско средновековие при създаването на Първата българска държава [37].

Археологическите проучвания доказаха, че същността на средновековната култура в Мадара е имала богати и стари традиции. Нейните предпоставки се коренят в предходния период и са свързани с базисно развитие, както и с преки или косвени влияния на заварени и на донесени култури. Така поколения и столетия наред са свързани здраво с Мадара, за да я превърнат в култов център през първото българско царство.

Ранните традиции на Мадара като важен култов център се запазват от IV в.пр.н.е. - времето на траките - до XIV в. от н.е. през Първото и Второто българско царство.

БЕЛЕЖКИ

1. Попов, Р. Предговор. Сб. Мадара, кн. I, С., 1934, с. 2.
2. Попов, Р. Могила №1. Сб.Мадара, кн. I, С., 1934, с. 240; Р.Попов. Изследвания върху кучешката раса от могила II при Мадара. Сб.Мадара, кн. II, С., 1934, с. 99.
3. Попов, Р. Цит. съч.,с. 254
4. Антонова, В. и Цв. Дремсизова. Непубликуван материал.
5. Антонова, В. и Цв. Дремсизова. Сондажни проучвания под релефа Мадарски конник. Непубликуван материал.
6. Дечев, Д. Антични надписи. Сб. Мадара, кн.V, С., 1934, с. 163; обр. 146.
7. Кацаров, Г. И. Релефи и статуйки. Сб. Мадара, кн. I, 159-162; обр. 141, 142, 143, 144, 145.
8. Велков, Ив. Разкопки в Мадара /1924 - 1928/. Сб. Мадара, кн.I, 1934, с.85; обр.62.
9. Станчев, Ст. Реалиите върху релефа на Мадарския конник. Сб. Мадарски конник, С., 1956, с.203.
10. История на България. С., 1981, с. 190.
11. Станчев, Ст. Цит. съч., с. 204.
12. Дремсизова, Цв, Нови данни за икономиката на Долна Мизия през римската епоха, ИНМК, кн. I, 1960, с. 6, обр. 13.
13. Антонова, В. Тракийско селище в м. "Изтока-" край Мадара. Непубликуван материал.
14. Велков, Ив. Разкопки в Мадара /1924 - 1928/. Сб.- Мадара, кн.II, С., 1934, с. 78 и сл.
15. Антонова, В. Фортификация на Шуменската крепост през XII - XIV в. Втора българска държава. ГМСБ, 1976, кн.II, с. 29.
16. Антонова, В. Шуменската крепост твърдина през вековете. С., 1981, 11 - 32.
17. История на България. Т. 2. С., 1981, с.181, 197, 198; С. А. Плетнева. От кочевий к городам, М., 1967, с. 50.
18. Плетнева, С. А. Цит.съч.,с. 35, рис. 10; с. 188.
19. Велков, Ив. Цит. съч., 78 - 79, обр. 57; с. 82, 84.
20. Дремсизова, Цв. и В. Антонова. Склад за зърнени храни в Мадара. Археология, 1964, кн. 4, 30 - 36.
21. Велков, Ив. Цит. съч., с. 138 и сл., обр.121 - 127.
22. Велков, Ив. Цит, сън., с. 140,
23. Дремсизова, Цв. Нови данни за икономиката на Долна Мизия през римската епоха. ИНМК, кн. I, 1960, 1 - 12; В. Антонова. Новооткрити обекти от римската епоха в Мадара. ИНМК, кн. I, 13 - 54.
24. Дремсизова, Цв. Римската villa rustika /под печат/.
25. Антонова, В. Новооткрити обекти от римската епоха в Мадара, ИНМК, кн. II, 1963, с. 47.
26. Велков, В. Селото и градът в Тракия и Дакия през IV - V в. ИПр, XI, 1955, кн. 4, с. 48.
27. Геров, Б. Романтизмът между Дунава и Балкана от Хадриан до

Константин Велики, ч. II, ГСУИФФ, XVIII, 1952/1953, с.304.
28. K a l i n k a , Ant. Denkm. Bulg. n. 128.
29. Д р е м с и з о в а, Цв. Принос към икономиката на Долна Мизия през римската епоха. ИНМК, т. II, 1963, с. 1, обр. 5.
30. Д р е м с и з о в а, Цв. Цит. съч., с. 15 и 16, обр.3.
31. Д р е м с и з о в а, Цв. Нови данни... с. 12, обр. 22; с. 14, обр.24.
32. D e t i a, Jort. 376, Amm. Marcell,'XXII, 5, 6, IV, 38.
33. Г е р о в, В. Към въпроса за лозарството в Долна Мизия през римската епоха. ИАИ. XIX, II; Сборник Гаврил Кацаров, 1955, с.190, 192.
34. А н т о н о в а, В. Цит. съч., с. 24, обр.2.
35. M a r c e l l, Amm. 31, 12, 4.
36. И в а н о в, И. Кюстендилският Хисарлък и неговите старини. ИВАД, VII, 1919 - 1920, с. 97, обр. 74, 82 и 84; И. Иванов. Разкопки при Кадин мост. ИБАД, I. 1910, с. 197.
37. История на България. Т. II, С., 1981, с. 199.

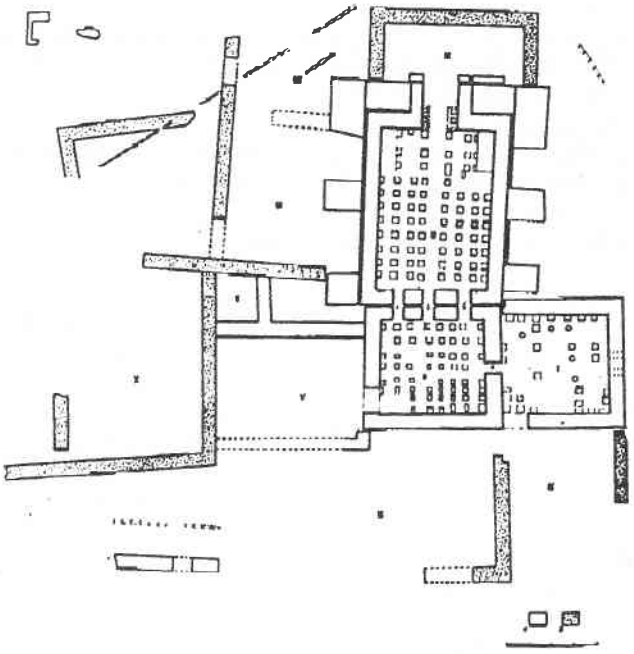

Обр.3. Мадара, vila rustica.Обществена баня

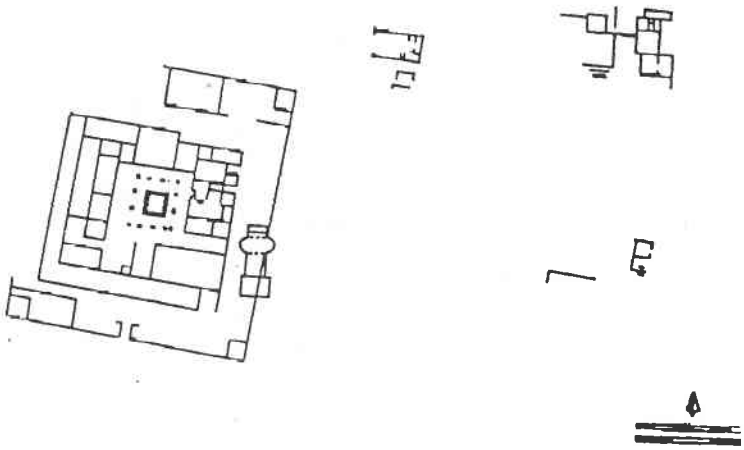

Обр.1. Мадара, vila rustica и постройките около нея

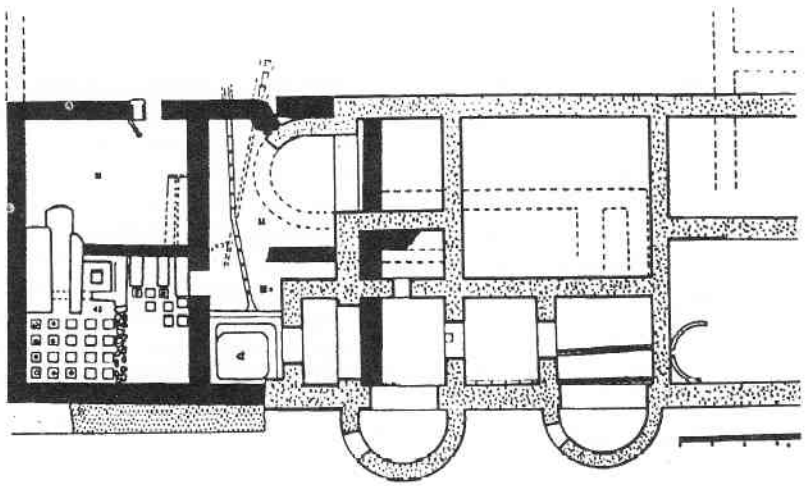

Обр.2. Мадара, vila rustica. Баня във вилата

ГЛИНЕНИ ЛАМПИ ОТ РИМСКАТА ВИЛА КРАЙ МАДАРА

Цветана ДРЕМСИЗОВА - НЕЛЧИНОВА

При разкопките на римската вила край с. Мадара, между богатия керамичен и битов материал намерихме и 72 лампи от глина. От тях 28 са напълно запазени /при някои екземпляри е отчупена само дръжката или фитилника/, а останалите са фрагментирани. Те произхождат от всички културни пластове, покриващи руините на вилния комплекс, който е съществувал от края на I в. до началото на V в., а през V и VI в. върху неговите останки е възникнало селище. [1]

Лампите могат да се обособят в следните четири групи въз основа на техниката на изработване, материала, формата и декорацията. В групите се различават отделни варианти.

I. Към първата група спадат 55 лампи, изработени от пречистена и добре омесена глина, с червен или охров цвят, в различни нюанси в зависимост от степента на изпичането - от бледо розово до тъмно червено. 23 лампи са покрити с червен лак, а само 5 с кафяв. Обикновено лакът обхваща горната половина, а върху долната личат ивици, получени от стичането му. Лакът е бил поставен в тънък пласт, вследствие на което сега е доста изтрит. Лампите от тази група имат кръгъл диск, леко конкавен, къс фитилник и малка кръгла дръжка. Тя най - често е плоска /лентовидна/, профилирана /пресечена по дължината си от една или две врязани линии/ или заоблена. В няколко екземпляра личи неумелото прикрепване на дръжката. Дъната са равни, леко конкавни или завършващи с ниско, пръстеновидно столче. Върху тях се срещат следните мотиви и печати: релефна окръжност; 2 концентрични кръга - вътрешният врязан, а външният релефен; релефна окръжност и в нея четири пъпки, очертаващи ъглите на квадрат; релефна ивица в сърцевидна форма; кръг от пъпки; 2 врязани окръжности и в средата бръшлянов лист /табл. III [7 и 9] /; печат - около едно кръгче диагонално са врязани линии /имитация на розета/, ограничен при някои екземпляри от окръжност /табл. III [10]/; печат на латински език -IANVARI; печат на гръцки език, от който са запазени последните четири букви - ΙΘΟΥ /табл. III [8]/. В няколко лампи от долната страна на фитилника са врязани две линии, които вървят под ъгъл към дъното. При една лампа освен двете странични линии по средата минава още една /табл.III [10]/.

При лампите от първата група различаваме следните три варианта по отношение връзката между фитилника, диска и раменете:

а. Лампи с малък, кръгъл и къс фитилник, който се явява продължение на плещите, без да е рязко отделен от тях /табл. I [9,13]/.

б. Лампи с фитилник слабо удължен и отделен от диска и плещите с две диагонални врязани линии, тъй че в горната част се получава формата

на трапец /табл. I [5]/.

в. Лампи, чийто фитилник е отделен с хоризонтална врязана линия, а над нея ивица от точки, ограничени от двата края с по едно кръгче / табл.II [3]/; с хоризонтална линия, а над·б пънки /табл. I [14]/; с две спирали съединени с основите си, тъй че образуват остър ъгъл /табл. III [1]/; с три пънки в хоризонтална линия /табл. III [9] /; с три пънки, очертаващи ъглите на триъгълник /табл. II [5]/ и др.

Двадесет лампи от разгледания тип имат гладък, неукрасен диск, а всички останали с диск, украсен с изображения на божества, митологични и жанрови сцени или геометрични орнаменти. Рамената на почти всички лампи са декорирани с геометрични, по - рядко растителни орнаменти. Застъпени са следните елементи:

а. Зигзаговидна линия, употребена самостоятелно / табл. III [3,4]/ в съчетание с пънки или врязани кръгчета, вместени в отделните триъгълници /табл. II [13]/.

б. Низ от врязани кръгчета, наредени едно до друго или на известни интервали / табл. I [3] и II [16]/.

в. S - овиден орнамент /табл. I [5]/.

г. Арковиден орнамент. Среща се предимно при лампите с орнамент - изображение на животни /табл. I [6 - 9]/.

д. Диагонално врязани линии /табл. II [5 - 9]/.

е. Релефни пънки, на известни интервали една от друга /табл. III [5],.

ж. Орнамент от 9 пънки в три редици, редуващи се с вълнообразна линия /табл. I [12]/.

з. Мотив от гроздове, групирани по две чепки, свързани с дръжките си /табл. III [6]/.

Към първата група спадат следните лампи:

1. Л а м п а от глина със сиво - чер цвят, получен в следствие на силно обгаряне. Дискът е отделен от раменете с релефна ивица, с пръстеновидна дръжка, върху диска - ездач в ход на дясно. По раменете - силно изтрит геометричен орнамент. Фитилникът и част от диска са отчупени. Дълж. 6,4 см, диам. 5,9 см, дъното е 2 см. Инв. № 839. Табл. I [1]/.

2. Л а м п а от глина с охров цвят, покрита с червен лак. Пръстеновидна дръжка с два жлеба. Върху диска - изображение на права фигура, от която е запазена главата и лявата ръка, държаща жезъл. Вероятно се касае за Зевс. По раменете низ от кръгчета. Дъното - леко конкавно. Дълж. 8,5 см, ширина 5 см, вис. 2,5 см. Инв. № 1261. Табл. I [2]/.

3. Л а м п а /горна лява част/ от глина с бледо розов цвят и следи от червен лак. В диска - глава на медуза с голяма уста, широко отворени очи, дебел нос и къдрава, буйна коса, ограничена от два релефни кръга - вътрешния шнуровиден, а външният гладък. По раменете силно изтрит арковиден орнамент. Размери б см на 3,6 см. Инв. №1236. Табл. I [3]/.

4. Л а м п а от глина с червен цвят. Следи от червен фирнис с бели напластявания. Плоска дръжка. Върху диска, ограничен от дълбока врязана окръжност, е имало изображение, от което сега е запазена част от глава. По раменете орнамент, силно заличен. Дъното равно. Предната част на лампата отчупена. Вис. 2,8, диам. 7,8 см, дъно 4см. Инв. №1257. Табл. I [4].

5. Л а м п а от глина с охров цвят. Снабдена е била с пръстеновидна дръжка, сега отчупена. Плещите - отделени от диска с три врязани окръжности. Върху диска изображение на глиган, обърнат на ляво, стъпил върху тясна подложка. Между краката му малка дупка. По раменете S - овиден орнамент. Фитилникът, отделен от плещите с две врязани линии. Дъното равно. Вис. 2,2 см, диам. 7 см, дъно 3 см. Инв. №1321. Табл. I [5]/.

6. Л а м п а от глина с охров цвят със следи от кафяв лак. Малка плоска дръжка с жлеб. Върху диска, ограден от релефен кръг, изображение на мечка, в ход на ляво. По плещите арковиден орнамент, а на дъното релефен кръг от четири пъпки. Предната част на фитилника и част от дъното са отчупени. Вис. 2,5 см, диам. 5,7 см, дълж. 6,4 см, дъно 2,5. Инв. №1233 Табл. I [6].

7. Л а м п а от глина с бледо - червен цвят и червен лак. Върху диска, плещите и дъното същите мотиви, както при лампа №6. Дръжката отчупена. Вис. 2,3 см, диам. 5,7, дълж. 5,7, дъно 2,5. Инв. №1252.

8. Л а м п а от глина с охров цвят и следи от червен лак. Малка, пръстеновидна дръжка с два жлеба. Аналогично по декорация на №6 и №7. Лявата половина отчупена. Вис. 2,7 см, дълж. 7,8 см. Инв. №1250. Табл. I [8].

9. Л а м п а от глина с червен цвят, покрита с червен лак. Две релефни окръжности отделят раменете от диска. Върху диска петле, обърнато на ляво, предадено детайлно. Между краката му дупчица. По раменете арковиден орнамент. Върху дъното две врязани окръжности. Дръжката отчупена. Вис. 2,3, диам. 5,8см, дълж. 7,3 см, дъно 2,5 см. Табл. I [9].

10. Л а м п а от глина със силно охров цвят. В диска фигура на лъв в скок на ляво. По плещите силно изтрит орнамент. Дъното оформено в пръстеновидно столче. Дръжката и лявата половина отчупени. Вис. 2,3 см, дълж. 6 см, дъно 2,8 см. Инв. №1274. Табл. I [10].

11. Л а м п а от глина със светло охров цвят. Върху диска част от изображението на лъв с високо вдигната опашка. По плещите арковиден орнамент. Фрагментът има размери 4,5 см на 4 см. Инв. №1275.

12 Л а м п а /фрагмент/ от глина с охров цвят. Пръстеновидна дръжка с жлеб. Върху диска козле с ход на ляво. Между краката дупчица. По плещите арковиден орнамент. Запазена горната дясна половина с размери 6 см. на 4 см. Инв. №1237. Табл. I [11].

13. Л а м п а /фрагмент/ от глина с охров цвят. Върху диска зайче в бяг на дясно, оградено от релефен кръг. Под него дупчица. По раменете орнамент от 9 точки в три редици, редуващи се с вълнообразна линия. Запазена е дясната половина с размери 6 см, на 4,5 см. Инв. №1234. Табл. I [12].

14. Л а м п а от глина с розов цвят и следи от червен лак. В диска - ваза със столче с две високи дръжки и цветя. Върху раменете - неясен геометричен орнамент. Дъното е равно. Дръжката е отчупена. Вис. 2,2 см, диам. 5,5 см, дълж. 6,8 см, дъно 2,5 см. Инв. №1322. Табл. I [13].

15. Л а м п а от глина с охров цвят и останки от червен лак с пръстеновидна плоска дръжка. В диска, ограничен от релефна окръжност, има осмолистна розета. По раменете са врязани диагонални линии. Фитилникът е отделен с релефна хоризонтална извица, а над нея има 6

кръгчета. Дъното е равно, с орнамент от диагонално пресичащи се линии. Вис. 2,3 см, диам. 4,3 см, дълж. 5,3 см, дъно 2 см. Инв. №833. Табл. I [14]

16. Л а м п а от глина /дясна половина/ с охров цвят и остатъци от червен лак. Малка, плоска дръжка с жлеб по средата. Дискът - зает от многолистна розета, ограничена от релефен кръг. Върху раменете - орнамент от пънки. Размери 5,5 см. на 3,3 см. Инв. №1271. Табл.I [15].

17. Л а м п а /лява половина/ с охров цвят. Широка, плоска дръжка. Върху диска- розета, а по плещите зигзаговидна линия. Вис. 2,3 см, диам. 5,6см.

18. Л а м п а /лява половина/ от глина с охров цвят. Профилирана дръжка. Върху диска - многолистна розета, ограничена от две врязани окръжности. По раменете - врязани кръгчета на известни интервали едно от друго, от двете страни на раменете - панделковидни израстъци. Вис. 2,5 см, диам, 6 см, Инв. №1256. Табл. I [16].

19. Л а м п а от глина в охров цвят, силно обгорена с малка пръстеновидна дръжка. В диска, ограден от две врязани окръжности, има пънки около отвора, над фитилника - врязана дъговидна линия с две кръгчета отстрани. По плещите - изтрит геометричен орнамент. Предната част на фитилника е отчупена. Вис. 2,2 см, диам. 5,3 см, дълж. 6,8 см, дъно 1,8 см. Инв. №831 Табл. II [1].

20. Л а м п а от глина със светло-охров цвят и тъмно червен лак, отчасти изтрит. Конкавният диск е отделен от раменете с дълбоко, врязана окръжност. По раменете - неясен геометричен орнамент. Дръжката, част от дъното и фитилника са отчупени. Вис. 2,4 см, диам. 5,3 см, дълж. 5,9 см. Инв. №838 Табл.II [2].

21. Л а м п а от глина със светло охров цвят и следи от кафяв лак. Профилирана дръжка. Дискът, ограничен от две релефни окръжности, е разделен на 4 сектора чрез врязани линии, пресичащи се на кръст. Във всеки сектор има по едно кръгче. Над фитилника - врязана линия, а над нея - 8 пънки с две кръгчета отстрани. На дъното- три врязани окръжности. Предната част на фитилника е отчупена. Вис. 2,8 см, диам. 6,3 см, дълж. 7,4 см, дъно 2,8 см. Инв. №1398. Табл.II [3].

22. Л а м п а от глина със светло-охров цвят. По украса е аналогична на предходната с мази разлика, че между диска и раменете няма окръжност. Дръжката и фитилникът са отчупени. Диам. 5,3 см, Вис. 2,7 см. Инв. №1328.

23. Л а м п а от глина със светло охров цвят и със следи от червен лак. Аналогична е на №21. Различие се явява само в трите окръжности, които отделят диска от раменете. Запазена е горната половина с диаметър 6 см, Инв. №1255. Табл.II [4].

24. Л а м п а /горната половина/ от глина със светло-охров цвят, с остатъци от червен лак, с плоска дръжка, прорязана от жлеб. Около диска - две врязани окръжности. По раменете - диагонални линии. Над фитилника - три пънки, очертаващи триъгълник. Предната част на фитилника е отчупена. Диам. 5,4 см. Инв. №1235. Табл. II [5].

25. Л а м п а от глина с охров цвят, покрита с червен лак, с пръстеновидна дръжка. Конкавният диск е ограничен от две релефни

окръжности. По раменете - диагонално врязани линии. Върху дъното - следи от розета. Вис. 2,8 см, диам. 6,2 см, дълж. 8 см, дъното е 2 см. Инв. №1239. Табл.II [6].

26. Л а м п а от глина със светло охров цвят, покрита с ярко червен лак. Аналогична е на предходните. На дъното - розета. Част от фитилника е отчупена. Вис. 1,8 см, диам. 5,6 см, дълж. 6,8 см, дъно 2,2 см. Инв. №1273. Табл. II [7].

27. Л а м п а от глина с червен цвят, покрита с червено-оранжев лак, доста изтрит, с малка плоска дръжка. По плещите - диагонални линии. Фитилникът е отделен с хоризонтална линия, от която излизат нагоре вертикални чертици, а под нея две пъпки. Запазена е горната половина. Предната част на фитилника е отчупена. Вис. 1,5 см, диам. 4,7 см, дълж. 6 см. Инв. №1268. Табл. II [8].

28. Л а м п а /горната половина/ от глина с охров цвят, с малка плоска дръжка. Дискът е ограничен от релефна окръжност. По раменете - диагонални линии. Фитилникът е отделен с врязана черта, а под нея - три пъпки. Отстрани над него има по една пъпка, оградена от полукръг. Диам. 5 см, дълж. 6.2 см. Инв. №1267. Табл. II [9].

29. Л а м п а от глина със светло охров цвят, покрита с кафяво-червен лак, с лентовидна дръжка. Дискът е ограничен от три релефни окръжности. По раменете са врязани хоризонтални чертици. Фитилникът е отделен с релефна ивица, от двете страни на която има по едно кръгче. Дъното е вдълбано с релефен пръстен, а в центъра му има дупчица. Предната част на фитилника е отчупена. Вис. 2,7 см, диам. 5 см, дълж. 7 см, дъно 2,2 см. Инв. №828.

30. Л а м п а от глина с бледо розов цвят, покрита с ярко червен лак. Дискът е отделен от плещите с три релефни окръжности. По раменете - вълнообразна линия, над фитилника - дълбоко врязана черта, над която има низ от пъпки. Дъното е оформено пръстеновидно. Дръжката, част от диска и фитилникът са отчупени. Вис. 2,3 см, диам. 6,2 см, дълж. 7,8 см, дъно 2,4 см. Инв. №1262. Табл. II [11].

31 . Л а м п а от глина с охров цвят със следи от кафяво - червен лак. По раменете - зигзагообразен орнамент. Плоска дръжка. Дискът - ограничен от две релефни окръжности. От двете страни на фитилника и на дръжката - по една дупчица. В основата на раменете пъпки, очертаващи окръжност. Част от диска и фитилника са отчупени. Вис. 2,2 см, диам. 6 см,, дълж. 7 см, дъно 2,1 см. Инв. №1254. Табл.II [12].

32. Л а м п а от глина с охров цвят и с останки от кафяв лак. Плоска дръжка с жлеб. Врязана окръжност отделя диска от раменете. Върху тях - зигзагообразна линия. В получените триъгълници - по три крачета във вид на равностранен триъгълник. Раменете завършват с ивица от гъсти чертици. Върху дъното - врязана окръжност. Част от диска и предната част са отчупени. Вис. 2,3 см. диам. 6,7 см, дъно 3,5 см. Инв. №1232. Табл. II [13].

33. Л а м п а от глина в тъмно червен цвят. Със силно конкавен диск, ограничен от две врязани окръжности. Дъното е почти равно. Върху него е врязано сърце. Дръжката и част от фитилника са отчупени. Вис. 2,5 см,

диам. 7,4 см, дълж. 7,5 см, дъно 3 см. Инв. №1320. Табл.II [14].

34. Л а м п а от глина в охров цвят, покрита с червен лак. Пръстеновидна дръжка. Дискът е ограден с релефна окръжност. Дъното завършва с нисък пръстен. Част от дюска е отчупена. Вис. 2 см, диам. 6,2 см, дълж. 7,4 см, дъно 2,6 см, Инв. №1259. Табл. II [15].

35. Л а м п а от глина в светло охров цвят. По края на дюска - низ от кръгчета. По раменете - пъпки и диагонални линии. Дъното е равно, ограничено от пъпки. Дръжката и част от дюска са отчупени. Вис. 2,4 см, диам. 6,8 см, дълж. 8,5 см, дъно 2,3 см. Инв. №1254. Табл. II [16].

36. Л а м п а от глина в тъмно червен цвят и следи от червен лак. Дискът е ограничен от две релефни окръжности. Над фитилника има две спирали, съединени в основите си. Дъното е леко конкавно и ограничено от врязана окръжност. Дръжката и част от фитилника са отчупени. Вис. 2,9 см, диам. 6,3 см, дълж. 6,7 см, дъно 2,2 см. Инв. №837. Табл. III [1].

37. Л а м п а от глина в червен цвят, покрита с червен лак. Сега обгоряла и получила сиво-черни оцветявания. Дискът е ограничен от релефна окръжност. По раменете има неясен орнамент. От двете страни на фитилника има по една пъпка. Дъното е оформено пръстеновидно. Дръжката е във вид на плътен израстък. Част от дюска е отчупена. Вис. 2,8 см, диам. 6,8 см, дълж. 7,8 см, дъно 2,3 см. Инв. №1253. Табл. III [2].

38. Л а м п а /лява половина/ от глина в охров цвят и следи от червен лак, с пръстеновидна дръжка. Три релефни окръжности отделят дюска от раменете. Върху тях - зигзаговиден орнамент. Фитилникът е отделен с две хоризонтални линии. Над тях - низ от пъпки, а от двете страни по една пъпка с полукръг. Дъното е оформено в ниско столче. Фитилникът от долната страна е ограничен от две диагонални линии. Вис. 2,8 см, дълж. 8 см, дъно 2,5 см. Инв. №1260. Табл.III [3].

39. Л а м п а от глина в охров цвят, покрита с червен лак, с пръстеновидна дръжка и жлеб по средата. Дискът е ограничен от две релефни усукани ивици. Върху раменете има зигзаговиден орнамент. Фитилникът е отделен с врязана черта с две кръгчета над нея. Дъното е оформено пръстеновидно. Върху него - релефна окръжност. Вис. 1,8 см, диам. 5,6 см, дълж. 6,5 см, дъно 2,4 см. Част от лампата е отчупена. Инв. №1269. Табл. III [4].

40. Л а м п а от глина в охров цвят. Три релефни ивици, от които средната е набраздена с гъсти чертици, ограждат дюска. По раменете - зигзаговидна линия с пъпки във всеки триъгълник. Дръжката, фитилникът и част от дясната страна на лампата са отчупени. Размери 7 см на 5 см. Инв. №1240. Табл. III [5].

41. Л а м п а /дясна половина/ от глина в охров цвят. Дебела релефна ивица отделя раменете от дюска. Върху плещите украса от гроздове, групирани по две чепки и съединени с дръжките си. Вис. 2 см, дълж. 7,8 см. Инв. №1238. Табл.III [6].

42. Л а м п а /фрагмент/ от глина в червен цвят, покрита с червен лак. орнаментите са заличени. Вис. 2,2 см, дълж. 6,3 см. Инв. №1323.

43. Л а м п а /дясната половина/ от глина в червен цвят, с плоска дръжка, прорязана от жлеб. Дискът е отделен от раменете с две релефни

окръжности. Орнаментът е изтрит. Дъното е във вид на ниско пръстеновидно столче. Вис. 2 см, диам. 5,3 см, дълж. 6 см. Инв №1328.

44. Л а м п а /фрагмент/ от глина в охров цвят с плоска дръжка. Изображението е изтрито. Размери 9 см на 5,5 см. Инв. №1328.

45. Л а м п а /фрагменти/ от глина в светло охров цвят с плоска дръжка. Орнаментите са заличени. Размери - 6 см на 4,5 см. Инв. №1244.

46. Л а м п а /фрагменти/ от глина с червен цвят. Около дуска - врязани окръжности. По раменете - орнамент от гроздове. Размери 7 см на 2,5 см, Инв. №1266.

47. Л а м п а /фрагмент/ от глина в червен цвят. Около дуска - релефна извица. По раменете - изтрит орнамент. Вис. 2,2 см, дълж. 7,2 см. Инв. №1324.

48. Л а м п а /фрагмент/ от глина в червен цвят с пръстеновидна дръжка и неясни орнаменти. Дълж. 7,2 см. Инв. №1263.

49. Л а м п а /фрагмент/ от глина в охров цвят с плоска дръжка и два жлеба. По раменете - орнамент от гроздове. Вис. 2,5 см, дълж. 7 см. Инв. №1258.

50. Л а м п а /дъно/ от глина в червен цвят. Върху него - врязан бръшлянов лист, вписан в две окръжности. Размери 4,5 см, на 4,1 см. Табл. III [7].

51. Л а м п а /долната част/ от глина в светло охров цвят. Дъното завършва с релефен пръстен. Върху него печат, от който добре са запазени последните четири букви - ΙΘΟΥ Размери - 6 см на 5 см, дъно 4,1 см. Инв. №848. Табл. III [8].

52. Л а м п а /долната част/ от глина в охров цвят и останки от червено-кафяв лак. Върху дъното - бръшлянов лист с дръжка, ограничен от две окръжности. Размери - 5,5 см, на 4,2 см. Инв. №1245. Табл. III [9].

53. Л а м п а /долната част/ от глина в червен цвят, покрита с червен лак. Върху дъното печат - около кръгче радиално разположени врязани линии, имитиращи розета. От дъното към фитилника - врязана линия, съставена от отделни чертици, фланкирана от две диагонални. Дълж. 6,7 см, диам.. 5,5 см, дъно 2,8 см. Инв. №1244. Табл. III [10].

54.Л а м п а /долна част/ от глина в керемидено червен цвят. На дъното същия печат, както при лампа №53. Диам. 5 см, дъно 2,4 см. Инв. №1273.

55. Л а м п а /долната половина/ от глина със светло охров цвят. Върху дъното същия печат, както при лампа №53, с мази разлика, че е ограничен от врязана окръжност. Диам. 5 см, дъно 2,4 см. Инв. №1242.

Лампите от първата група, както виждаме, съставляват най-значителния дял в колекцията от лампи, произхождащи от римската вила. Те принадлежат към т.н. гръцки лампи от римската епоха, най - широко разпространени в античния свят в един продължителен период [2]. Едни от нашите лампи, подобно на известните, имат украса върху дуска и раменете, а други само върху раменете. Мотивите, които срещаме, са най-разнообразни: митологични и жанрови сцени, предмети от всекидневния бит, растителни и геометрични орнаменти. От митологическите сюжети е застъпена медузата /табл. I [3]/, позната от

няколко лампи, намерени при разкопките на Атинската агора, датирани от III в. [3] Същият образ виждаме върху лампа от Херсонес от същият период. [4] Жанровите сюжети, с изключение на лампата, където е представен ездач, третират изключително фигурки на животни: петле, козичка, зайче, мечка, лъв, глиган /табл. I [5 - 12] /. Лампа с петле е открита в един гроб в местността Тузлата край Балчика [5], а с козле - в селището край Перник, произхождащи от III-IV в. [6] този вид лампи, които са характерни с конкавния диск с изображения и арковиден орнамент по плещите, принадлежат към един тип добре датиран от H. Walters във II в. [7] Трябва да отбележим, че изображения на животни върху лампи е любим сюжет на майсторите и продължава да се среща в по-късните периоди. [8] Растителният орнамент е представен с многолистна розета, очертана от единични или двойни линии /табл. I [14 - 16] /. У нас лампа с розета е намерена в един гроб от с. Дълбоки, Казанлъшко, датирана от III в. [9] Лампи със същата декорация са били открити при разкопките на Атинската агора, датирани в периода III-IV в.[10] Същият мотив е познат от редица лампи, произхождащи предимно от II-III в. [11] Нашата лампа №18 се отличава от останалите лампи с розети, а и от всички други лампи както по глината, така и по прецизната си изработка. Характерни за нея се явяват и двата панделковидни израстъци от двете страни на раменете. Тези особености красноречиво говорят, че въпросната лампа е импортирана. Лампата, върху чийто диск е щампелувана ваза, намира аналог и в една лампа, открита в района на с. Котленци, Добричко, и произхождаща от II-III в. [12] Геометричната украса върху диска срещаме при три лампи /табл.$II_{3 и 4}$ /.Тук конкавния диск чрез две релефни ивици, пресичащи се на кръст, е разделен на четири сектора, като във всеки сектор има по едно кръгче. Бихме сметнали, че споменатите лампи са моделирани в един и същи калъп, но против това говори различието в техните размери. Напълно аналогична на нашата лампа е един екземпляр, открит в гроб край с. Бутово, В.Търновски окръг. [13] Все в Бутово са разкопани пещи за керамични произведения, в които са намерени не само лампи, но и калъпи от споменатия вид, датирани от III в.[14] Подобни екземпляри произхождат от една вила край с. Присово, също във В. Търновски окръг, съществувала от края на II в. до средата на III в.[15] Предвид на посочените аналогии и нашите три лампички можем да поставим в същите хронологически граници. Допустимо е да са били изработени в ателиетата при с. Бутово или в калъпи, донесени оттам.

Лампите, дадени на табл II_{5-9}, характерни с гладкият конкавен диск, ограничен от една или повече релефни или врязани окръжности и с украсата пъпки над фитилника и с марката розета на дъното се явяват аналогични на четири лампи от Варна. Последните са част от инвентара на гробове на един от римските некрополи на Одесос [16]. Във Варшавския музей се съхраняват три лампи същия тип и същата марка [17]. М. Бернхард ги определя като произведение на провинциални работилници и ги датира от III в. Няколко екземпляра от същия вид произхождат от гроб №2158 от некропола на Херсонес [18]. Аналогични лампи са намерени при разкопките на античната Тирас в Румъния [19]. Фактът, че от Североизточна

България са намерени най-много лампи от описания по-горе тип, ни дава основание да предположим, че са били произведени в някои ателиета в този район. В подкрепа на тази мисъл трябва да отбележим, че от Шуменско произхожда значително количество строителна и битова керамика от местно производство. Все тук, около село Каолиново, се намират големи залежи от доброкачествена глина, които и днес подхранват двата керамични завода в гр. Нови пазар и Каспичан. Все в потвърждение на местното производство в този край е и съобщението на К. Шкорпил за грънчарски работилници между селата Кранево, Осеново и Виница [20]. Откритите неотдавна около Преслав два калъпа за лампи също говорят за съществуването на керамични центрове.

Трябва да се спрем и на двете дъна с марка бръшлянов лист /табл. III [7 и 9] /. Същият печат виждаме върху две лампи - едната от които от Варна [21], а другата от Пловдив [22]. Тази марка се среща и върху лампи от Херсонес и Севастопол, датирани в периода II-IV в. [23], от Атинската агора от края на III в. и началото на IV в. [24]. Интересен е фактът, че в Карамейкос са намерени 600 лампи, носещи печата бръшлянов лист [25].

Останалите лампи от тази група се характеризират с леко конкавния диск ограничен от една, две или три релефни ивици, по-рядко врязани окръжности и с геометрична украса по раменете. Най-често се среща зигзаговидната линия в съчетание с пъпки, този декоративен елемент са явява главно при лампите от III-IV в.

Особен интерес представлява лампата с печат на гръцки език /табл. III [8]/. От него са запазени последните четири букви ΙΘΟΥ. Началните са силно изтрити. Смятаме, че се касае до печата ΠΙΡΕΙΘΟΥ - наименованието на майстор от известен керамичен център в Атина. Лампи с този печат произхождат от Атинската агора и са датирани от първата половина на III в. [26].

От посочения сравнителен материал става очевидно, че лампите от първата група са били изработвани и използувани в един период от няколко века - от началото на II в. до края на IV в.

II. Втората група е застъпена със седем лампи /2 почти цели, 5 дъна и 3 къса от фитилници/. Изработени са от глина с червен цвят, покрити с червен лак, който се е стекъл в долната част. Имат удължена форма, продиктувана от силно издадения напред фитилник. Дръжката е профилирана. Дискът, наполовина отворен, е ограничен от дебела релефна ивица, която преминава в тесен канал и огражда фитилника. Отстрани на раменете има по една неправилна пъпка. Дъното е оградено от релефна окръжност, в която е щемпелуван печатът IANVARI с релефни букви, високи 8 - 9 мм. Буквата А е без напречна хаста и със заоблен връх, а N и V са в лигатура. Началното и крайно I са долепени до релефния кръг на дъното.

56. Л а м п а от глина с червен цвят и следи от лак. Профилираната дръжка е небрежно прибавена към раменете. Дискът е наполовина отворен, ограден от релефна линия, която продължава и във фитилника от двете страни на раменете има по една пъпка. Върху дъното е печатът IANVARI. Фитилникът е отчупен. Вис. 2,5 см, диам. 5,7 см, дълж. 7,2 см, дъно 3,5 см.

Инв. №826. Табл. III [11 и 12] .

57. Л а м п а напълно аналогична на предходната. Част от диска и дръжката са отчупени. Вис. 2,4 см, диам. 5,3 см, дълж. 5,5 см, дъно 3,5 см. Инв. №836. Табл. III [13 и 14] .

58. Д ъ н о от същия тип лампа. Размери 4,3 на 3,5 см.

59. Л а м п а /долната част/ с дължина 8,6 см.

60. Л а м п а /част от дъното и фитилника/. От печата е запазена само буквата I. Дълж. 7,2 см.

Втората група лампи се отнасят към лампите с печати /тип VI на H. Walters [27] , който съответствува на тип X на S. Loeschke [28] на тип XVII на D. Ivanyi [29] и на тип X на T. Szenteleleky [30] . Различието, което наблюдаваме между мадарските лампи и по-горе посочените типове е, че при първите дискът на резервоара е наполовина отворен, а при вторите е затворен и има само една дупка в центъра. Само една лампа, произхождаща от Мюлендорф, е напълно аналогична на нашите. Намерена е в гроб от II в [31]. Досега у нас са известни над 20 лампи, при които името е написано в няколко варианта - с или без лигатура, с неравномерни букви, извити или обърнати [32]. Лампи със същия печат са известни от Панония. Между мадарските и панонските лампи обаче, има известни различия. Така при унгарските екземпляри липсва лигатурата между буквите N и V, а буквата A е с хоризонтална хаста. Освен това при панонските печати разположението на буквите се явява в три разновидности: а. буквите са в един ред; б. буквите са в два реда, като на втория ред стои само буквата I; в. буквите са в два реда, като на втория ред са написани само двете последни букви.

Лампи със същия печат са известни и от Румъния. Така два екземпляра са били открити при разкопките на една баня в Славини, разрушена по време на готските нападения /249-250 г./ [33]. От с.Остров в Добруджа произхождат четири лампи. От тях само една е с полуотворен диск. Авторът ги счита за местна имитация и ги датира от II в. [34]. Д. Тудор съобщава, че по една лампа са намерени в Дробета, Ромула, Pakapu, Корабия, Орлеа и Акве, датирани от III в. [35]. Две лампи са открити в един жилищен дом от периода II-III в. [36]. При всички екземпляри от Румъния печатът е изписан изцяло без лигатура. Буквите A, V и N са със закръглени върхове.

Изтъкнатите по-горе различия между печатите от мадарските лампи и посочените аналогични образци красноречиво говорят, че те са били произведени в различни керамични ателиета.

Първите лампи с печата са били изработвани в някои от работилниците в Северна Италия още в I в. [37]. Оттам продукцията им се разнася по другите римски провинции, където започва местна изработка, имитираща оригиналите.

Относно датировката на нашите лампи сме склонни да приемем, че те се появяват у нас не по-рано от началото или средата на II в., като имаме предвид по - горе посочените аналогии. Тяхното производство продължава до към средата на IV в.

III. Към третата група спада само една лампа и няколко незначителни

фрагмента. Те са изработени от глина със светло охров цвят. Лампите имат кръшообразно тяло, издаден напред и заоблен фитилник и дъно, леко вдлъбнато с релефен кръг. Снабдени са с плътни, масивни дръжки във вид на ромб или неправилен триъгълен издатък. Характерна за тях се явява релефната извица, която огражда диска и продължава във фитилника. Украсата на този вид лампи е геометрична: кръгове /релефни или врязани/ дъгообразни линии, пънки, диагонално врязани линии.

61. Л а м п а от глина със светло охров цвят. Дръжката е във вид на плътен триъгълен издатък. Дъното завършва с релефен кръг, около отвора на диска има две релефни окръжности - вътрешната продължава и във фитилника, като образува каналче. По раменете има диагонално врязани линии. Вис. 2,8 см, дълж. 8,7 см. Инв. №1231. Табл. III [15].

Лампите от разглежданата група с изтъкнатите по-горе особености принадлежат към типа на късноантичните лампи, употребявани в периода от края на IV. в. до VI в. Лампа от този вид е намерена в една надгробна могила до Ивайловград, датира от IV в. [38]. При нея украсата по раменете е зигзаговидна линия. Като най-близък паралел можем да посочим една лампа от Галата, Варненско, открита заедно с монети от Анастасий /527 - 560 г./, Юстиниан /527 - 566 г./, Юстин /565 - 578 г./ и Тиберий /574 - 582 г./ [39]. Подобен екземпляр, отнесен от автора към типа на "сирийско-палестинските лампи", произхожда от Унгария, датиран от V в. [40]. Голям брой лампи със същата форма и украса са открити при разкопките на Суидава, обхващащи периода V - VI в. [41]. В сбирката в гр.Костанца се пазят няколко подобни екземпляра, поставени в същите хронологически граници. [42]

За местно производство на този вид лампи у нас говори разкопаната работилница край с.Кранево, Варненско, където са открити калъпи за този тип [43]. Най-близък до мадарската лампа е калъпът, даден на обр. 117, в който виждаме същото оформяне на диска и същата декорация по раменете. Авторът датира калъпите от V - VI в.

IV. Четвъртата група съдържа 11 лампи. Те са работени на грънчарско колело. Две от тях са източени от доброкачествена глина и са покрити с червен лак , сега доста изтрит, а останалите - от глина, смесена със значително количество пясък, повърхността им е грапава и шуплеста, поради изпадалите песъчинки. Лампите са тежки и масивни. Дебелината на стените варира от 4 до 6 мм. Състоят се от резервоар и чашка, изработени поотделно и в последствие съединени. Резервоарът е полусферичен, сплеснат в горната си част или във вид на пресечен конус. Той е снабден с два отвора - единият в средата на резервоара, а другият отпред, в основата му. Първият има диаметър 1-2 см, ограничен от добре оформен ръб, а вторият е по-малък, изрязан в полукръг доста небрежно. Характерна черта за тях е липсата на дръжка с изключение на два екземпляра. По отношение на чашката различаваме следните два варианта:

а. кръгла чашка със слабо издадено напред улейче. Табл. IV [2 и 4];

б. чашка във вид на трилистник със силно издаден среден лист. Табл. IV [1 и 3];

Дъното е равно, надебелено по края или във вид на масивно конусовидно

столче.

62. Лампа от глина с бледо червен цвят и следи от червен лак. Полусферичният резервоар е в чашка с конусообразно столче. Периферията на чашката е отчупена. Вис. 3,5 см, диам. на резервоара 4,8 см, на дъното 3 см. Инв. №834. Табл. IV [1].

63. Лампа /половина/ от глина. По изработка и форма е аналогична на предходната. Вис. 4,3 см, диам. на резервоара 5,7 см, на дъното 4,5 см. Инв. №1235.

64. Лампа от глина, смесена с пясък, със сиво-черен цвят: Полусферичният резервоар е в кръгла чашка с улейче. Дъното е равно. Вис. 2,5 см, диам. на чашката 9,4 см, на дъното 4,4 см. Инв. №830. Табл. IV [2].

65. Лампа от глина със сиво-черен цвят. Полусферичният резервоар е в чашка във форма на трилистник със силно удължен среден лист. Дъното е равно. Части от чашката са отчупени. Вис. 4,2 см, диам на чашката 8,4 см, на дъното 5,2 см. Инв. №832. Табл. IV [3].

66. Лампа от глина, подобна на №64. Части от чашката са отчупени. Вис. 3 см, диам. на резервоара 4,8 см, на дъното 4,5 см. Инв. №1248.

67. Лампа от глина, подобна на №65. Чашката завършва с пръстеновидно оформено дъно. Вис. 4,2 см, диам. на резервоара 4,3 см, на дъното 3,5 см. Инв. №1249.

68. Лампа от глина, подобна на №64. Части от чашката са отчупени. Вис. 9 см, диам. на резервоара 4,7 см, на дъното 4,5 см. Табл. IV [4].

69. Лампа, подобна на горе описаната. Различието се състои само в малката плоска дръжка. Вис. 3,7 см, диам. на чашката 5,8 см, на дъното 4,5 см. Инв. №1077. Табл. IV [5].

70. Лампа подобна на №64, с тази разлика, че дъното е с надебелен ръб по края. Части от резервоара, чашката и дръжката са отчупени. Вис. 2,8 см, диам. на резервоара 5,6 см, на дъното 3,4 см. Инв. №825.

71. Лампа подобна на №64. При нея дъното е оформено във високо, конусовидно столче. Части от периферията на чашката са отчупени. Вис. 5,1 см, диам. на чашката 8,3 см, на дъното 4,5 см. Инв. №1247. Табл. IV [6].

72. Лампа подобна на №68. Части от резервоара и почти цялата чашка са отчупени. Вис. 8 см, дъно 4,5 см. Инв. №1246.

Лампите от четвъртата група спадат към един твърде рядко срещан тип. Аналогични лампи произхождат от Голямата пещера, също в Мадара [44]. Те са датирани сравнително точно в края на IV в. и първата половина на V в. въз основа на целия археологически комплекс и най-вече на монетите от император Хонорий /393-428 г./. Напоследък близки по техника на изработване, материал и отчасти по форма екземпляри са открити в римското и византийското селище край град Перник. Те представляват една отворена чашка, завършваща с високо столче и с малък, цилиндричен фитилник [45]. Близки по форма екземпляри са намерени при разкопките на Херсонес [46]. Различието между нашите и херсонеските лампи е в цилиндричния резервоар на вторите. Лампа, близка по тип на мадарските е известна от Северна Африка, датирана в периода V-VI в. [47]

От направения преглед на лампите от мадарската вила могат да се направят следните заключения:

1. Болшинството лампи са местно производство. Едни от тях / първата група/ са работени по римски образци с характерната за тях форма и украса, както се вижда от посочения аналогичен материал, открит както у нас, така и в други страни. Допускаме, че лампите с печата IANVARI, са също местна продукция, груба имитация на италийски образци. Те се отличават от лампите, произхождащи от Румъния, Панония и др. Досега в България не са открити калъпи за този вид лампи, но техният значителен брой ни навежда на мисълта, че те са били фабрикувани в някои ателиета в Долна Мизия. Няма никакво съмнение, че лампите от последната разгледана група са продукт на местни работилници.

2. Импортираните лампи са твърде малко. Към тях отнасяме екземплярите с изображения на животни, тъй като те се отличават от останалите по материала, фирниса и фината си изработка. Все към вносните лампи можем да причислим екземпляра №18 и лампата с печата ΠΙΡΕΙΘΟΥ. Посочените паралели недвусмислено показват, че те са били импортирани от някои керамични центрове в Атина.

БЕЛЕЖКИ

1. Дремсизова, Цв. Нови данни за икономиката на Долна Мизия през римската епоха. ИНМК, I, 1960, с.1; В. Антонова. Новооткрити обекти от римската епоха в Мадара. ИНМК, I, 1960, с.13 и II, 1963, с.23; Cv. Dremsisova. La villa romaine aux enviruns de Madara. Acta antiqua Philipopolitana. Studia archeologica. Serdicae, 1963, p. 11 sq.
2. Bernhard, M. L. Lampi starozitne. 1955.
3. Perlzweig, J. Lamps of the roman period the Athenian agora. 1964, VII, 170 - 174, №1128 - 1130, pl.XXXIII, №1128 - 1130.
4. Косцюшко - Валюжинич и М. Скубетов. Извлечение из отчета о раскопках в Херсонесе в 1907 году. ИИАК, 1911, вып. 42. с.8, обр.9.
5. Тончева, Г. Сондажни разкопки край блатото Тузлата. ИВАД, XX, 1953, с.110.
6. Любенова, В. Селището от римската и ранновизантийската епоха. Сб. Перник, I, 1981, с.146, обр.64.
7. Walters, H. Cataloque of the Greek and Roman lamps in the Britisch Museum. London, 1914, Introduction XXXV, pl. XXXIV
8. Ivanyi, D. Die Pannonischen Lampen. Budapest, 1953, №176, 177, pl. VIII, 5 - 6, №275 - 277; pl. X [4,7]; M. L. Bernhard. Op. cit. №255, pl. LXII, №272, pl. LXXIV.
9. Гетов, Л. Трако-римски могилни некрополи от Казанлъшко. Археология 1969, I, с.37, обр.4.
10. Perlzveig, J. Op. cit. pl. 30, 31.
11. Bernhard, M. Op. cit. №193, pl. LXXX, №303, pl. LXXXIV; D. Ivanyi. Op. cit. pl. XXVII, 1, 6, 7, 8, 10, 24; T. Szentelileky. Ancien Lamps. Budapest. 1969.
12. Василчин, Ив. Антични лампи от музея в Толбухин. ИНМВ, XII, / XXVII/, с.112, №3.

13. Ц о н ч е в, Д. ИАИ, VIII, с.457, обр.278.
14. Сведенията дължа на Б. Султов.
15. С у л т о в, Б. Една villa rustica край с.Присово, В. Търновски окръг. ИОМТ, 1964, с.36, обр.11.
16. Ч и ч и к о в а, М. Антични лампи с марки от Одесос. Изследвания в памет на К. Шкорпил. С., 1961, с. 317, №17 - 20, обр.3 и 17.
17. B e r n h a r d, M. Op. cit. p. 328 sq. , №3314333, pl. XCIII.
18. К о с ц ю ш к о - Валюжинич и М. Скубетов. Цит. съч., с. 12 рис.3, 4 и 5.
19. N i c e r e s c u, p. Fouilles de turas. Dacia, III - IV, 1927 - 1932, p. 589, №84 - 88, fig. 109 - 113.
20. Ш к о р п и л, К. Печати върху амфори от черноморското крайбрежие. ИАИ, VIII, с.25.
21. Ч и ч и к о в а, М. Цит, съч, с. 314, обр. 2 и 11.
22. Лампата не е публикувана.
23. К о с ц ю ш к о - Валюжинич и М. Скубетов. Цит. съч., с. 8, обр.8.
24. P e r l z w e i g, M. Op. cit. №948, p. 130, pl. 37, №948, 1178.
25. K ü b l e r , S. Zur Formwandel in der Spätantiken attischen Tonplastik. Jdl, LXVII, 1952, p. 118, 123, 126, fig. 227.
26. P e r l z w e i g, J. Op. cit. 47 - 48, pl. 36, №823.
27. W a l t e r s, H. B. Op. cit. p. 135, pl. XXVII, №889, 892.
28. L e e s c h k e, S. Lampen aus Vindonissa. Zurich, 1919, pl. XLVIII [5,7].
29. I v a n y i, D. Op. cit. 15 - 16, pl. XLVIII, 5 -7.
30. S z e n t e l e k y, T. Op. cit. p. 89, №123a - 133a.
31. I v a n y i, D. Op. cit. p. 259, №3616, pl. XLIX.
32. C i c i k o v a, M. Firmenlampen du Limes Danubien en Bulgarie. Actes du IX Congres International detudes sur les frontieres romanies. Mamaia, 6 - 13 sept. 1972. Bucuresti, 1974, 155 - 165
33. P o p i l a n, G. Thermele de la Slaveni. Apulum, IX, 1971, p. 636, fig. 7 [1, 2, 3].
34. T u d o r, M. Oltenia romana. Bucuresti, 1968, p. 94, pl. 21, 5.
35. P e t o l e s c u, C. M. Opaite romane din Debrogea. Apulum, IX, 1975, p. 665, pl. I.
36. T u d o r, D. Sapaturile archeologice de la cioroiul Nou. Materiale si cercetari archeologice, VIII, 1962, p. 550.
37. W a l t e r s, K. B. Op. cit. p. 149.
38. М л а д е н о в а, Я. Надгробна могила при Ивайловград. Археология, 1971, с.41, обр.7а.
39. Т о н ч е в а, Г. Разкопки на тракийското селище край Галата. ИВАД, IX, 1952, с. 9, обр. 13.
40. S z e n t e l e k y, T. Op. cit. p. 130, №247a.
41. T u d o r, D. Sucidava III, Dacia, XI - XII, 1943 - 1947.
42. I c o n o m u, C. Opaite greco - romane, p. 28, №756 - 757, fig. 56; p. 27, №724, fig. 54.
43. Т о н ч е в а, Г. Керамична работилница край с.Кранево. ИВАД, IX, 1952, с. 81.
44. П о п о в, Р. Материали от разкопките през 1934 - 1936 г. Сб. Мадара, II, 1936, с. 35, обр. 47.

45. Л ю б е н о в а, В. Цит. съч., с. 154, обр. 83 [2 и 6].
46. Б е л о в, Г. Д., С. Стрежелецкий и А. Я. Якобсон. Квартал VIII /раскопки 1941, 1944 - 1948 г./ МИА, 35, с.189, обр.38g.
47. B r a n t, J. Antice Terracotta Lampen, p. 67, pl. VIII, №1180, 1181.

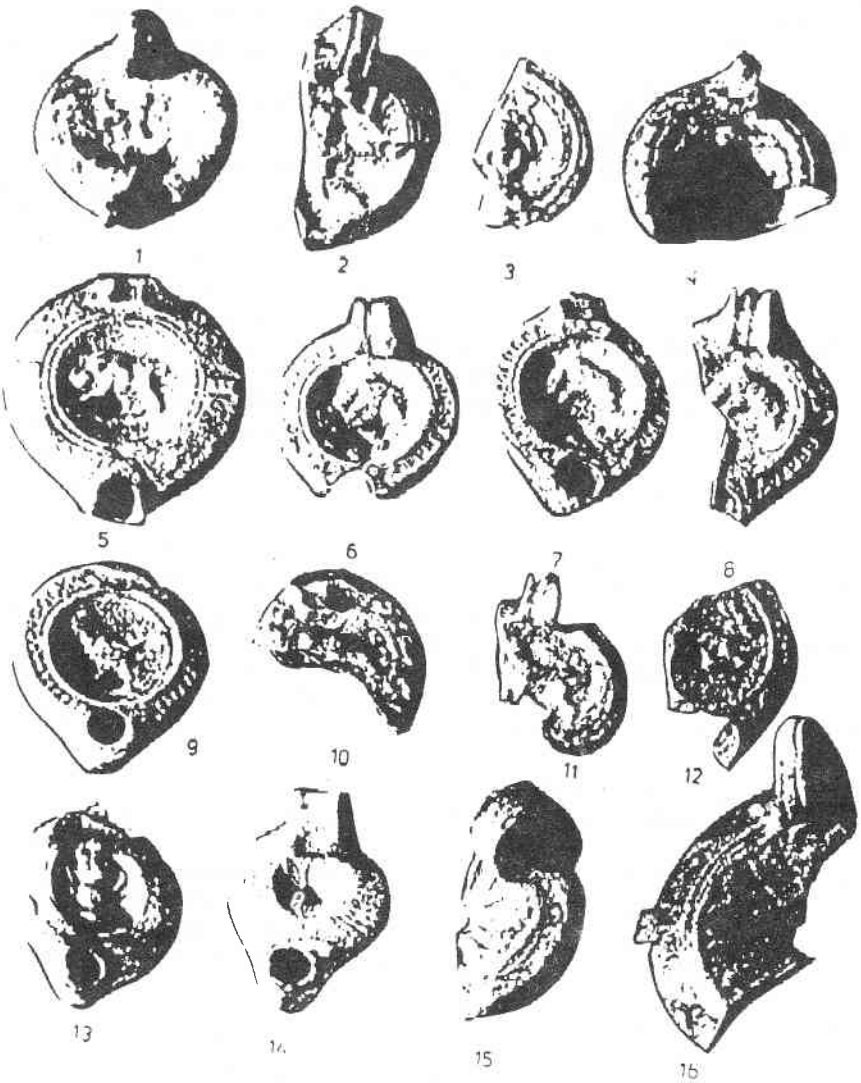

Табл. 1. Глинени лампи от римската вила край с. Мадара

Табл. 2. Глинени лампи от римската вила с. Мадара

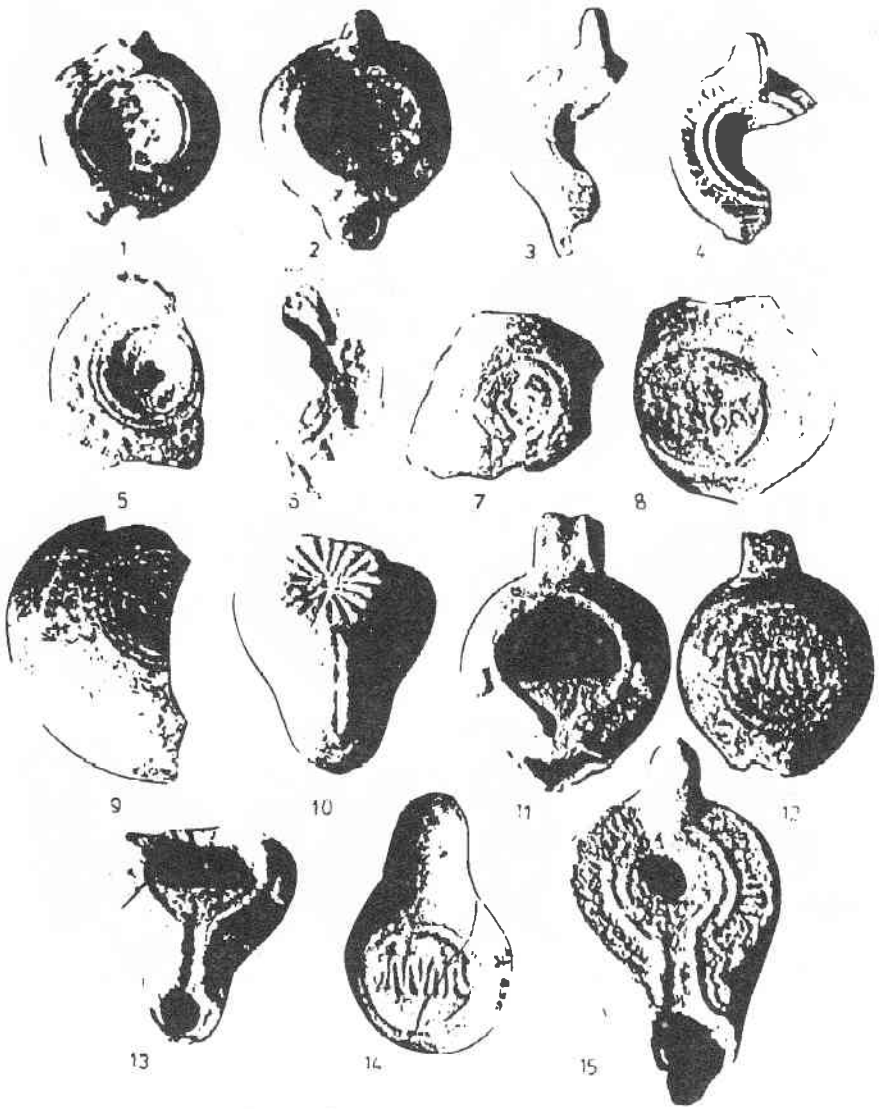

Табл. 3. Глинени лампи от римската вила с. Мадара

Табл. 4. Глинени лампи от римската вила с. Мадара

НОВИ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ МАТЕРИАЛИ ОТ МАДАРА /II-IVвек/

Георги АТАНАСОВ

В продължение на десет години е събиран археологически материал, излязъл при строителни работи в с.Мадара. при необходимост са провеждани спасителни разкопки.

Събраните данни показват, че съвременното село лежи върху голям некропол от римско време.

В началото на 60-те години при строежа на пътя Мадара - Шумен, в участъка, който се намира на територията на селото, са разрушени две зидани гробници.

През лятото на 1981 г. в югозападния квартал е унищожена последната надгробна могила от некропола, тъй като по нареждане на кмета теренът се изравнява за прокарване на улично платно. По спомени на местни жители могилата е имала височина около 4 м, диаметър - около 40 м, Насипът е намаляван няколко пъти: за засаждане на дървета и при прокарване на водопровод, В югоизточния край на могилата се показваше горната част на каменното корито. След разкопаване бяха открити два гроба.

Гроб №1 /табл. 1, фиг.3 /. Ориентиран е много точно юг - север. Гробната яма се намира на дълбочина 1,40 м от запазеното ниво, с размери :дължина - 4,05 м, ширина - 3,95 м. Ямата е правоъгълна, с недобре изравнени стени. Коритото е изработено от местен кюлевчански варовик, рустициран отвън и отвътре. Външните ръбове са подчертани. Вътрешните размери на коритото са: дължина - 2,4 м, ширина - 1,28 м, дебелина на стените -0,19 м, запазена височина - 1,07 м, дебелина на дъното - 0,21 м. Гробът е ограбен, костите са струпани в югоизточния ъгъл. Намерени са няколко фрагмента от римска керамика и едно голямо глинено мънисто.

Гроб №2 /табл.1, фиг. 4 /. Извършено е трупополагане в каменна гробница, трупът е ориентиран юг - север, с малко отклонение. Главата е на север. Гробницата е изработена от шест добре оформени варовикови блока. Разположена е на дълбочина 1,4 м от съвременното ниво. Вътрешните размери са: дължина - 2,18 м, ширина - 0,86 м, дълбочина - 0,71 м. Дебелината на плочите е 0,16 м. Скелетът с дължина 1,92 м не е добре запазен. Ръцете са опънати встрани на тялото. Над дясното рамо е открита сребърна фибула /инв. №$Ш_{Аа}$ 2623, табл. 3, фиг. 4/, а в близост до нея - сребърна игла. На мястото на гърдите е намерена позлатена бронзова главичка. Под краката, в двата ъгъла на ямата, е поставена по една глинена стомничка. Намерени са и 4 малки гвоздея.

Описание на инвентара:

1. Стомничка /инв. №$Ш_{Аа}$ 2633, табл. 2, фиг. 4/ от бледожълта глина с едри редки кварцови и варовикови примеси, небрежно изработена. Тялото

има биконична форма, шийката е също конична, устието е сложно профилирано. Дръжката е отвесна, лентеста, с жлеб в средата. Горната част на стомничката е покрита с лак, добил тъмнокафяв цвят при изпичането. Устието е леко отчупено. Височина - 17 см., диаметър на тялото - 13,2 см, диаметър на дъното - 5,7 см.

2. Стомничка от бежова глина, подобна на първата /инв. №Ш$_{Аз}$ 2831, табл. 2, фиг. 7/. Лакът е плътно червен. Височина 16 см, диаметър на тялото - 13 см, диаметър на дъното - 6 см,

Стомнички, подобни на откритите, се датират от II в. / Ал. Минчев, П. Георгиев, 1979 /.

3. Позлатена бронзова лъвска главичка /инв. №Ш$_{Аз}$ 2610, табл. 3, фиг. 10/. Очите и ушите са оформени релефно, а козината, ноздрите и зъбите са очертани с врязани линии. По цялата дължина на главичката минава широк отвор, който в задната част има правоъгълна форма, а в предната част следва очертанията на устата. Върху долната здрава страна има малка дупчица. Размери: ширина - 1,9 см, височина - 1,2 см.

Главичката вероятно е служела за окачване или като наконечник .

4. Сребърна фибула /инв. №Ш$_{Аз}$ 2623, табл. 3, фиг. 4/. Лъкът е изкован от сребърна пластинка. На горната повърхност с коване са оформени 2 успоредни жлеба. Завършва с малко топче, около което е била увита иглата. Иглодържателят е оформен като улей, украсен с две двойки успоредни линии. Дължината на фибулата е 3,5 см.

Подобни фигури се датират от I-II в. /Т. Иванов, 1960/.

5. Сребърна игла /табл.3, фиг. 6/. Представлява конусовидна тръбичка с желязно ядро, счупена е на 4 парчета. На 0,3 см от началото е във вдлъбнатото концентрично жлебче. Дължината на иглата е 5 см, а най-големият диаметър - 0,4 см. Тя е твърде дебела, за да служи за пробождане.

Унищожаването на могилния насип не позволява да се установи дали погребенията са първични, т.е. извършени едновременно с натрупването на могилата. Все пак намирането на гробовете на края на могилния насип говори против това. Друго съоръжение, свързано с могилата не се установи, въпреки няколкото пристъргвания на мястото.

Въпреки, че каменният гроб беше под терена, засегнат от булдозера, покривни плочки не бяха открити. Предполагаме, че капакът е бил от нетраен материал или трупът е бил поставен в дървен ковчег, от който са останали четирите гвоздея.

Подобен тип съоръжения са характерни за II-III в. След това те изчезват. Траките възприемат обредите с трупополагане от римляните, а издигането на надгробни могили е въведено от тракийската аристокрация /Л. Гетов, 1970/.

Най-вероятно е разкопаните от нас гробове да се отнасят към II в.

През 1977 г. в близост до могилата, в двора на Тошо Мадарски, при изкопни работи се попадна на две погребения, едното от които беше напълно унищожено. Работено е на ръка и затова инвентарът е запазен.

Второто погребение /табл. №1, фиг. 2/ бе разкопано с наша помощ. По повърхността няма никакви следи от обозначаване на погребенията. Извършени са в елипсовидни ями, които имат най-голям диаметър 1,80 -

1,90 м и най-малък - 0,90 м. Ямите са на дълбочина 1,20 - 1,30 м от сегашното ниво. Ямите са опалени от огън. Ориентирани са изток - запад, Стените на дебелина 7 - 8 м са силно обгорени, в керемидено - червен цвят. По дъното се забелязва пласт от пепел и неизгорели въглени. По погребалните дарове личат следи от обгаряне. Въз основа на събраните данни стигаме до заключението, че изгарянето на мъртвите е ставало извън ямата.

В средата на изкопания от нас гроб са намерени полуизгорели кости, събрани на малка купчинка.

Инвентар на гроб №3. 1./Инв. №Ш$_{Аа}$ 2641, табл. 2, виг.11/. Амфора, която има вретеновидна форма. Изработена е от добре почистена глина, която при изпичането е придобила керемидено-червен цвят. Отгоре повърхността е покрита с по-светла ангоба, на места изтрита, отвън тялото е набраздено с широки концентрични жлебове. Шийката е цилиндрична, леко удебелена на мястото, където се съединява с дръжките. Устието е равно отрязано с лек отстъп навън. Има две отвесни пръстеновидни дръжки с жлеб по средата. Височина на амфората - 37 см, диаметър - 17 см. Амфора, подобна на намерената е известна от Девня, датирана е IV - V в. /Ал. Минчев, 1970/.

2. Бронзова верижка. /Инв. №Ш$_{Аа}$ 2611, табл. 3, фиг. 17/. Халките са изработени от бронзова тел във вид на осморки. Дължина - 31 см. Верижката е силно корозирала. Известните досега огърлици от римската епоха по нашите земи се делят на две групи - огърлици от верижки и огърлици от халкички или прешленчета с мъниста. /Ат. Милчев, Т. Филипов, 1966/. Намерената от нас огърлица е част от огърлица от втория тип.

3. Сребърен пръстен. /Инв. №Ш$_{Аа}$ 2618, табл. 3, фиг. 16/. Халката е отворена, изтънена от двата края. Върху елипсовидна плочка е оформена касетка. Камъкът липсва. Диаметър 1,6 см.

4. Пръстен - ключ. /Инв. №Ш$_{Аа}$ 2614/. Изработен е от бронз, фрагментиран, силно корозирал.

Инвентар на гроб №4. 1. Амфора. /Инв. №Ш$_{Аа}$ 2637, табл. 2, фиг. 10/ Има вретеновидна форма. Изработена е от добре изчистена глина, която при изпичането е придобила охров цвят. Тялото е набраздено с дълбоки концентрични бразди. Шийката е фуниевидна, равно отрязана. Има две отвесни, къси пръстеновидни дръжки. Дължината е 32 см, диаметърът - 12 см. Датирана е от IV - V в. /Ал. Минчев, 1972/.

2. Амфора. /Инв. №Ш$_{Аа}$ 2639, табл. 2, фиг. 2/. Изработена е от небрежно пречистена глина, която при изпичането е получила леко кафяв цвят. Тялото е сферично, издължено нагоре. Шийката е фуниевидна, устието - леко заоблено, част от него липсва. Дръжката и тялото също не са цели. Височина - 16,5 см, диаметър - 13 см.

Подобни съдове са известни от много некрополи: в с.Бутово, Никополис ад Иструм, с. Струйно, с.Хаджи Димитрово, между Самоводене и Хотница, Русе, Свищовско и др. Датират се от края на II и началото на III в.

3. Гърне. /Инв. №Ш$_{Аа}$ 2336, табл. 2, фиг. 3/. Изработено е от добре пречистена глина с примеси от кварцов пясък. При изпичането е получило

бледожълт цвят. Има биконична форма. Дъното е равно отрязано, шийката е издадена навън. Това е много рядко срещан гробен инвентар за периода. Подобно гърне е известно от с.Войводово. /В. Велков, 1940, 1942/.

4. Стъклен балсамариум. /Инв. №Ш$_{Аа}$ 2336, табл. 2, фиг. 6/. Изработен е от бледозеленикаво стъкло, получило лека иридация. Тялото е сплеснато, сферично. Шийката е леко конична, устието - закръглено, леко издадено навън. Част от него липсва. Столчето е пръстеновидно, с диаметър 4,6 см. Височината на целия съд е 11,5 см, диаметърът - 9 см. Балсамариум със същият цвят и размери, открит в Марцианопол, е датиран в началото на III в. /Ал. Минчев, П. Георгиев, 1979/. Подобни съдове от некропола в Томи са датирани от III в. /A. Panaitescu, 1977/

Прави впечатление голямата разлика в датировката на вретеновидните амфори и останалия гробен инвентар. Датирането на амфорите от Девня е извършено по далечна аналогия от Тиритаки / Гайдукевич, 1952/, затова тяхната датировка може да претърпи известни корекции. Предполагаме, че погребенията са от края на III в., най-късно от началото на IV в.

Гробове с елипсовидна форма, каквито са мадарските, но облицовани с камъни, са открити в с.Драшан. /С. Машов, 1975/.

Прието е, че траките след втората половина на II в. извършват погребенията си чрез трупоизгаряне в плоски гробове. /Л. Гетов, 1970/, както е и в нашия случай.

При прокарване на водопровод в югоизточния край на селото, в близост до римската вила се попадна на погребение. За съжаление, за него ни беше съобщено късно, инвентарът беше ограбен и успяхме да почистим само част от скелета. /Табл. 1, фиг. 5/. Погребението е ориентирано на изток - запад, в яма с дълбочина 0,8 м. Трупът е положен на гръб, ръцете са опънати край тялото.

Инвентар:

1. Стомничка, изработена от глина, примесена с дребни кварцови частици, /Инв. №Ш$_{Аа}$ 2634, табл. 2, фиг. 8/. При изпичането и е добила бледочервен цвят, тялото е масивно, биконично. То преминава в конична шийка. Устието е равно отрязано, със силно издадена периферия. Дръжката липсва. Горната част е покрита с червен лак. Размери: височина - 18 см, ширина - 14 см, диаметър на дъното - 6 см.

2. Стомничка. /Инв. №Ш$_{Аа}$ 2630, табл. 2, фиг.5/. Подобна е на първата. Дъното и част от тялото липсват. Размери: запазена височина - 13 см, най-голям диаметър - 13,5 см. Подобни стомни се датират от II и началото на III в. Като аналогии можем да посочим съдовете от гробовете в Ескос, могилно погребение от Видин, Филипопол, некрополът край с. Бухово, Поповица, Свищов, Русе и др. От Мадара има такава стомничка, датирана с монети от II в. /Р. Попов, 1936/.

3. Глинена лампичка. /Инв. №Ш$_{Аа}$ 2658, табл. 2, фиг. 9, 9а, 9б/. Дължина - 10,7 см, диаметър - 8,5 см, височина - 27 см. Лампата е с кръгла форма на тялото и издължен фитилник с трапецовидна форма при основата . Изпъкналият диск е заобиколен с два врязани кръга. Украсен е с релефна фигура, слабо изразена. Ръцете са повдигнати, главата е схематична. Най-

ясни са краката, ходилата липсват. От двете страни на фигурата има два отвора, пробити грубо. Лентестата дръжка е малка. Плещите са наклонени, украсени с тройни ъглести врязани жлебове. На мястото на свързването на фитилника с резервоара, има три релефни изпъкналости. Лампата е покрита с лак, който при изпичането е получил тъмнокафяв цвят. Тези лампи са втори тип по Ivanyi /D.Ivanyi, 1935/ от I до II в. По намерените предмети гробът се датира от II в.

На около 100 м източно от гроба в изкопа личаха стени, вероятно от зидана тухлена гробница. Тя не бе заплашена от унищожаване, затова не беше извършено проучване.

Западно от селото, до помпената станция, обходихме терена около изкопаните канали. Установихме, че тук е имало селище или производствен квартал. Събрани бяха много фрагменти от керамика, характерна за II - IV в. Два от фрагментите бяха производствен брак. Намериха се остатъци от скара на пещ. Вероятно тук се е намирал производствен център за битова керамика. В изкопаната пръст се намериха и метални предмети:

1. Бронзов гроздь. /Инв. №Ш$_{Аа}$ 1613, табл. 3, фиг. 9/. Зърната са предадени с дълбок релеф. Върху всяко от тях е издълбана малка вдлъбнатина. В горната част гроздът е покрит с лозов лист, изработен доста схематично, жилките на листата са предадени с врязани линии. Листът преминава в извита дръжка. Гроздът е част от бронзова статуарна група, изобразяваща Дионисиева сцена. Размери: дължина - 5 см, максимална ширина - 3 см.

2. Стъпало от човешки крак. /Инв. №Ш$_{Аа}$ 2512, табл. 3, фигура 11/. Изработена е от бронз, пръстите са очертани с врязани линии. Над глезена има две масивни насеки, вероятно оформени на крилца. Размери: дължина - 2,1 см, височина - 1,8 см.

3. Бронзов накит висулка, с форма и украса на лампа. /Инв. №Ш$_{Аа}$ 2609, табл. 3, фиг. 8/. Горната част на лампичката е оформена във вид на подвижна капачка. От долната страна и отстрани са изработени малки, кръгли и елипсовидни отвори. Вероятно е служил за носене на благовония, а отворите са предназначени за разпространение на аромата. Размери: дължина 3,1 см, ширина - 1,8 см.

4. Бронзов пръстен. /Инв. №Ш$_{Аа}$ 2617, табл. 3, фиг. 15/. Халката е масивна тел с триъгълно напречно сечение. В лицевата част образува елипсовидна плочка, оградена от двете страни с врязани линии. Диаметър - 1,7 см.

5. Бронзова фибула. /Инв. №Ш$_{Аа}$ 2619. табл. 3, фиг. 7/. Тя има форма на свит крак с правоъгълно сечение. Около ос минават две групи по три навивки. Иглата и иглодържателят липсват. Такива фибули се датират от края на II до края на III в. /Ст. Стефанов, 1961/.

6. Бронзова фибула, лята, лъкът е в началото на дъгата, /Инв. №Ш$_{Аа}$ 2620, табл. 3, фиг. 1/. Фибулата има правоъгълно сечение, а в края - полукръгло. Украсена е с щамповани концентрични кръгчета и точки и с напречни канелюри. Иглодържателят е удължен, оформен като улей връща се назад към лъка и се свързва с него с напречна пластинка. Размери: дължина - 5,5 см, ширина - 2 см.

7. Бронзова фиoула от същия тип, но липсва щамповaната укpаса. / Инв. №$Ш_{Аа}$ 2621, табл. 3, фиг. 2/. Размери: дължина - 4,3 см, ширина - 1,5 см.

Фибули от този там са намерени при разкопките в Нове през 1963 г. /Д. Димитров и др., 1964, 1965 г./ и в Мадара /Цв. Дремсизова, 1960 г./.

8. Част от бронзов накит. /Инв. №$Ш_{Аа}$ 2622, табл. 3, фиг. 3/. Представлява дъговидно извита пластинка, вероятно лък на фибула, в единия край е оформено ухо. Лъкът е украсен с широко надлъжно заоблено ребро, а горната част - с щамповани кръгчета и врязани линии. Дължина - 3,8 см, ширина - 1 см.

9. Ключ. /Инв. №$Ш_{Аа}$ 2616, табл. 3, фиг. 13/. Той е от типа пръстени, изцяло бронзов с 9 запазени зъбци. Дължината на ключа - 1,7 см, диаметър на халката - 2,1 см.

10. Ключ, подобен на предния, но с желязна работна част, /Инв. №$Ш_{Аа}$ 2615, табл. 3, фиг. 12/. Размери: дължина - 2,5 см, ширина - 1,8 см, диаметър на халката - 2 см.

В Мадара, недалеко от гарата, е намерена стомничка от светлочервена глина с хубав червен лак, фино изработена. Стомничката представлява подобие на намерените в погребенията. /Инв. №$Ш_{Аа}$ 2632, табл. 2, фиг. 1.

ЛИТЕРАТУРА

1. Велков, Ив. Гробна находка от с. Войводово. , ИБАН, XIV, 1940 - 1942, 211 - 214.
2. Гайдукевич, В. Ф. Раскопки в Тиритаки в 1935 - 1940 г. МИА, 1952, с. 96.
3. Гетов, Л. Погребални обичаи и гробни съоръжения у траките през римската епоха I - IV в. Археология, XII, 1970, №1, 1 - 11.
4. Димитров, Д. П., М. Чичикова, Б. Султов, А. Димитрова. Археологические раскопки в восточном секторе Нове в 1962 году. ИАИ, XXVII, XXVIII, 1964 - 1965, 217-235; 43-62.
5. Дремсизова, Цв. Нови данни за икономиката на Долна Мизия през римската епоха. ИНМК, I, 1960, 1 - 18.
6. Иванов, Т. Паметници от Пауталия. ИАИ, XXIII, 1960, с. 208 .
7. Машов, Сп. Тракийски некропол от римската епоха при с. Драшан. Археология, XVII, 1975, 41-42.
8. Милчев, Ат., Т. Филипов. Новооткрити римски гробници в гр. Лом. Археология, VIII, 1966, 16 - 20.
9. Минчев, Ал. Амфори от IV - VI век във Варненския музей. ИНМВ, Т. VII, 1972.
10. Минчев, Ал., П. Георгиев. Разкопки в Марцианопол през 1975 г. ИНМВ, Т. XV, 1979, 101-112.
11. Попов, Р. Материали от разкопките през 1934 - 1935 г. Мадара. Т. II, 1936, 31 - 105.
12. Стефанов, Ст. Късноантични фибули от Novae.- В: Изследвания в памет на Карел Шкорпил. С., 1961, 341-350.
13. Ivanui, D. Die Ponnoniseen Lampen. Budapest, 1935.
14. Panaitescu, A. Mormin de epoca romana la Tomis. Pontica X, 1977, 339 - 340.

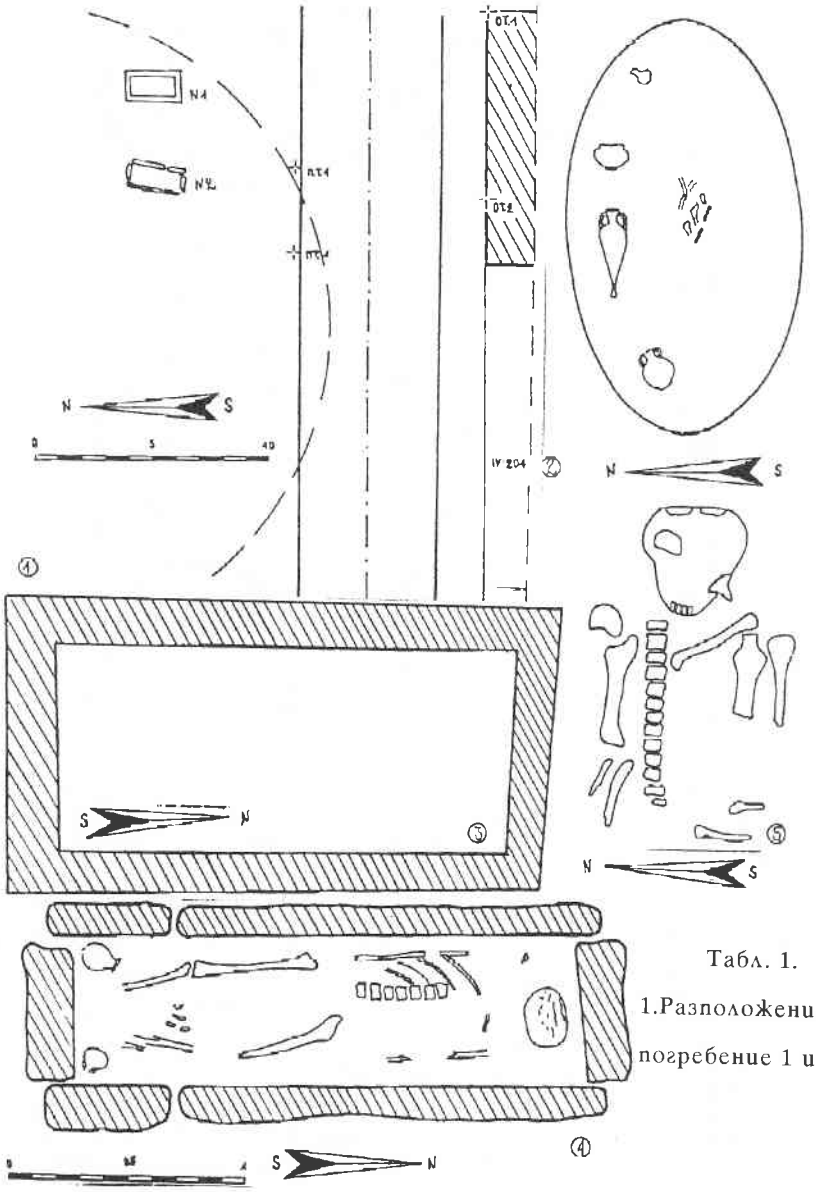

Табл. 1.

1.Разположение на погребение 1 и 2

2. Погребение №4. Разположение на инвентара

3. Гробни съоръжения №1. Гробни съоръжения №2

5. Част от останалия за разкопаване скелет на погребение №5.

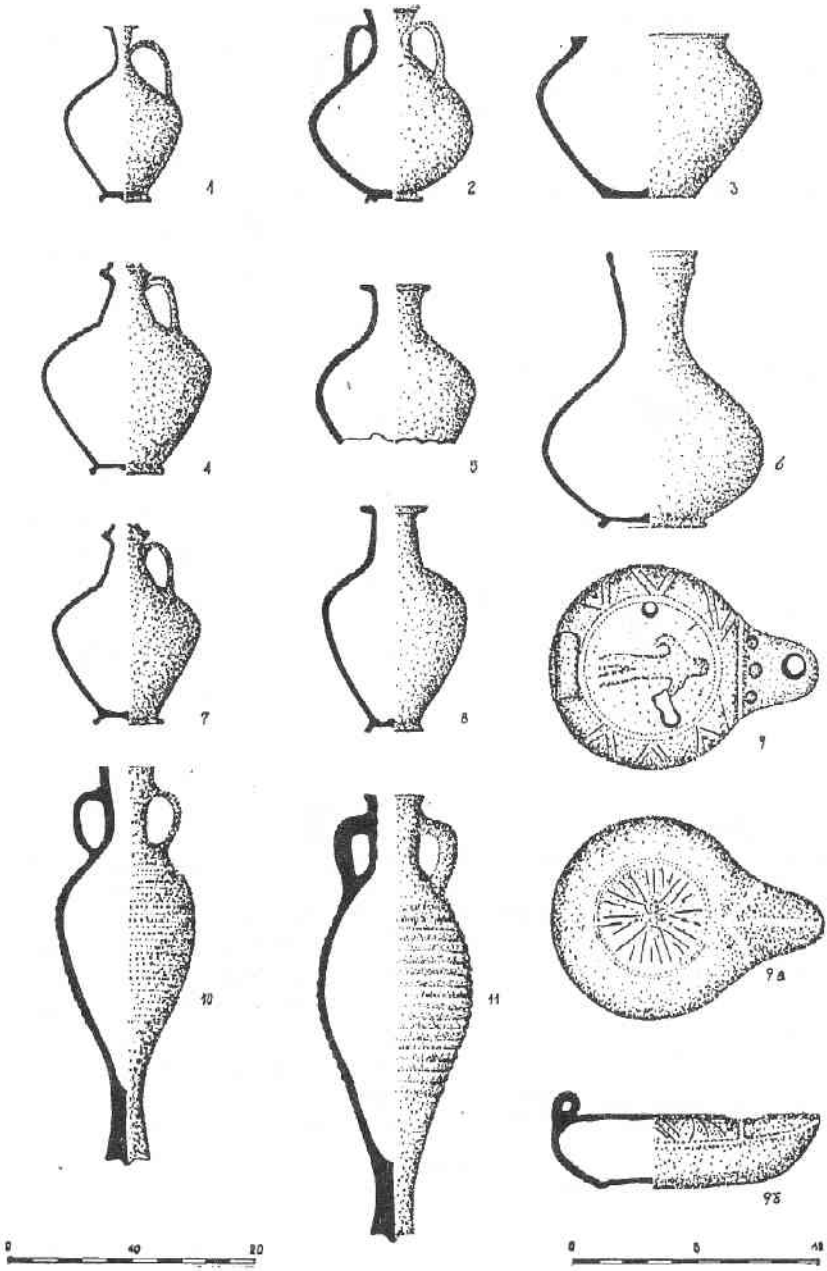

Табл. 2. Керамичният материал от разкопаните гробове.

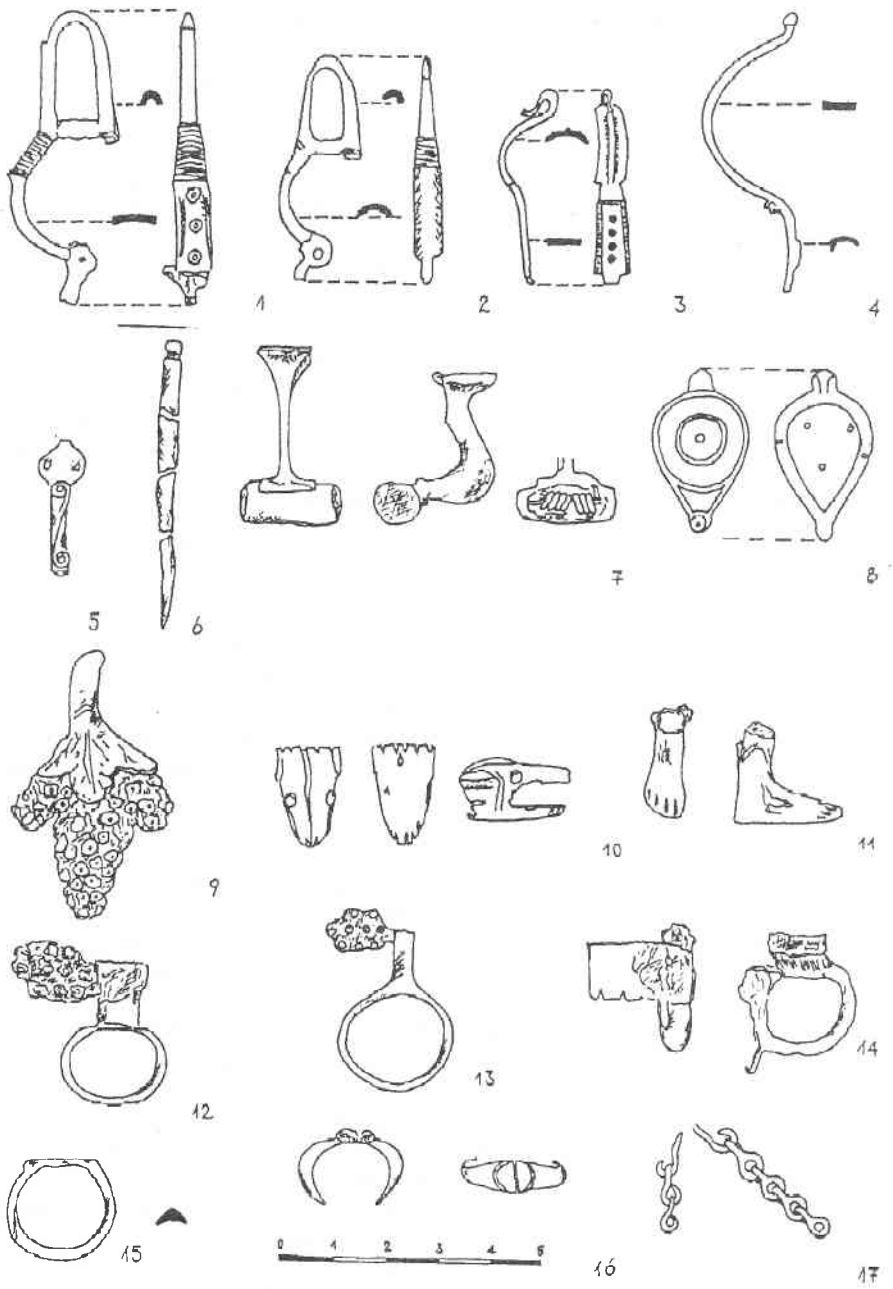

Табл. 3. Метални предмети от разкопаните гробове и селището до селото.

ЗА ПРОИЗХОДА НА ИМЕТО МАДАРА

Павел ГЕОРГИЕВ

Най-ранното писмено свидетелство за името Мадара датира от края на XIV в. В 1388 г. във връзка със завземането на крепостта от турците тя се споменава под имената Madra, Matera, Madira, Marra [1]. В средата на XV в., по време на похода на Владислав Варненчик, крепостта е назована от един от участниците в нейното превземане като Mathoracz, което по-късно полският историк Йоан Длугош предава като Mahoracz [2]. До към края на XV в. името на крепостта се среща в други извори още като Mutre и Matera. Последното наименование е засвидетелствувано и в турски архивни документи от 1481 и 1676 г. [3] Съвременната форма на името Мадара се появява за пръв път в турски данъчни регистри от 1573 и 1662 г. [4] В средата на XVII в. турският пътешественик Евлия Челеби нарича селището Кара-Мадара. Според Д. Дечев преди Освободителната руско-турска война околното население назовавало селото Матора или Матура [5]. Сходни имена са имали и местността, непосредствено под скалите с рекичката, която изтичала от Голямата пещера, както и реката, преминаваща край днешното село. Местността, през която протича рекичката под голямата пещера, според документ от 1876 г., се наричала Матра [6], а самата рекичка според Д. Дечев, е носела името Матера или Матора /тур. название Дермен-дере/ [7]. Що се отнася до реката, която извира от района на Белокопитово, Шуменско, тя минава край село Мадара и се влива в Крива река. В австрийските и руските военни карти отпреди освобождението тя носи името Мадера [8].

Въпросът за произхода на името Мадара е поставен отдавна в историческата и езиковедската литература. Повод за първите разисквания по него дават резултатите от археологическите разкопки, които Народният музей предприема в Мадара след 1924 г. Откриването на важни ранносредновековни български паметници върху терасата под скалите даде основание на К. Шкорпил да свърже името Мадара с названието на известната от византийските извори българска крепост Мундрага [9]. Единственото основание на автора за идентичността на Мадара и Мундрага е сходството на имената. В излязла наскоро след това статия известният наш езиковед Д. Дечев отхвърли мнението на К. Шкорпил, като изтъкна, че в местните източнобългарски говори е невъзможно старобългарската форма мѫндрасѣ да Премине в Мадара [10]. Вместо това Д. Дечев изведе произхода на името Мадара от гръцото Μαδαροζ /ж. р. - Μαδαρα, което в старогръцки език има две значения: 1."разливащ се" и 2. "плешив". За подходящи паралели на името Мадара той посочи редица планини от континентална Гърция, Крит и Мала Азия, които носят същото название: Μαδάρα, в смисъл на "плешив". Тези планини се наричат от местното население още Μαδάραζ, което означава "голям камък" или "исполинска стена" [11]. Според Д. Дечев смисълът на тези

гръцки имена е напълно подходящ за исполинските голи скали от отвесния скат на Мадарското плато, където са разположени и крепостта, и селището с аналогично наименование. Съдейки от това, че планините с името Μαδαρα от гръцката езикова област имат средновековен произход, Д. Дечев изтъкна, че името Мадара се е наложило у нас също през средновековието, като е изместило неизвестното за нас антично име на селището и крепостта при Мадарските скали. Същевременно той е склонен да изведе името от епохата на ранното средновековие, тъй като в житие от X в. намира аналогичното име на аязмо το Μαδαρον , което смята, че може да се идентифицира с известния като култов басейн под скалите на Мадара [12]. Едновременно с името Мадара Д. Дечев осмисли и паралелните му форми Матера, Матора и Матура. Тях той смята за резултат от славянското пригаждане на гръцката дума Μαδάρα, която е била схваната в смисъл на "стара". Повод за това ново осмисляне на името са дали следите от стари постройки и други паметници при Мадарските скали. Последното тълкуване беше възприето от В. Миков, който също смята името Матара за славянско по произход, със значение на "стара", но приема, че то е първично, а формата Мадара - за производна от Матара и то в турски изговор [13]. Според него името Матара се е появило след XII в., когато селището от Първото българско царство е било възобновено. Подобна хронология на името защитава и В. Бешевлиев, който иначе възприема изцяло тезата на Д. Дечев за гръцкия му произход [14].

Други автори дирят произхода на името Мадара в античността. В. Аврамов счита, че то води началото си от Модар - римски пълководец от скитски произход [15]. Б. Симеонов отначало се изказа за тракийския произход на името, което считаше за двусъставно: от mad-, mat- в смисъл на "голям" и ога, ura - "скала, планина", т.е. със значение на "голяма скала" или планина" [16].

Между посочените мнения за произхода на името Мадара за меродавна в науката дълго време се приемаше тезата на Д. Дечев, която действително е най-обоснованата [17]. Заедно с това обаче тезата за гръцкия произход на името имаше и своите слабости и уязвими места. Преди всичко необяснимо е кога през средновековието би могло да бъде възприето гръцкото име Мадара? В епохата на ранното българско средновековие всички известни селищни имена в Североизточна България имат славянски или прабългарски произход. Несъмнено славянски характер имат имената на столиците Плиска и Преслав, Малък Преслав и Варна, а прабългарски - крепостта Мундрага. Изключение донякъде представлява името Дръстър, което обаче не е нищо друго освен славянска форма на античното име на града - Дорострум-Дристра. При това положение изглежда напълно изключено в периода между VII и X в. третият по значимост център в Първото царство - езическото култово средище на прабългарите Мадара - да приеме за столетия гръцко по характер име. Неясно остава как гръцкото име би могло да се вкорени за многовековен живот и употреба в езика на местното българско население. Трудно би могло да се приеме, че гръцкото име ще бъде възприето от местното население и в периода XII - XIV в., както мислят някои от изследвачите.

Обикновено като пример за подобно гръцко влияние се сочи името на днешна Провадия - Προβάτους . Не бива обаче да се забравя, че това гръцко име се среща само във византийските източници, докато в старобългарските то се калкира в Овеч. Името на днешна Силистра в тази епоха отново става Дръстър. Същото връщане към старобългарската форма на името се извършва и за Преслав. Изобщо на територията на днешна Североизточна България липсват следи от трайно насаждане на нови гръцки по произход имена. Според нас възприемането на гръцко наименование е било възможно донякъде само в периода на византийското владичество, макар че и тази възможност в конкретния случай изглежда само теоретична, тъй като липсват данни за гръцка колонизация в североизточните български земи през XI - XII в. Но дори и да приемем за момент появата на гръцко име, тук остава необяснимо защо то продължава да се ползува от местното население и в годините на Второто българско царство, а не възвръща старото си българско наименование, както Дръстър, Преслав, Варна и др.

Всички тези съображения ни дадоха основание още през 1976 г, да изкажем съмнение относно правдивостта на предложената от Д. Дечев теза за гръцки произход на името Мадара [18]. Независимо от сполучливото сравнение и изненадващо точното съвпадение на природните особености на Мадара със смисъла на аналогични имена от гръцката езикова област, произходът на името трябва да се дири, като се държи сметка за произхода на населението и за конкретно-историческите условия, в които то се появява. Изхождайки от най-вероятния ранносредновековен произход на името и от археологическите данни за компактно прабългарско население в Мадара и нейната непосредствена околност [19], ние приведохме данни за прабългарския характер на името. За целта беше използуван методът на издирване на подходящи в смислово отношение аналогии, приложен от Д. Дечев и останалите изследвачи, занимавали се с произхода на името Мадара.

В южната част на Хакаско-Минусинската котловина и областта на Саяно-Алтай, в южен Сибир, съществува интересен за нас топонимичен район. В някои от наречията на хакаския език /шорско, сагайско и белтирско/ в миналия се среща името Мадар-суг /саг./ и мадыр-суг / белт./, което означава река Мадар [20]. Този хакаски хидроним намира почти пълно съответствие със селищното име Мадара, а така също и с реката, извираща от Голямата пещера. Освен това южносибирската река Мадар, ляв приток на р.Абакан, е запазила и досега едно второ наименование - Матур [21], което също съответствува на изговора на името Мадара в местните български говори. Според езиковеда Д. Дечев произнасянето на името Мадара-Матора като Матура се обяснява с редукцията на "о" в "у"[22]. Интересно е да се отбележи, че същите фонетични промени са довели до превръщането на имената Мадар и Мадыр в Матур [23]. В същата област на Хакаско-Минусинската котловина се открива точна аналогия и за формата Матора. С това име от края на XVII в. е известно племе от койбалите, поселени по двата бряга на Енисей, там, където в него се влива р.Абакан. По предание това племенно название - Матори,

Мотори - се свързва с името на легендарен племенен вожд Матор [24].

Приведените примери сочат, че между имената Мадара, Матура и Матора - у нас и Мадар, Матор и Матур - от Хакасия, е налице почти пълно съответствие. Единствената отлика и при трите хакаски имена се заключава в отсъствието на крайната гласна "а". Според руския учен от миналия век Н. Костров в древните предания на сагайците много често се споменава богатир с име Матур [25]. Съветският археолог Л. Р. Кызласов счита, че това име може с успех да бъде изведено от древноугорското "мадур", което само означава "богатир, юнак" [26]. Известният изследвач на тюркските езици В. В.Радлов също сочи, че в сагайското наречие "матыр", "матур" означава "батыр" - смел, безстрашен. [27] По мнението на редица специалисти - археолози, етнографи и филолози, сагайци, белтири, шортци, койбали и влизащите в състава им матори, принадлежат към угорската или близката и в езиково отношение самодийска етническа общност [28]. В. В. Радлов счита сагайците за остатък от древните енисейски киргизи [29]. Същото отбелязва и С. А. Токарев, който смята, че наименованията сагайци, белтири, койбали и др. са отделни племенни названия у енисейските киргизи [30]. Етногенезът на енисейските киргизи или на народа "хягас"", според китайските източници се отнася към преходния тагаро-таштикски период /II - I в. пр. н. е./ от историята на Хакаско-Минусинската котловина [31]. Езиковедските проучвания сочат, че в състава на хакаската народност влизат тюркски, угорски и самодийски етнически елементи, които след VI в. напълно се тюркизират [32]. Левият бряг на Енисей в Хакаско-Минусинската котловина, там където срещаме посочените по-горе хидроними Мадар, Матур, от дълбока древност са били населени с угорски етнически групи [33]. Тюркоезичните днес сагайци, белтири и други хакаски народи, сред които откриваме интересуващите ни имена, етимологически свързани с древноугорското "мадур" или древнотюркското "матур" са всъщност далечни наследници на населението от тащикската етническа общност. Това именно дава основание да допускаме древността на посочените паралели за името Мадара.

Несъмнената близост между формите Мадар-, Матыр- /Мадыр-/, Матур и Матор с известните ни от историческите извори и езиковедски проучвани имена на Мадара: Мадара, Матера, Матура, Матора, поставят пред нас въпроса: съществува ли историческа връзка между двата отдалечени географски района и възможно ли е името Мадара да държи връзка с посочените южносибирски имена? Трябва да посочим, че отговорът на такъв въпрос е изключително труден. Независимо от това, тук ще направим опит, въз основа на някои общоизвестни исторически факти, да хвърлим известна светлина върху него. Известно е, че тащиската етническа общност, откъдето изследвачите са склонни да изведат населението, сред което откриваме интересуващите ни имена, е просъществувала докъм IV - V в. По същото време на границата между Европа и Азия /около 463 г. / изворите от белязват появата на угорско по произход население [34]. Между тях са и оногурите, които се заселват в степите на Азовско-Каспийския басейн [35]. По на запад от тях живеат

българските племена на утигури и кутигури [36]. Безспорните контакти между оногури и прабългари се отнасят към края на VI и през VII в в рамките на "Велика България" [37]. Присъствието на оногурски елемент в състава на Аспаруховите прабългари на юг от Дунав е засвидетелствувано и от някои византийски извори, които споменават последните като "оногурите-българи" [38]. Въз основа на всичко това би могло да се допусне, че чрез угорско по произход население сред прабългарите у нас през ранното средновековие са проникнали и някои характерни за техния език имена. Наличието на няколко аналогични на формите Мадара, Матура и Матора южносибирски и вероятно угорски по произход имена ни карат да предполагаме, че те са могли да възникнат у нас през ранното средновековие във връзка с отбелязаното от изворите присъствие на угорски етнически елемент сред прабългарите. В подкрепа на това предположение можем да посочим, че на една друга територия, върху която през ранното средновековие се заселва угорско население, а именно днешна Унгария, също се срещат аналогични на Мадара-Матора имена. В южната част на страната, на десния бряг на Дунав, се намира град с идентично име Мадараш [39], а на север най-високата планина в Унгария носи името Матра [40]. Етнонимът "мадьяри", както и племенното наименование "Медьер", според проучванията имат угро-фински характер [41]. Наличието на същия корен в горепосочените имена по косвен начин показва техния угорски произход. Името Мадара не е единственото, което има своите преки аналогии в Южен Сибир, от една страна, и в днешна Унгария - от друга. Същото разпространение има например хидронимът Тиса-Тича. Името Тиса е засвидетелствувано като наименование на река, приток на Сенца в района на Източните Саянски планини, на територията на Бурятската автономна област [42]. Река със същото наименование се среща и в района на средното Прикамие, където то се свързва с едноименната Тиса - ляв приток на Дунав, и се отдава на протомаджарски етнос [43]. Всички тези названия имат несъмнена прилика със старобългарското название на река Камчия - Τουτζα - Тыча [44]. Името Камчия, което преди освобождението е звучало Камчик [45], също има своите южносибирски аналогии. В северозападна Тува най-големият ляв приток на Енисей носи названието Кемчик [46]. Тези примери подсказват, че далечните азиатски паралели на името Мадара не са случайни.

За изключителната устойчивост на името Мадара - Матура несъмнено най-много е допринесло неговото значение в езика на прабългарите. Както вече отбелязахме, в езика на угорски и тюркски народи от Саяно-Алтай и Хакаско-Минусинската котловина думата "мадур-" или "матур" означава юнак или герой. Същото значение тя има в езика и на други тюркски народи [47]. Всичко това ни дава основание да изкажем мнението, че пренасянето на името Мадара от прародината на прабългарите до днешните наши земи е станало посредством епоса, в който, както у всички тюркски народи, са изобилствували разказите за юнаци и герои. Постоянният военен бит на тези народи създава предпоставки за появата на своеобразен култ към воинските качества и

в резултат на това в техния епос се изгражда обобщеният образ на героя. Мадарският релеф у нас, според Р. Рашев и други автори, е именно такъв обобщен образ на герой-конник от изчезналия за нас епос на прабългарите [48]. Без съмнение при това положение между смисъла на селищното име Мадара и семантиката на изображението върху скалата съществува определена взаимовръзка. На този етап от проучвания е трудно да се каже дали селищното име Мадара е традиционно и наложено от прабългарите непосредствено след тяхното заселване в полето на Плиска или пък то се е появило в езика на прабългарите едва след изсичането на релефа с образа на Героя-конник върху Мадарската скала. Втората възможност все пак изглежда по-вероятна и по-правдоподобна, тъй като конкретно свързва етимологията на селищното име с определен паметник - Мадарският релеф, който несъмнено се е запечатал трайно в съзнанието на околното население и е логично името му да е било възприето и за наименование на лежащото под него селище [49].

Независимо, че така изложената от нас през 1976 г. теза за произхода на името Мадара не беше отпечатана в нейния научен вариант и въпреки някои нейни слабости все пак тя намери отзвук в научната литература. В резултат на изказаното и обосновано от нас мнение за ранносредновековния произход на името, Б. Симеонов промени своето първоначално становище за тракийския му характер и също се изказа в полза на прабългарския произход на името [50]. Същевременно той отправи някои недостатъчно основателни бележки срещу нашата теза. Така например в своята първа работа той неправилно ни обвинява в това, че се застъпваме за средноазиатския произход на името и не възприема евентуалния му угорски характер и значение, тъй като в средна Азия думи като madar, madhar там имали не угро-фински, а индо-европейски характер [51]. Всъщност аналогиите, които ние приведохме, са не от Средна Азия, а от Южен Сибир, от езика на тюркизирано, но угроезично в древността население. Независимо от това, Б. Симеонов има заслугата, че доразви въпроса за етимологията на името Мадара. Според него в тази насока съществуват две възможности. Първата се основава на това, че в някои сродни на прабългарския тюркски езици и наречия, като кумицки и балкарски, думата мадар /madar/ има значението на образ, форма, фигура [52]. Изхождайки от това той счита, че сегашната именна форма е произлязла от т.н. направителен падеж на съществителното мадар-ра и като цяло означава "Към образа", "До образа" [53]. По този начин Б. Симеонов пръв свързва смисъла на селищното име Мадара с релефа-конник. Другото тълкуване на Б. Симеонов съвпада напълно с нашето [54]. То се основава на това, че в казахския, сагайския и други езици на народи от Южен Сибир и Саяно-Алтай думата матор /matur/ и други подобни означават герой, храбрец, смел човек [55]. Тези данни, както вече беше посочено, обвързват по-конкретно смисъла на селищното име Мадара с релефа-конник.

БЕЛЕЖКИ

1. Аврамов, В. Юбилеен сборник Плиска - Преслав, III, С., 1929, с.169; Д. Дечев, Мадара - Матора. Сб. в чест на Ат. Иширков., С., 1933, с.181.
2. Кузев, Ал. Мадарската крепост през XV в. Археология, VI, 1964, №1, с.19.
3. Пак там, с.20; Р. Стойков. Наименования на български селища в турски документи на Ориенталския отдел на Народната библиотека "Васил Коларов" от XV, XVI, XVII и XVIII в. Известия на народната библиотека за 1959 г.,I, С., 1961, 428-429.
4. Пак там, с.428 и 429.
5. Дечев, Д. Цит. съч., с.186.
6. Молба на Кюлевчанските воденичари Георги и Атанас, Ориенталски отдел на НБКМ - №2462.
7. Дечев, Д. Цит, съч., с.186.
8. Пак там, с. 183, бел. 7. Вж фототипно издание на руска военна карта от 1827 - 1828 г. /издание 1910 г./.
9. Шкорпил, К. Byzantinoslavica, IV, I, 1932, 127-128.
10. Дечев, Д. Цит. съч., с.181, бел. 4.
11. Пак там, 182 - 184.
12. Пак там, 184 - 185. За това аязмо в околностите на Константинопол вж. R. Janin. Constantinopole byzantin. P., 1950, p. 470. Тук авторът отблязва името без установена етимология.
13. Миков, В. Произход и значение на имената на нашите градове, села, реки, планини и места. С., 1943, с.95, 248-249.
14. Бешевлиев, В. Географското минало на Плиска и нейната околност. ИНМШ, VI, 1973, с.12.
15. Аврамов, В. Цит. съч., с.169, бел. 1.
16. Симеонов, Б. Мадара. Произход и значение. Родна реч, 1973, №3; Познавате ли родния край? Мадара. - Шуменска заря XXX, бр. 122 от 20.X.1973 г.
17. Дремсизова, Цв. Мадара. Водач за паметниците и музея. II изд. С., 1963, с. 4-5; В. Антонова. Мадара. Пътеводител, С., 1970, с.10.; А. Кузев. Цит. съч., с.19;В. Бешевлиев. Цит. съч., с.12. От резултатите на авторитетното проучване на Д. Дечев са се ползували В. Миков, Б. Симеонов, както и авторът на настоящата работа.
18. Доклад "Нови данни за името Мадара", изнесен на Симпозиума "Образуване на българската държава" на БИД, Шумен, Октомври 1976г. Неотпечатан. За съдържанието му вж. П. Георгиев. Мадара-Мундрага. - Шуменска заря, XXXIV, бр.93 от 9.VIII.1977 г.
19. Вж за това данните от проучените досега прабългарски некрополи при Мадара, Нови пазар и Кюлевча. Срв. В. Миков, Последни могилни паходки. Сб. Мадара. I., С., 1934, 432-436; Ст. Станчев и Ст. Иванов. Некрополът при Нови пазар. С., 1958; Ж. Вържарова. Славяни и прабългари /по данни на некрополите от България VI - XI в./. С., 1976, с.86 сл.
20. Радлов, В. В. Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Дзунгарской степи. ч.II, СПб, 1868, с. 8; Г. Ф. Благова. В. В. Радлов и изучение тюркской топонимике. Тюркологический

сборник. 1971, с.107
21. Пак там, с.107.
22. Д е ч е в, Д. Цит. съч., с.183, бел. 7.
23. Р а д л о в, В. В. Цит. съч., с.16.
24. К ы з л а с о в, Л. Р. Таштыкская эпоха в истории Хакасско-Минусинской котловины. М., 1960, с.176, бел. 11; В. В. Радлов. Цит. съч., с.10, Същото име се среща и като Модор-мотори. Срв. Л. П. Потапов. Этнический состав и происхождение алтайцев. Л., 1969, с.25.
25. К о с т р о в, Н. Койбалы. Зап. СОРГО, кн. VI, Иркутск, 1863, с.114. /Цит. по Л. Р. Кызласов. Цит. съч., с.176./
26. Пак там, с.176.
27. Р а д л о в, В. В. Опыт словаря тюркских наречий. СПб., 1911, IV., ч. 2, кол. 2045.
28. К ы з л а с о в, Л. Р. Цит, съч., 176-177; С. А. Токарев. Этнография народов СССР,, М., 1958, с. 410; Л. П. Потапов. Очерки по истории алтайцев. М.Л., 1953, с.135, 153 - 155.
29. Р а д л о в, В. В. Образцы ..., с.Х. според Л. П. Потапов сагайците са тюркоезично племе, което влиза в състава на хакасците, но не бива да се считат за остатък от енисейските киргизи. Те са само техни данъкоплатци. Срв. Л. П. Потапов. Этнический состав сагайцев. СЭ, 1947, 3, с.127.
30. Т о к а р е в, С. А. Цит, съч., с. 427.
31. К и с е л е в, С. В. Древняя история Южной Сибири. М., 1951
32. К ы з л а с о в, Л. Р. История Тувы в средние века. М., 1969, с. 88 и сл.
33. Пак там, с. 88.
34. А р т а м о н о в, М. И. История хазар. Л., 1962, 62-65.
35. Пак там, 75-76.
36. Пак там, с. 79.
37. Б у р м о в, Ал. Към въпроса за произхода на прабългарите. Избрани произведения. I, С., 1971, с.48; С. А. Плетнева. Кочевники Средневековья. М., 1982, 111-112; А. Барта. Венгеро-болгаро-тюркские контакты. Първи Международен конгрес по българистика. Българската държава през вековете. С., 1982, с. 161 сл.; I. Boba. The Pannonian onogurs, Khan Krum and the Formation of the Bulgarian and Hungarian Polities. BHR, 1983, 1, 73-74.
38. Б у р м о в, Ал. Цит. съч., с. 47, бел. 174. Напоследък обаче някои автори изразяват сямнение относно достоверността на тази формулировка у Агатий. Срв. В. Бешевлиев. I. Fodor. Altungarn, bulgaroturken und Ostslawen in Sudrussland. Zseged, 1977, 136 p. Археология, 1979, №2, 64-66.
39. М а в р о д и н о в, Н. Прабългарската художествена индустрия. Мадара. II, 1936, с. 166, обр. 240; Справочная карта Венгрии. М., 1982.
40. За планината Матра-Бюк вж у П. Юхас. Старите маджарски хроники за прабългарите. Исторически преглед, 1980, 5, с. 115; П. Коледаров. Политическа география на средновековната българска държава. I, С.,1979, 38-39. Интересно е да се отбележи, че подобно на Мадарската скала, планината Матра е била свещена за околното славянско население. Срв. Исследования языческом богослужений древних славян К. Срезневского. СПб., 1848, с. 28.

41. В а р т а, А. Цит. съч., с. 165; I. Boba. op. cit., p. 76.
42. Срв. Атлас мира. М., 1954, карт. л. 67-68. БСЭ, 38, с.168.
43. Ш е с т а к о в, С. А. и Ф. И. Петровых. Материалы к топонимике Среднего Прикамья. Уч. записки, №191. Труды камской археологической экспедиции. Пермь, 1968, с.134. За ситуирането на "Велика Унгария" в Прикамието и Башкирия вж А. К. Матвеев. О древнейших местах расселения угорских народов /по данным языка/. Пак там, с. 146; Р. Г. Кузеев. Происхождение башкирского народа. М., 1974.
44. Б е ш е в л и е в, В. Първобългарски надписи. С., 1979, с. 201, №57; A. Vaillant. Discours contre les Ariens de Saint Athanase. S., 1954, p. 14. Наименованието на р. Тиса в гръцка транскрипция е Τιτζα - ГИБИ, V, с.215 и издава най-ясно близостта си с Τουτζα - Тыча.
45. А в р а м о в, В. Цит. съч., 82-83. В описанието на Л. Марсили от края на XVII в. реката се споменава с името Cugiuk Kandik. Срв. В. Иванова. Южната порта на Вътрешния град в Преслав... ИАИ, XX, 1955, с. 155, обр. 24. За прабългарския произход на името Камчия вж Вл. Георгиев. Българска етимология и ономастика. С., 1960, 32-33.
46. Атлас мира..., карт. л. 67-68. В езика на самодийските народи от Саяно-Алтай и Хакасия Хем или Кем означава река или вода. Срв. Л. Р. Кызласов. История Тувы..., с. 90.
47. Срв. в известната алтайска поема "Когутеи" - главният герой например носи името Кускун Кара-матыр /Черният юнак/; В. М. Жирменский. Тюркский героический эпос. Л., 1974, 238-239. В тази връзка не е безинтересно да посочим, че Евлия челеби през 1952 г. нарича Мадара - Кара-Мадара; Вж Д. Дечев. Цит. съч., 181-182. В Осетинските приказки е известен герой с име Матера. Срв. Кавказки народни приказки. В., 1977, с. 26 сл.
48. Р а ш е в, Р. Конникът в старобългарското изкуство. Археология, XXVI, 1984, 2-3, 60-70; Д. Овчаров. Български средновековни рисунки-графити. С., 1982, с. 62; Т. Балабанов. Мадарският конник и средновековното изкуство. ПМП, №11, с.6.
49. Според нас с името Мадара-Матура е било означавано само селището под скалите, докато платото и разположената върху него крепост са носели названието за свещена планина - Мундагра-Мундрага, спомената във византийските извори в края на IX и X в. Подробно за това вж P. Georgiev. Au sujet de la localition de la forteresse Mundagra. BHR, 1982, 3, 62-63.
50. С и м е о н о в, Б. Мадара. /Още едно селищно име от прабългарски произход/, БЕ, 29, 1979, №6, 498-501; Прабългарска ономастика /Под печат.
51. С и м е о н о в, Б. Мадара. /Още едно име.../, с. 499.
52. R ä s ä n e n, M. Versuch eines etymologischen Worterbuchs des Turksprachen. Helsinki, 1969, p. 320.
53. С и м е о н о в, Б. Цит,съч., с. 500.
54. Пак там., с. 501. Авторът обаче е пропуснал да отбележи, че това тълкуване беше дадено за пръв път от нас през 1976 г.
55. R a s a n e n, M. op. cit., p. 331.

ЗА ЕДИН СРЕДНОАЗАТСКИ ПАРАЛЕЛ НА МАДАРСКИЯ КОННИК

Томю ТОТЕВ

В системните археологически проучвания и повишения интерес към старобългарското минало и култура във връзка с 1300 - годишния юбилей известният на науката конник върху скалите до с. Мадара започна през последните години с нова сила да задържа вниманието на специалистите. В програмите на конференции и симпозиуми и върху страниците на някои периодични издания за Мадарския конник се посвещават доклади и отпечатват статии и научни съобщения. Не е без значение да изтъкнем, че в тях авторите се занимават главно с изображенията, без надписите. В своите изводи те посочват не невидени от изследователите преди тях детайли, а едно ново осмисляне.

При влошеното състояние на изображенията и надписите възможностите за установяване на нови неща не са големи и затова усилията почти изцяло се съпътствуват от догадки и предположения или пък се свеждат но тълкуване на безспорното и в привличане на неизползвани досега аналогии. При това положение трябва да подчертая, че заниманията с мадарския скален релеф засягат не реалиите, стила и неговата дата, а се отнасят до въпроси, свързани с изясняване генезиса и смисъла на представените изображения.

Официално приетото мнение за този забележителен паметник на нашето ранно средновековно монументално изкуство е отразено в няколко студии и статии, отпечатани преди близо тридесет години [1]. Без да откъсват при своето разглеждане образите на релефа от вдълбаните около тях надписи, авторите са единодушни, че върху мадарските скали е представена триумфална сцена на български владетел от началото на VIII в., най - вероятно на Тервел /700 - 721 г. /. Почти без промяна това мнение е застъпено и от авторите на започналата да излиза след 1980 г, многотомна история на България [2].

В резултат на опитите да се хвърли нова свелина върху мадарския скален релеф се изказаха и оформиха две мнения: едно, отнасящо се до произхода на неговата иконография, и друго - до съдържанието му на божество от религиозната система на прабългарите. Изразител на първото е Сл. Дончев,който на научни форуми, в наши и в чужди издания [3], след като настоява за някои трудно доказуеми детайли в мадарската композиция и привлича значителен брой източни успоредици, стига до изводи за нейния произход върху основата на божества от пантеона на будизма. В един по-късен момент той допълва мнението си, като допуска, че наред с будистките изображения за произхода на релефа влияние са оказали и паметниците на тракийския херос. По отношение принадлежността на конника Дончев е близо до приетото мнение. Отличава се само с това, че

изображението според него не е Тервел, а Крум /803 - 814 г./. Второто мнение е на Ж. Аладжов. В него изцяло се отхвърля възможността за представена триумфална сцена на някой от първите български ханове в Плиска и въз основа на наблюдения, сведения от писмени и литературни източници, аналогии и съображения за характера на Мадара като езически културен център през Първото българско царство, той твърди, че изображението върху мадарските скали е на почитания от прабългарите и всички тюркски народи върховен бог на небето Тангра или Тенгри-хан [4].

Мнението на Сл. Дончев беше оспорено с непредубеденост от Р. Рашев [5]. Като доказва, че привлечените тибетски успоредици за мадарската композиция са несъстоятелни, той определено изразява и несъгласието си с опита на Сл. Дончев да възкреси отдавна решения въпрос за връзката на Мадарския конник с изображения на тракийския херос. В края на критичните си бележки, след като изтъква, че приетото от нашата историческа наука тълкуване за Мадарския конник като образ на български владетел, внушен от близкоизточни художествени образци, трудно може да се постави под съмнение, Рашев, макар съвсем накратко, се спира на въпроса за представянето на един обобщен образ на обожествен владетел, върху който са се сложили чертите на герой от раннобългарския епос. И тъй като последният не е стигнал до наши дни, за него може донякъде да се съди от отгласа му в сказанията на някои от съвременните тюркоезични народи на Сибир и Средна Азия [6]. За този епичен герой стана дума през 1976 г. в един наш общ доклад с Рашев [7] и в разисквания за семантиката на графитни рисунки от Плиска и Преслав на състоялата се същата година в Шумен двустранна българо - съветска среща по археология на прабългарите [8]. На връзката на Мадарския конник с епоса на тюркските народи задържа вниманието си в своята последна книга и Ст. Ваклинов [9]. Интересно е, че в една от последните си статии Сл. Дончев също отбелязва значението на образи от казахския и нартския епос при осмисляне на Мадарския конник,както и някои от врязаните рисунки с конници [10].

В съзвучие с тази насока на проучванията за обобщения владетелски образ, наред с литературни източници, правилно е, според нас, да се разшири техният кръг с включване и на паметници на изобразителното изкуство, илюстриращи живота и делата на конника - герой от далечната азиатска прародина на прабългарите. За значението на такива изобразителни паметници е достатъчно да припомним рисувания щит на Дивастич и стенописното изображение на конник от Къзъл, които Ст. Станчев привлече в студията си за изясняване реалиите на конника при с.Мадара. [11] Това всъщност е и поводът да предложа за този том трети от възобновената поредица сборници за Мадара бележките си върху още неразгаданите напълно конни изображения в ранносредновековното изобразително изкуство на Средна Азия. Трябва веднага да заявя обаче, че привличането му за паралел е важно не с оглед на реалиите, а заради близостта, която то намира с Мадарския конник по отношение на общия произход.

Въпросното изображение е на млад конник върху красив кон с петна по козината, в ход наляво /обр. 1/. В дясната си ръка държи високо чаша, към която се спуска черна птица. Засвидетелствуваните досега изображения произхождат от Дандан Ойлък и са изпълнени с живописни средства върху няколко дървени икони и на стенописи в " малката целла " и " голямата целла " в съчетание с шиваитски и будистки божества, като илюстрация към легенди и заедно с конници върху камили [12]. Известна е и една рисунка с изображение на конника върху хартия от Турфанския оазис [13].

А. Стейн, който въвежда в науно обращение образа на този още неразгадан изцяло средноазиатски конник, е склонен да смята, че се касае за герой, внушен от персийския фолклор [14]. Изобразяването му върху икони заедно с божества като Махешвара или Буда говори за широката му популярност. Това, че култът към този " вълшебен конник " в Сеистан и в Хотан е засвидетелствуван успоредно с култове за царя - змей, царя-майстор и др., според същия автор определено насочват, че правилното му тълкуване може да бъде намерено в тясна връзка с митове от цикъла за Рустам [15].

Според видната специалистка по иконография на азиатските религиозни култове Н. М. Дяконова също се смята, че в мита за този конник - защитник от всичко лошо е запазена фолклорна традиция [16]. Приспособен от будизма, той влиза в иконографията на редица местни божества, някои от които са се запазили до днес в ламаизма [17].

Във връзка с разгадаване смисъла на изображението на този " вълшебен конник " А. Грюнведел привежда една тибетска легенда за чудесните събития, случили се в един от будистките манастири на Турфанския оазис [18], в светлината на която привлеченото средноазиатско изображение с основание може да се приеме за прототип на защитника на правдата и закона Рустам.

Накрая изхождайки от иранската основа, върху която изследователите търсят възникването и правилното осмисляне на разгледания накратко " вълшебен конник ", искам още веднъж да наблегна, че за опитите, които се правят да се доближим до верния смисъл на конника, изсечен върху мадарските скали, последното не е без значение.

БЕЛЕЖКИ

1. Мадарският конник. С., 1956.
2. История на България. Т. II. С., 1981, 188-190.
3. Д о н ч е в, Сл. Мадарският конник /Един опит за изясняване произхода и значението на паметника/. Проблеми на изкуството, III, 1970, №3, 55-61. Символ на древна България /За някои качества на източните успоредици на Мадарския скален релеф/. Плиска - Мадара - Преслав, 16 май 1977, с.12; Сл. Дончев. Откуда скачешь, гордый конь? Тайны веков. М., 1983, 216-221, Восточные параллелы Преславского и Мадарского

всадников и сведения об европейских гуннах. У истоков творчества. Новосибирск, 1978, 203-212.
4. Отпечатаните кратки съобщения на няколко места не са достатъчни, за да се открои правотата на застъпваното от автора мнение. Подробно в разгърнат вид той го излага в подготвената си кандидатска дисертация за религиозната система на прабългарите и в статията си " Към култа на Тангра в Средновековна България ". Археология, 1983, №1 - 2; Предварителни сведения за твърденията му вж Ж. Аладжов. Образ на Тангра. Плиска - Мадара - Преслав, 16 май 1977, с. 12; За един тип изображения на Тангра. Музеи и паметници на културата, XXIII, 1983, №1, 25-28; Ж, Аладжов. Небесный всадник, кто он? Тайны веков. М., 1983, 221-224.
5. Р а ш е в, Р. За тибетските успоредици на Мадарския конник. Археология, XX, 1978, №3, 24-30.
6. Пак там, с. 28; Р. Рашев. Конникът в старобългарското изкуство. Археология, XXXVI, 1984, №2 - 3, 60-70.
7. Т о т е в, Т. и Р. Рашев. Нови данни за старобългарското изкуство. Симпозиум на БИД " Образуване на българската държава ", Шумен, 12 - 13. X.1976 г. /непубликуван доклад/.
8. Плиска - Преслав. Т. II., Прабългарската култура. С., 1981, Изказване на Т. Тотев, с. 220.
9. В а к л и н о в, Ст. Формиране на старобългарската култура. С. , 1977, с. 102 и сл.
10. Д о н ч е в, Сл. Восточные параллелы..., с. 212.
11. С т а н ч е в, Ст. Реалиите върху релефа на Мадарския конник. Мадарският конник. С., 1956, 181-204, обр.12 и 25.
12. S t e i n, A. Ancient Khotan, Ox., 1907, pl. II, III, LIX, LXII; " Jornal of The Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland "1968, №3 - 4, 140; I.Ialbotova Riceola. Stredni Asie. Praha, 1973, fig. 196.
13. За него съобщава Н. В. Дьяконова. " Иранские " божества в будийском пантеоне Центральной Азии. История и культура Центральной Азии. М., 1983, с. 280.
14. S t e i n, A. Ibidem, 279
15. Пак там.
16. Д ь я к о н о в а, Н. В. Цит, съч., 274-275.
17. Пак там.
18. G r u n e n w e d e l, A. Alt - Kutscha. B., 1920, 45 - 46, 66.

Обр. 1. Дървена икона с " Вълшебен конник " от Дандан Ойлък /Британски музей в Лондон/

ЗА СЪЩНОСТТА НА ЕЗИЧЕСКИЯ КУЛТОВ ЦЕНТЪР МАДАРА

Димитър ОВЧАРОВ

Проблемите на езическата религия на прабългарите винаги са заемали централно място в научните изследвания и това е обяснимо. Като съставна част от духовната култура на ранно - средновековната българска държава, тази религия дава значителен отпечатък върху идеологията на обществото, предопределя в значителна степен политиката на държавната власт, налага сюжетно и тематично разнообразие в изкуството и оказва влияние дори върху проявите на материалната култура.

Напоследък все повече се налага убеждението, че разрешаването на много от въпросите, свързани с различните езически култове, е невъзможно или би било непълно без използуването на археологическите паметници. Този верен извод се потвърждава от откриването и правилната интерпретация на значителен брой нови находки.

В една наша по - ранна работа бе посочено, че един от основните въпроси при изследването на прабългарската религия е установяването на характера на нейната система и структура.

Насочвайки вниманието си предимно към писмените паметници и отбелязвайки органичното родство на прабългарската с религиите на останалите тюркски народи, ние допдохме до заключението, че тя има твърде сложен многопластов характер, но е изградена в доста стройна система, която може да се определи като примитивен монотеизъм [1]. Пак там бе споменато, че като отличен пример в това отношение могат да послужат останките от култови постройки при с. Мадара, Шуменско.

В науката вече не съществува спор, че откритите , през 30 - те години на нашия век разнообразни строежи под Мадарските скали, заедно с величествения релеф на Мадарския конник, представляват култово средище от първостепенно значение за българската държава. Разположено на петнадесетина километра от столицата Плиска, това средище е било в пряка и тясна връзка с нея, с централната власт и самия хан и може без особени колебания да се определи като главен езически, култов център на България. В продължение на повече от половин век бяха обнародвани значителен брой изследвания, които в основни линии изясниха предназначението на отделните светилища и култови места в Мадара, но и досега не е посочено ясно и категорично, че всичките те се намират в тясна идейна и функционална връзка помежду си и това е било обусловено от изискванията и законите на прабългарската религия.

Преди всичко не е достатъчно пълно разрешен въпросът, защо този култов център възниква именно на това сравнително неудобно място под огромния скален масив, а не, да кажем, в близост до столицата Плиска. Още

през 1927 г. Г. Фехер предположи, че основната предпоставка за това е онаследената култова традиция от предишните исторически епохи, оставила около Мадарските скали очевидни следи от ритуални действия [2]. Според Ст. Ваклинов основна роля при избирането на култовото място от прабългарите е изиграла величествената панорама на природата, която в съзнанието на езичниците се е свързвала неизбежно с духа на техния върховен бог Тангра [3]. Едва ли може да има съмнение в справедливостта на горните становища и да се оспорват посочените причини, които наистина са оказали влияние при този избор. Решаваща роля обаче изиграва наличието на дълбоко вкоренен и широко разпространен култ към свещената планина, на който до сега не е обръщано необходимото внимание.

Култът към планината заема особено и централно място в религиите и културната практика на почти всички народи, но особено добре той е изразен у тюркските и тюркоезичните народи, населявали Централна и Средна Азия и Южен Сибир [4]. Най-често се възприема като изображение /модел/ на света и заедно с други аналогични символи /например световното дърво/ тя изразява идеята за вертикалната структура на вселената [5]. Ето защо в представите на езичниците свещената планина винаги се поставя в центъра на земята - там, където минава нейната ос / axis mundi /. Това най - ясно личи в мировъзренията на алтайските шамани, според които намиращата се в центъра на земята планина е обиталище на прадедите - ловци [6]. В хакаския фолклор планината се явява прародител на хората [7]. Нещо повече - в голяма част тюркските митове планината се персонифицира с определено божество на конкретната местност /Отюкен, Казъл, Тезим. и др./ [8]. Като изтъкват наличието на поверия у древните тюрки, според които всеки род има за свой покровител една или друга планина, скала, река, езеро, които се почитат като духове, редица изследвачи изразяват убеждението, че " поклонението на духовете на земята /планината/ и водата е древен родов обичай /култ/, предшествуващ шаманизма, но след това включен в шаманската религиозна традиция... "[9].

Писмените извори също така отбелязват особената почит към планините у древните тюрки. Според Теофилакт Симоката, върху Златната планина, която била обърната на изток и на която растели в изобилие плодове, били извършвани най - важните ритуални действия [10]. Както отбелязват китайските извори, древните тюрки още в VI в. са наричали свещената планина " бог на земята " [11]. Етнографските данни свидетелствуват, че до неотдавна у редица централноазиатски народи /хакаси, тувинци, шорци/ почитта към планината била особено силна и на нея ставали многолюдни поклонения, като връзката между рода и свещената родова планина била осъществявана чрез шаманите [12]. По мнението на А. Габен, този култ се ражда от представата за планината като естествена крепост, което наложило върху нея отпечатък на сакралност [13].

Археологическите данни допълват и обогатяват летописните, епиграфните и фолклорните известия. Те дават да се разбере, че като

правило тюрките изграждат своите светилища върху планините или в техните подножия. Така например на върха на планините Байтог, Манхай и др., намиращи се недалеч от Иркутск и смятани до неотдавна за свещени, се издигали светилища, в които се провеждали най - големите "майлагани", т.е. обществени жертвоприношения, съпровождани от конни надбягвания, борби, състезания в стрелба с лък и национални танци. При разкопки там са открити каменни съоръжения и многобройни рисунки с магическо и културно предназначение [14].

От казаното дотук се вижда, че внушителният скален масив при Мадара без съмнение е заел в съзнанието на прабългарското население мястото на митичната свещена планина. Неговото благоприятно разположение, близостта му до Плиска и присъствието на всички необходими за изпълнението на религиозните ритуали компоненти, предопределили избора на мястото, на което израства един истински културен комплекс.

Историческите извори /писмени и епиграфски/ не ни дават възможност да установим името на този културен център, но едва ли може да има съмнение, че то се е запазило в името на днешното село. На разрешаването на този въпрос са посветени немалко изследвания, които предлагат различни, често пъти противоположни тълкувания, голяма част от които не заслужават внимание. Според авторитетното мнение на Д. Дечев, споделено и от В. Бешевлиев, Мадара може да се изведе от гръцкото Μαδαροζ " разливащ се, плешив ", а в преносен смисъл "гола скала" [15]. Б. Симеонов допуска, че думата има прабългарски произход и посочва, че в кумицкия и балкарския езици се среща " мадар " със значението " образ, форма, фигура ", а Мадара = Мадар-ра ще означава " към Образа ", " до Образа " и с това поставя това название в пряка връзка със скалното изображение [16]. Неотдавна П. Георгиев направи опит да свърже името Мадара със споменатата у летописците Мундрага - една крепост, която той локализира и идентифицира с останките от известната крепост на Мадарското плато [17]. Интерес в дадения случай представлява приведеното от него известие за съществуването на свещена планина у бурятите, която носи името Мундрага.

В посочените гледища се съдържат редица заслужаващи внимание идеи, но като цяло те не могат да задоволят, защото е необяснимо как би могло да се запази чак до наши дни и в една компактна прабългарска среда на този езически център едно гръцко название. Неубедително е предположението за връзката на скалното изображение и името на местността. Много трудно е също така да се защити езиково предполагаемата трансформация на Мундрага в Мадара [18].

Всъщност при разрешаването на въпроса за произхода на името на Мадара е необходимо и наложително да се изходи не само от външното сходство на имената, а от характера и същността на езическия култ и по - специално на очертания по - горе култ към планината. Този единствено правилен подход ще ни отведе към един интересен езиков паралел, който едновременно с това е изпълнен с дълбоко вътрешно съдържание, но досега не е обърнато внимание. Това е известната в индуистката

митология свещена планина Мандара, името на която означава " огромна" или " твърда " [19]. Според индийския епос " Махабхарата ", богът на слънцето Сурья живее на митичната планина Меру и всеки ден изгрява, обикаля и се завръща отново на нейния главен връх Мандара [20]. В дадения случай от особено значение е връзката между името и същността, която то изразява - свещена планина. Това дава пълно право да се предполага пряката зависимост - вътрешна и формална -между Мандара и Мадара. Езиково тази връзка е напълно обяснима и възможна чрез едно естествено изпадане на съгласната буква. Идейно - религиозната смислова връзка както вече бе посочено, е много очевидна, а историческата обоснованост не би трябвало да се поставя под съмнение. Влиянието на индо - иранските културни елементи върху идеологията на тюркските народи е доказана вече чрез различни примери и датира от дълбока древност [21]. Трябва да се предполага, че това влияние прабългарите изпитват твърде рано, още при своето движение от Централна Азия на запад, запазват значителна част от възприетите религиозни символи и ги донасят със себе си на Балканския полуостров.

Археологическите разкопки в Мадара извадиха на бял свят останките от няколко светилища и културни места. Предназначението на всяко от тях може да се смята за обяснено. Неизяснен остава въпросът за съотношението и за евентуалната идейна и функционална връзка помежду им, което ще се опитаме да направим в следващите редове. За тази цел отново ще прибегнем до аналогии с тюркската религия, които могат да дадат ключ за разрешаването на редица проблеми.

При издирването на предпоставките за възникването на различните изяви на култа у тюрките особено показателен е един пасаж от " История " на Т. Симоката. Той е доста често използуван от мнозина изследвачи, но дълбокото му съдържание не е все още напълно разкрито. " Тюрките - отбелязва той - най- много от всичко почитат огъня, почитат въздуха и водата, пеят химни на земята, покланят се единствено на този, който е създал небето и земята и го наричат бог " [22]. Както се вижда, в цялостната система на тюркските религиозни вярвания природата заема като цяло и в конкретните си проявления особено важно място. Точно това може да обясни и причините, поради които прабългарите създават своя религиозен център именно под мадарските скали. Суровата каменна грамада, обилно струящата вода и богатата растителност въздействували силно върху съзнанието на средновековния човек, свързан много тясно и със здрави нишки с природата, те предизвиквали, от една страна, неговото възхищение, а от друга - вселявали в душата му респект и страх и всичко това водело до одухотворяването на природните стихии и явления и до преклонението пред тях. В случая особено важен е фактът, че на едно място са били събрани всички необходими фактори за извършване на диференцирани културни действия, ето защо възникват няколко обособени светилища, в които били почитани отделни природни явления и обекти. Може да се смята, че предназначението на всяко едно от тези светилища и практикуваният в него култ са обяснени задоволително, но недостатъчно изяснена е връзката между тях, която ги прави отделни

съставки на едно цяло - прабългарската религиозна система.

По всичко изглежда, че централно светилище и обединително звено за останалите - не само по местоположение, но и по значение, е било това в местността Дауд таш. То е достигнало до нас твърде обезличено, но по запазените основи става ясно, че принадлежи към широко разпространените в раннобългарската държава капища с два вписани в плана си правоъгълника. Неговият прабългарски произход е неоспорим, въпреки продължителния спор дали е построено върху останките от по - стара византийска църква или самото то е превърнато по - късно в християнски храм. Редица подробности в плана на това светилище го причисляват към най - развитата фаза на този архитектурен тип [23]. Предполага се, че капището под местността Дауд таш е било посветено на върховния бог на прабългарите Тангра [24], но заедно с това се установява, че в него е имало жертвеници, посветени на огъня. Такъв религиозен синкретизъм не само е възможен, но е и лесно обясним, като се има предвид въздействието, което оказва иранската култура върху прабългарската още в районите на Задкавказието и Северното причерноморие при техните контакти с ираноезичните алани. Затова посочването на евентуалното влияние върху българските капища на храмовете на огъня от страна на иранските храмове на огъня е напълно закономерно [25]. Свързването на Тангра, който е бог на небето, олицетворение на самото небе и респективно на светлината и слънцето [26], с огъня, който може да се тълкува като техен земен аналог, е напълно оправдано и правдоподобно независимо от това, че се нуждае от допълнителна аргументировка. По - важното в случая е да се подчертае решаващата роля на огъня в културните действия на това капище /и подобните на него в останалите прабългарски средища/ и да се изтъкне неговата основна функция като средство за пречистване и освобождаване от нечистите сили. Ако се докаже посоченият синкретизъм между двата култа - този към Тангра и този към огъня - ще се изясни още една страна от многостранни облик на върховния прабългарски бог.

Навярно в тясна връзка с гореспоменатото светилище е бил басейнът, построен в непосредствена близост с него. Смята се, че този басейн е служил за обредни действия - измиване след жертвоприношения, ритуално поръсване с вода и др. [27]. Както изглежда, водата е вземала участие и в самите храмове на огъня, където напоследък бе установено наличието на неголеми зидани резервоари [28]. И тук нейното значение се доближава до това на огъня, т.е. налице е вярата в очистващия характер на водата и затова могат да се посочат много писмени податки от ранната история на българската държава [29]. Водата е била също така символ на вечното движение в природата и затова е била одухотворявана. Л. П. Потапов съобщава за записани от него специални моления към " стопанина на водата " у някои алтайски племена [30]. По наше мнение това може да се види и в Мадара, където несъмнено обект на културно преклонение е бил спускащият се шеметно от голяма височина поток, който се е намирал в близост до Голямата пещера /сега вече пресъхнал/. На това място и точно под течащата вода се намира голям скален отломък с издълбани

върху него дупки и жлебове - явни следи от култови действия.

Твърде интересно е едно друго светилище, което също така се намира недалеч от централното капище. То е посветено на огромен скален отломък, който е ограден от едната страна с полукръгъл каменен зид. До него е построена сграда, която от повечето изследвачи се тълкува като жилище на жреците. В близост се намира друга голяма, но плоска скала, върху която има много изрязани по - дълбоко или по - плитко дупки и следи от стените на голяма и просторна сграда с базиликална форма. Не може да има някакво колебание, че в посочените случаи се натъкваме на ярко изразен култ към скалите, а в обобщен смисъл - към земната твърд. Към известните досега сведения за почитането на камъните от тюрките, включително и от прабългарите, трябва да се добави, че за тях камъкът е бил символ на здравината, на вечното в природата, т.е. това е бил "Вечен камък" [31]. Следователно ние разполагаме с още едно пряко указание за присъствието в Мадара на светилище, в което се е почитала обожествената земя наред с водата и това също така е една от характерните черти на древнотюркската религия.

В мадарския религиозен център могат да се открият и следи от разпространения сред тюрките култ към прадедите. Навярно с него са били свързани, както се досети още навремето Г. Фехер [32], многобройните пещери, край някои от които има следи от култови обреди и символични знаци от българско време. Това явление може да се съгласува и обясни с особената почит у тюрките към пещерите, в които според техните разбирания са се раждали и израствали епичните герои, съхранявали са се техните съкровища и оръжия,обитавали са духовете на великите предшественици и пр. [33] Много точно, макар и кратко, описание на култовия ритуал у тюрките, отнасящо се до почитането на пещерите, намираме в китайската летопис Чжоу-шу: " Хаганът завеждал всяка година знатните люде в пещерата на прадедите, за да принесе жертва, а в средната декада на петия месец те се събирали на р. Тамир, за да принесат жертва на бога на небето. " [34] Всичко това ни дава основание да смятаме пещерите в мадарските скали като неразделна част от цялостния култов комплекс и в пряка функционална връзка със светилищата.

Ако обобщим нашите наблюдения, ще видим, че откритите паметници при Мадара напълно покриват предложеното от Т. Симоката описание на религията на тюрките. Налице са явни и неоспорими следи от почитането на огъня, земята и водата; напълно естествено е да се допусне същото и за останалите природни компоненти [35]. Но тази почит отстъпва на заден план, когато става въпрос за този, който е създал небето и земята и когото те наричат " бог ". Този пасаж у Симоката е особено важен, когато се изяснява структурата на религиозните вярвания у прабългарите. В него, както и в абсолютно всички прабългарски надписи, се говори само и единствено за бог в единствено число, макар сам той да не е назован със своето име, ако изключим единствения надпис, намерен в Мадара, в който той е наречен Тангра [36]. Точно този факт е особено показателен и дава пълното право

да се твърди, че именно в Мадара култът към върховното божество е бил най -силно застъпен и е доминирал над останалите религиозни схващания. Напоследък се прави опит да се докаже, че в конника от Мадарския релеф би могло да се открие изображението на Тангра [37]. За да се утвърди подобно мнение, е необходимо да се докаже, че прабългарският бог-небе е бил наистина антропоморфизиран и да се очертае степента на тази антропоморфизация. Според С. Г. Кляшторни централноазиатският Тенгри е " неявно антропоморфизиран - той притежава известни човешки чувства, изразява своята воля чрез думи, но решенията си осъществява не чрез пряко въздействие, а чрез агенти - " природни агенти " и хората " [38]. Значително по - очевидна е персонификацията на Небето като " чудовищен огромен герой " в митологията на западнотюркските племена, влизащи в границите на Хазарския хаганат и това в случая е твърде важно за нас, тъй като има пряко отношение към прабългарската култура, развивала се в активен пряк досег с хазарската [39]. Ето защо, склонен съм да приема идеята на Р. Рашев за това, че релефът от Мадара представлява " обобщен образ на обожествен български владетел " с явни черти на епичен герой [40]. Но забележката на Ж. Аладжов по този повод, че дори да имаме работа с обожествен владетел, " този образ едва ли се е различавал от конкретната представа за бога като върховен владетел и владетел въобще, т.е. че образът на бога - хан е изграден върху представата за реалните образи на българските ханове " [41], е много справедлива. Всичко това показва, че нашите издирвания в тази насока не могат да се смятат за приключени и трябва да продължат.

И така, прабългарската религия трябва да се схваща като монотеистична, макар степента на монотеизация да е била в сравнително ранен етап на развитие. При анализа на същността на Тенгри, като божество с универсални функции, някои автори определят древнотюркската религия като особена, близка до монотеизма вяра, която може да се обобщи с термина " тенгризъм " [42]. В нея присъствуват и играят активна роля редица други култове, унаследени от епохата на родовообщинните порядки. В тази насока справедлива е постановката на Г. Дьорфер, който предлага да се различават в древнотюркската религия три основни пласта: тотемистичен, шаманистичен и тенгристки [43]. Ето защо определянето на структурните нива в тюркската религия е напълно валидно и за прабългарската религия. Култът към Тангра се е извисявал над останалите и в определена степен ги е включвал в своята същност. Така вече лесно може да се обясни функционалното и органично съчетаване на гореописаните светилища. Ние имаме пълно основание да твърдим, че в прабългарския пантеон присъствува широко известният в тюркската религия Йер-суб, бог на свещената земя-вода, оформил се от синтеза на отделните култове към земята и водата [44], както и да търсим материални останки, изображения и символи, свързани с почитането на тюркското женско божество Умай от ранните българи [45].

В заключение може да се посочи, че в религиозната система на прабългарите може да се потърси едно, макар и неосъзнато философско

осмисляне на природата като съчетание на материалната субстанция / камъкът, земята/ с вечното движение /водата/, обединени от пречистващата същност на огъня. Как и по какви пътища се формират тези възгледи е твърде интересен въпрос, на който ние сега нямаме възможност да се спрем. Във всеки случай нашият извод за голямото богатство, синтетичният характер и многообразието на прабългарската религия намира добро потвърждение при анализа на култовите паметници в Мадара . Без съмнение новите проучвания биха могли да допълнят и коригират някои от изложените в тази статия схващания.

БЕЛЕЖКИ

1. Овчаров, Д. Към въпроса за реконструкцията на религиозно - митологичния комплекс на прабългарите. Проблеми на културата, III, 1980, №1, с.72.
2. Фехер, Г. Прабългарските паметници при Мадара и принос към религията на прабългарите. Годишник на народната библиотека в Пловдив за 1937 г., с. 160.
3. Ваклинов, Ст. Формиране на старобългарската култура VI - XI в., с., 1977, с.98.
4. Потапов, Л. П. Култ гор на Алтае. СЭ, 1946, №2.
5. Топоров, В. Н. К происхождению некоторых поэтических символов. Ранные формы искусства. М., 1972, 93 - 94.
6. Мифы народов мира. I. М., 1980, с.311, Л. Э. Каруновская. Представления алтайцев о вселенной /Материалы к алтайскому шаманству/. СЭ, 1935, №4 -5, с. 160.
7. Кызласов, И. Л. Гора - прародительница в фольклоре хакасов. СЭ, 1982, №2, с.86.
8. Потапов, Л. П. Тубалары Горного Алтая. Этническая история народов Азии. М., 1972, с.52.
9. Стеблева, И. В. К реконструкции древнетюркской мифологической системы. Тюркологический сборник, 1972, с.216.
10. Симокатта, Ф. История. М., 1957, с.161. Златната планина се споменава и у Менандър Excerpte de legationibus Romanorus ad dentes. Ed. C. de Boor I, Berolini, 1903, p. 207.
11. Liu Mau - Tsai. Die chinesischen Nachrichten zur Gerschichte der ost - turken. Wiesbaden, 1958. Bd. 1, p. 161.
12. Потапов, Л. П. Умай - божество древних тюрков в свете этнографических данных. Тюркологический сборник, 1972, 282-283
13. Gaben, A. V. Steppe und Stadt im Leben der altesten turken. " Der Islam ", Berlin, 1949. Bd. 29, 1 - 2, p. 36, 48.
14. Хороших, П. П. Наскальные рисунки на горе Манхай II /Кудинские стелы/. КСИИМК XXXVI, 1951, 191 - 195; Наскальные изображения на горе Байтог. Записки Бурят - монгольского НИИ культуры XXIII, 1957, с.148.
15. Дечев, Д. Мадара - Матора. Сборник в чест на А. Иширков. Известия на географското дружество. I, 1933, с.182.
16. Симеонов, Б. Мадара /Още едноселищно име от прабългарски произход/, Български език, XXIX, 1979, №6, 498 - 501.
17. Georgiev, P. Au sujet de la localisation de la forteresse de Mundraga. Bulgarian historical review, X, 1982, 3, 62 - 69.
18. Предположението на Ал. Кузев, че Мундрага трябва да се локализира на Дунавския остров Пъкюл луи Соаре е много по - убедително. Ал. Кузев. Островната крепост до Дръстър. Български средновековни градове и крепости. I, 1981, с.198.
19. Мифы народов мира. II, 1982, с.102.
20. Бонгард - Левин, Г. М. и З. А. Грантовский. От Скифии до Индии. М., 1983, с.40.
21. Дружневская, Г. В. Еще раз о " Кудыргинском валуне " /К вопросу об иконографии Умай у древных тюрков/. Тюркологический сборник, 1978, с.237. На аналогии с български паметници обърнахме внимание на Д. Овчаров. Български средновековни рисунки - графити. С., 1982, 76 - 77.
22. Симокатта, Д. Цит. съч., с. 161
23. Овчаров, Д. Прабългарските капища - произход и предназначение. Векове, XII, 1983, №2, с.59.
24. Мияев, Кр. Архитектурата в средновековна България. С., 1965, с.73.
25. Станчев - Ваклинов, Ст. Изтокът в старобългарското изкуство от VII до XI в. Трудове на ВПИ " Бр. Кирил и Методий ", V, 1968, с.139.
26. Roux, J. P. Tangri. Essai sur le Ciel. Dieu des peuples altaiques. Revue de LHistoire des religions, Paris, 1956, CXLIX, p. 197 etc.
27. Фехер, Г. Цит. съч., с.100.
28. Бояджиев, Ст. Архитектурата на прабългарските капища /под печат/.
29. Бешевлиев, В. Първобългарите. Бит и култура, С., 1981, с.85.
30. Потапов, Л. П. Умай... бел.6.
31. Малов, С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М. Л., 1951, 35 36.
32. Фехер, Г. Цит. съч., с.156.
33. Кызласов, И. Л. Цит. съч., с. 83.
34. Потапов, Л. П, К вопросу о древнетюркской основе и датировке алтайского шаманства. Этнография народов Алтая и Западной Сибири. Новосибирск, 1978, с.15.
35. Пак там, с.22.
36. Бешевлиев, В. Първобългарски надписи. С., 1979, с. 123.
37. Аладжов, Ж. За култа към Тангра в средновековна България. Археология, XXV, 1983, №1 - 2, с.76.
38. Кляшторный, С. Г. Мифологические сюжеты в древнетюркских памятниках. Тюркологический сборник, 1977, с.132.
39. Пак там, бел. 60.
40. Раше в, Р. За тибетските успоредици на Мадарския конник. Археология, XX, 1978, №3, с.28.
41. Аладжов, Ж. Цит. съч., с.78.
42. Кляшторный, С. Г. Цит. съч., с.124.

43. D o e r f e r, G. Turkische und mongolische Elemente im Neupersischen. Wiesbaden, 1965. Bd. II, p. 580.
44. П о т а п о в, Л. П. " Иер суб " в Орхонских надписях. Советская тюркология, 1979, №6, с.75; На диалектическата връзка между отделните съставки на тюркската религиозна система обръща внимание и С. Ю. Неклюдов. Мифология тюркских и монгольских народов /Проблемы взаимосвязей/. Тюркологический сборник, 1977, с. 183.
45. Вж. в този сборник Н. Овчаров. Съществувала ли е тюркската богиня Умай в прабългарския пантеон? Общо за култа към нея в цитираната по - горе работа на Л. П. Потапов, 282 - 283.

СРЕДНОВЕКОВНИТЕ ПОСТРОЙКИ СЕВЕРНО ОТ СКАЛНИЯ РЕЛЕФ В МАДАРА

Рашо РАШЕВ

На 250 м северно от скалния релеф в Мадара, около два големи скални отломъка се намират останки от няколко постройки, проучени под ръководството на Ив. Велков през 1925-1926 г. Пръв на въпроса за датировката и предназначението им се спира Г. Фехер, разглеждайки само постройките около по - малката скала. Въз основа на техниката на градежа и врязаните върху един камък и по мазилката на една от постройките знаци, той ги отнася към ранното средновековие. Позовавайки се на 62 - я отговор на папа Николай I до българите по повод съществуването в България на някакъв камък, " от който, ако някой вземе нещо за болест, случва се да добие цяр за тялото си, а някога - да остане без полза" [1], Г. Фехер допуска, че оградената със зид скала /в нашия план постройка 2/ е свързана с религиозното почитане на някои камъни от прабългарите [2]. В съответствие с това тълкуване той приема, че и разположената непосредствено северно от свещената скала едноделна сграда /постройка 3/ също е могла да бъде култова. Като аналогия Г. Фехер привежда данните за възпоминателните храмове, издигани в памет на видни държавни и военни дейци у орхонските тюрки и заключава, че и мадарската постройка е капище, светилище, зала на прадедите, издигната в памет на хан Крум, който е изобразен на Мадарските скали като конник, убиващ лъв [3]. Към мнението на Г. Фехер за култовото предназначение на постройките се присъединява разкопвачът Ив. Велков, обнародвал първия план на ансамбъла /обр. 1_1/ [4], а също участвувалият в проучванията в Мадара Кр. Миятев [5] и другите автори [6], някои от които интерпретират трите постройки около малката скала като светилище на Тангра [7]. Същите постройки според К. Шкорпил, който обнародва свой план /обр. 1_3/, са светилища, а самата скала - жертвеник, свързани със скалния релеф с религиозните вярвания на траките [8]. Почти едновременно подобно становище изказва и Г. Беласчев [9]. Нова насока в интерпретацията на паметника предложи Н. Мавродинов /обр. 1_2/. Според него постройките имат жилищно предназначение. Централно място сред тях заема едноделната представителна сграда с отворите в приземието /постройка 3/, до която се издигали караулно помещение /постройка 1/ и вход с " фалшива кула " /постройка 2/ [10]. Това становище се споделя от Ст. Ваклинов, който определя ансамбъла като лятна ханска резиденция [11]/обр. 2/.

Подходът на различните автори се основава на допускането, че всички постройки принадлежат към един и същ строителен период и имат единно предназначение - култово или жилищно. Някои особености в градежа и планировката им, на които не е обърнато достатъчно внимание,

позволяват този въпрос отново да бъде поставен. Повод за това са допълнителните проучвания, извършени през 1975 -1977 г. във връзка с консервацията на паметника. Те обхващаха вътрешността на постройка 1 и 2, терена западно и източно от постройка 3 и северно и източно от постройка 5 /обр. 3/ [12].

П о с т р о й к а 1. Разположена е до южната страна на малката скала. Има неправилна четириъгълна форма с размери 7/6 м. Стените са градени от различни по форма камъни, споени с хоросан, в който е добавена счукана тухла. Входът се е намирал на източната стена. Според К. Шкорпил вход е имало и на южната стена /обр. 1_3/, но следи от него през 1975 г. не личаха. През 1925 - 1926 г. във вътрешността на постройката са открити останки от три пода: замазка от хоросан на нивото на входа, тухлена настилка върху хоросанова замазка на 0,25 м по - ниско и под от тухли и плочи най - долу [13]. През 1975 г. бяха открити незначителни останки само от най - долния под. Той е лежал на нивото на най - долния ред камъни от градежа на източната стена, т.е. на 0,70 м от нивото на входа. Ясно се проследява подложката на този под, съставена от пласт бял хоросан, полепнал по камъните на източната стена /обр.4_2/. Над него по лицата на някои камъни са запазени следи от фина хоросанова мазилка, примесена с тухлен прах. В тази стена е оформена ниша, в чиято основа през 1925 г. е била открита четириъгълна мраморна база с подставка за колона с диаметър 0,52 м. [14] /обр.4_1/. Местонахождението на базата сега не е известно. Както може да се съди от направената по време на разкопките фотографии, горният край на базата се е намирал на около 0,40 м под нивото на входа и изглежда е лежала на нивото на втория под, според Ив. Велков. Страниците на нишата са равно оформени, което показва, че тя е била предварително замислена. Тя е дълбока 0,40 м и широка 0,50 м, следователно поместената в нея колона слабо се е издавала пред плоскостта на стената. Колоната очевидно не е имала конструктивно предназначение и това е важно за определяне функцията на постройката. Ние допускаме, че върху нея е бил изсечен надпис, съобщаващ за някакво особено събитие. Не е изключено помещението да е било изградено именно като хранилище за колоната. Може би е случайно съвпадение, но диаметърът на базата и нишата в постройката отговарят на диаметъра на една мраморна колона с надпис, съобщаваща за жертвоприношение, извършено в чест на Тангра от хан Омуртаг [15]. Тя е била преизползувана в една от късносредновековните църкви в Мадара. Вероятно тази или друга колона със сходен по важност надпис е била вградена в източната стена на постройка 1, която по силата на този факт ще е функционирала като култова постройка.

Връзката и с езическия култ и непригодността и да служи като жилище се потвърждава и от някои особености в градежа. Северно от нишата източният зид е фундиран с 0,40 м по - високо и лежи върху насип от дребни камъни и хоросанов трошляк. По същия начин е изградена и северната половина на западната стена, в която са включени два малки скални отломъка. Откъм север постройката не е долепена до скалата, както твърди разкопвачът [16], а е ограничена със стена, долепена до скалата. Най - долният ѝ ред е изграден от големи кубични камъни, между които са били поставени " на ребро " плочести камъни /обр. 5_1/. Върху тях е изрязан цокъл, широк 0,10 м. Над цокъла, който съвпада с нивото на най - долния под, отбелязан сега само с хоросанов полеп на източната стена, лицата на камъните са гладко измазани с тънка хоросанова мазилка, примесена с тухлен прах. Над този ред стената е била оформена от големи, грубо обработени скални късове, които добре личат на фотографията от 1925 - 1926 г, /обр. 4_1/ и отчасти са запазени и днес /обр. 5_1/. Според К. Шкорпил в един от тях била оформена плитка полукръгла ниша, но в действителност следи от ниша не се забелязват. Между нивото на пода при източната стена и нивото на цокъла в южната половина на западната стена има денивелация от 0,40 м, което показва, че подът е бил неравен. Всички тези особености показват, че постройката не е пригодна за жилище.

П о с т р о й к а 2. Само условно може да бъде наречена постройка, тъй като фактически представлява дъговиден зид, ограничаващ тясно пространство източно от скалата /обр. 5_2/. Връзката му с постройка 1 не е ясна, но ако се съди по направлението му той се е долепвал до североизточния ъгъл на постройка 1. Зидът е прорязан от вход, пред който според К. Шкорпил е била оформена широка каменна пътека с бордюри /обр. 1_3/. Ив. Велков не отбелязва пътеката в своя план /обр. 1_1/ Зидът е изграден от дялани варовикови блокчета, споени с хоросан, в който е добавена едро счукана тухла. Фугите не са допълнително обмазвани. Пространството между дъговидния зид и скалата е било настлано с плочи, от които през 1975 г. не бяха запазени никакви следи. На дълбочина 1,00 - 1,40 м под нивото на входа бяха открити фрагменти от характерната за желязната епоха местна тракийска керамика. Зидът, както и описаната по - горе постройка 1, са изградени върху културен пласт от желязната епоха, в горната част на които на места се откриваха отделни фрагменти от късноримска керамика. Поради необичайното разположение на зида спрямо скалата, редица изследвачи смятат, че оградената скала е свещена и при нея са били извършвани езически обреди. Върху обърнатата към входа страна на скалата има няколко плитки кръгли дупки, разположени в хоризонтален ред, които, изглежда, имат естествен произход. Не се забелязват ниши, вдълбавания, знаци или други белези за култовото предназначение на скалата в приземната ѝ част. Пространството между скалата и зида е твърде тясно и неудобно, за да бъде тълкувано като светилище. Предназначението на този елемент от ансамбъла става по - ясно, като се вземат под внимание сведенията на К. Шкорпил, на които досега не е обръщано внимание. До 1900 г. скалата е имала форма, различна от заварената през 1925 г. Тя е била висока около 7 м /днес в източната част около 2,20 м/ и е наподобявала огромен стълб, завършващ горе с равна площадка. Върху площадката имало квадратни и кръгли дупки с диаметър 0,30 м. Според местни жители, които наричали този стълб " Кулата ", преди Освобождението върху площадката слагали месо за храна на скалните орли [17]. Горната част на стълба според К. Шкорпил била унищожена от каменари след 1900 г. Гледа от каменарските длета личат и сега по

северната част на скалата. Огромният плочест отломък, намерен през 1925 - 1926 г., във входа на зида [18], произхожда именно от разрушаването на горната част на скалния стълб. К. Шкорпил допуска, че в северната част на ограденото пространство, настлано с тухли, е имало дървен излаз върху блока. Върху зида и скалата сега не се виждат гнезда от предполагаемата дървена стълба. Не е изключено те да са се намирали по - високо, в унищожените вече сектори от зида и скалата. По какъв начин е могла да се развие стълба, отвеждаща до площадката на върха е въпрос, на който не може да се отговори със задоволителна сигурност. Във всеки случай вън от съмнение е, че площадката е била използувана. Може да се допусне, че гнездата върху нейната повърхност датират от желязната епоха и са свързани с религиозните обреди на населението от разположеното под скалите голямо тракийско селище, с което К. Шкорпил свързва и други подобни вдлъбнатини и жлебове по скални отломки [19]. За използуването на скалата през този период свидетелствува и фактът, че само около нея в рамките на ансамбъла се открива тракийска керамика. Зидът, изграден върху пласт, съдържащ такава керамика, датира най - вероятно от ранното средновековие, когато старата изоставена площадка вероятно отново ще е била използувана за жертвоприношения.

П о с т р о й к а 3. Разполага се непосредствено северно от постройка 2. Има форма на правилен четириъгълник с размери 16,50/8,00 м, ориентиран надлъжната си ос в посока север - юг /обр. 6_1/. Тъй като това бе най - добре запазената към 1975 г. постройка от ансамбъла, чийто план не будеше никакви съмнения, разкопките обхванаха само терен около нея. Направените допълнителни наблюдения показват обаче, че в нейната строителна история могат да се набележат два периода. Основание за това дава преди всичко силно издадената на юг основа при нейния югоизточен ъгъл. Тук тя образува четириъгълен пиластър, след което се стеснява постепенно, следвайки приблизително извивката на дъговидния зид около скалата. Изглежда постройката първоначално е достигнала непосредствено до скалата, но в определен момент южната и стена е била съборена и преместена на север, при което част от дългите стени са били запазени, а е била изградена нова напречна стена. Тя се долепва до тях на фуга и за разлика от другите зидове е изградена предимно от по - дребни камъни. Прави впечатление, че основите са значително по - широки от суперструкцията и цоклите, които се образуват, лежат на различни плоскости и не образуват прави линии. Не е изключено първоначално цялата постройка да е била съборена до основи, върху които по - късно да е изградена нова постройка със същия план, скъсена откъм юг. Тази възможност обаче следва да бъде проверена чрез разкопки. Засега е сигурно, че след преустройството при югозападния ъгъл е бил изграден контрафорс, който стъпва върху цокъла и се долепва до външното лице на стената на фуга. Вероятно по същото време е бил зазидан широкият вход на северната стена, а успоредно на западния фасаден зид е бил изграден зид - стилобат за дървена конструкция /обр. 7_1/, подобно на конструкцията, която е стъпвала върху каменните устои, проследяващи се покрай източния и северен зид. По време на разкопките през 1975 - 1977 г. се оказа, че тези

камъни са били унищожени след разчистването на постройката.

Градежът напомня градежа на постройка 2, но е изпълнен предимно от по - големи обработени блокчета, споени с хоросан, в който е примесена счукана тухла. В някои места се наблюдава употреба на разноформатен материал /обр. 6_2/, липсва система в подреждането на камъните. При първоначалното разчистване на постройката фугите са били обмазани с фин червен хоросан. Най - характерното в плана и е прорязването на зидовете от отвори по - три на надлъжните стени и по един на напречните. Всички изследвачи отбелязват тази особеност като доказателство за това, че приземният етаж не е бил обитаван. Там не са открити никакви следи от под, над нивото на стария терен слабо са се издавали няколко скалисти зъбеца. Околовръстните устои за дървена открита галерия са друго доказателство, че постройката е обитавана само на етажа. В очертанията и не са открити останки от стълбище. Вероятно изкачването е ставало отвън, през галерията чрез стълбище, разположено най - вероятно на източната страна поради естествен наклон на терена от изток към запад. Тук се намира един голям скален отломък, чиято повърхност е допълнително изсечена и подравнена [20]. Може би той е бил пригоден за площадка, от която е започвало изкачването към етажа. Някои автори допускат, че околовръстната галерия е била свързана с площадката на върха на оградената със зид скала /постройка 2/, където се е разполагал открит кьошк [21]. Като имаме предвид данните за първоначалната височина на скалата, тази възможност трябва да се изключи, тъй като галерията и етажът са се издигали на височина около 3,50 - 4,00 м [22], а площадката на върха на скалата - около 7 м. Фактът, че постройката не е обитавана в приземната си част, е особено важен за определяне на предназначението и. Според нас тя не би могла да бъде културова езическа сграда именно поради необитаемостта на приземието. Имат право онези автори, които я определят като представителна гражданска постройка. Още Кр. Миятев е посочил близостта ѝ до Тронната палата в Плиска по отношение разчленяването на стените с отвори [23]. Най - близка аналогия на мадарската постройка е т. нар. сграда №32 в Плиска. В план тя също представлява неразчленен правоъгълник, ориентиран с надлъжната си ос в посока север - юг. Значителната дебелина на нейните основи подсказва, че не е изключено над терена стените ѝ да са били разчленени от отвори подобно на постройката в Мадара и на Тронната палата [24]. Според характерния за монументалните сгради в Плиска градеж от големи дялани блокове, тя се свързва с функционирането на дворците и се определя като представителна гражданска постройка. Подобно определяне може да бъде дадено и на постройка 2 в Мадара. Ако се съди по преустройството и в южната част, където е била скъсена, тя ще е съществувала първоначално преди постройка 2, която от своя страна е била издигната непосредствено след преустройството на постройка 3.

П о с т р о й к а 4. Представлява незатворено откъм запад четириъгълно помещение, градено от камъни, споени с глина. За западната му стена, която единствена е запазена цялостно, ИВ. Велков смята, че е

по - скоро подпорен зид [25]. Изглежда, постройката е една от най - късните в комплекса.

П о с т р о й к а 5. Разположението ѝ е продиктувано от голяма плоска скала, разположена източно от постройка 3. Откъм изток скалната площадка се изравнява с нивото на терена, а откъм запад завършва с отвесна стена, висока 2 м. Дълбок естествен процеп я разделя на две неравни половини. В южната половина са издълбани няколко четириъгълни и кръгли гнезда, които, ако се съди по размерите /0,40/0,30 м, 0,60/0,60 м, 0,50/0,40 м/, не са гнезда за дървени стълбове, а по - вероятно за жертвоприношения. Дали са свързани с постройката или принадлежат към жертвениците на тракийското селище, не може да се каже с положителност. Около трите страни на скалата се проследяват шест успоредни и един напречен зид, които произхождат от различно време /обр. 7_2/. Най - ранни са зидовете, които оформят незатворено откъм запад четириъгълно помещение, разположено симетрично срещу скалната площадка. Зидовете му са дебели 0,90 м, имат добре оформени лица, камъните са споени с хоросан, в който е добавена счукана тухла, северният зид стъпва върху площадката, без да може да се определи докъде е достигнал на запад, а южният като че ли само се е долепвал до нея. Прекъсването на източния зид се е получило от това, че върху него са били вкопани гробни ями от по - късния некропол, тук не са били оформени входове, както е показано на един от по - късните планове /обр. 2/. Не може да се установи дали четириъгълникът е бил затворен откъм запад поради липса на останки от зид. Според Ив. Велков през 1925 - 1926 г. в западната част на скалата е личал полукръг от хоросан, от който сега не са запазени следи.

Южно от незатвореното помещение се проследява по - тънък зид, който завива на север и се долепва до югоизточния му ъгъл. Вероятно по - късно е изграден и крайният южен зид, както и крайният зид откъм север. Всички те са дебели едва по 0,60 м и имат добре оформени лица само по външната си страна. Ив. Велков правилно допуска, че те са по - скоро подпорни стени, предназначени да оформят по - широка площадка около скалата. Както бе установено през 1975 г., откъм изток крайните зидове не са били съединени с напречна стена, която би затворила постройката. Възстановяването ѝ като триделна жилищна сграда, подобна по план на някои дворцови постройки /обр. 1_2/, ни се струва неприемливо преди всичко поради обединяването на разновременни зидове. Реконструирана по този начин, западната стена на тази сграда излиза вън от очертанията на скалата, която си завършва в този участък с отвесно чело, под което няма следи от градеж. Тази реконструкция ни се струва неприемлива и от конструктивна гледна точка. Зидовете - и особено тези откъм юг и север - са твърде тънки, за да носят покривната конструкция на една сграда, широка 19 м. Изглежда първоначално е било изградено четириъгълното, отворено към запад помещение. Липсват преки данни за предназначението му. Ние се присъединяваме към мнението на онези изследвачи, които смятат, че то е свързано с езическия култ. Едва ли обаче в случая обект на културно почитане е била свещената скала, тъй като върху нея се е стъпвало. По - скоро широката равна площадка е била използувана като

естествен подиум за обреди и жертвоприношения, за чиито конкретен характер може само да се гадае. По - късно е бил издигнат зидът откъм юг и зидът откъм север, който вероятно се е долепвал симетрично на южния до североизточния ъгъл на четириъгълното помещение. В този вид постройката напълно плановата схема на езическите храмове от столицата и в самата Мадара с тази разлика, че поради особеностите на терена - стръмен скат откъм изток и отвесна скала откъм запад - не са били образувани коридори около вътрешното помещение към изток и запад.

При проучването на терена западно,северно и източно от постройка 5 бе разкопан терен, ненарушен от по - старите разкопки, което позволи да бъдат направени наблюдения за стратиграфията. На дълбочина до 0,60 м. от съвременната повърхност пръстта има сивочерен цвят и съдържа фрагменти от тънкостенна керамика, датираща най - общо от периода XII - XIV в. В пласта 0,60 - 0,80 м се откриват фрагменти от ранносредновековна керамика /VIII - X в./ с украса от излъскани ивици и врязани линии. Намериха се и два фрагмента от тухли с врязани преди изпичането знаци /обр. $8_{7,8}$/. Под този слой започва да се копае белезникаво - жълта чиста глина, в която отчасти са врязани гробните ями от късносредновековния некропол. Според Ив. Велков върху могилата, образувана от рушевините на постройка 3 и около постройка 5, били открити " значително число християнски гробове ", които според намерените в някои гробове монети датират до началото на XVI в. [26] При скелетите са намерени копчета, пръстени, обици, части от копринен плат със сърмени нишки [27]. Тези находки са обнародвани заедно с материалите от некропола под местността " Даул таш ", без да е възможно да се отделят от другите и без всякакви данни за погребалния обред [28]. По тази причина считаме за уместно да включим тук кратки данни за гробовете, открити през 1975 - 1976 г. в проучения около постройка 5 терен /обр. 3/. Гробните ями са вкопани на дълбочина 1,00 - 1,40 м от нивото на съвременния терен [29].

Гроб 1. Скелет на дете в правоъгълна гробна яма, положен на гръб с глава на запад. Проследяват се останки от силно изгнил дървен ковчег.

Гроб 2. Скелет на възрастен индивид, положен на гръб с глава на запад. Ръцете са събрани под прав ъгъл върху ,корема.

Гроб 3. Скелет на възрастен индивид, ориентиран с глава на запад. Долната половина на скелета лежи под непроучен терен. Западната половина на гробната яма е оградена с камъни.

Гроб 4. Скелет на възрастен индивид, положен опънат с глава на запад в правоъгълна яма. Ръцете са положени на гърдите. Отдясно до черепа се намира обица , съставена от медно кръжило, върху което е нанизано кухо сребърно топче от две половинки. Покрай топчето кръжилото е обвито със сребърна нишка /обр. 8б - 1/.

Гроб 5. Скелет на възрастен индивид, положен в правоъгълна яма с глава на запад. Черепът и костите на лявата ръка са унищожени. Дясната ръка е прибрана на корема.

Гроб 6. Скелет на възрастен индивид, положен опънат в правоъгълна

яма с глава на запад. Костите на ръцете липсват. Ямата е частично оградена с камъни /обр. 9_1/.

Гроб 7. Скелет на възрастен индивид, положен опънат с глава на запад. Гробната яма на места е оградена с камъни. Горната половина на скелета е унищожена вероятно при разкопките през 1925 - 1926 г.

Гроб 8. Скелет на възрастен индивид, положен опънат с глава на запад. Гробната яма на места е оградена с камъни.

Гроб 9. Скелет на възрастен индивид, ориентиран с глава на запад, запазени са само костите на краката.

Гроб 10. Скелет на възрастен индивид, ориентиран с глава на запад. Запазени са само част от костите на краката.

Гроб 11. Скелет на възрастен индивид, положен опънат в правоъгълна яма с глава на запад. Ръцете са положени в тазовата област /обр. 9_2/.

Гроб 12. Скелет на възрастен индивид, положен опънат с глава на запад. Ръцете са положени в тазовата област.

Гроб 13. Запазен е само западният край на гробната яма, оградена с камъни.

Гроб 14. Скелет на възрастен индивид, положен опънат в правоъгълна яма с глава на запад. Ръцете са силно свити в лактите, китките лежат високо на гърдите. Гробната яма частично е оградена с камъни.

Гроб 15. Скелет на възрастен индивид, положен опънат с глава на запад в оградена към север, изток и юг с камъни гробна яма. Ръцете са събрани в коремната област.

Гроб 16. Скелет на млад индивид, положен опънат в правоъгълна яма с глава на запад. Костите на ръцете и гръдния кош са силно повредени. Гробната яма частично е оградена с камъни.

Гроб 17. Скелет на възрастен индивид, положен опънат с глава на запад. Горната половина е унищожена.

Гроб 18. Скелет на възрастен индивид, положен опънат в правоъгълна яма с глава на запад. Ръцете са положени в коремната област. Гробната яма е частично оградена с камъни /обр. 9_3/.

Гроб 19. Скелет на възрастен индивид, положен опънат в правоъгълна яма с глава на запад. Ръцете са положени в коремната област.

Гроб 20. Разчистен е само черепът, останалите кости попадат в непроучен терен. Върху теменната кост се откриха 3 кръгли медни пластинки с отвори за привързване /обр. 8б - 3, 4, 5/, вероятно от накит за глава. Между гробове 19 и 20 се откри кухо сферично копче от мед /обр. 8б - 2/.

Към проучените през 1925 - 1926 г. паметници се отнасят и две каменни стълбища, които Ив. Велков приема за по - късни от другите постройки и ги отнася към периода след XIV в. [30]

Както бе посочено, К. Шкорпил и Г. Баласчев отнасят част от постройките към времето на траките, но не излагат основанията си за датировката. Останалите изследвачи датират ансамбъла в периода на ранното средновековие, основавайки се преди всичко на техниката на градеж, за която е характерна употребата на хоросан, примесен със счукана тухла. Г. Фехер привежда в подкрепа на тази дата четири знака,

открити върху мазилката на постройка 3 /обр. 8а - 3,4/ и върху един камък /обр. 8а - 6/ [31]. Разкопвачът Ив. Велков не съобщава нищо за тези знаци, според него тук са открити само два знака, врязани върху керемиди, намерени в насипа встрани от постройка 3 /обр. 8а - 1,2/ [32]. Върху запазените оригинални части на зидовете на постройки 2 и 3 действително не се откриват знаци, макар че на места те са запазени на височина до 1,70 м.Градежът от малки дялани блокчета и ломен камък не е характерен за строителството в старобългарските центрове и се среща там рядко. Доколкото ни е известно, в Плиска той е засвидетелстван само при запазената в основи постройка под западното крило на Малкия дворец [33], а в Преслав по подобен начин са градени основите на езическите храмове между южната порта на вътрешния град и Кръглата църква [34] и новооткритият храм в североизточната част на Външния град [35]. Тъй като тези аналогии не могат да бъдат решавани за датирането на ансамбъла, трябва да се вземат под внимание два главни факта: наличието на културен пласт от желязната епоха под основите на постройки 1 и 2 и наличието на късносредновековен некропол върху останките на постройки 3 и 5. Това позволява съществуването му да се ограничи най - общо в първото хилядолетие от н.е. За датирането му в периода на римското владичество, когато наблизо съществува голяма вила, липсват преки доказателства. При разкопките през 1925 - 1926 г. и през 1975 -1977 г. не са открити материали от този период, който обикновено е богато документиран чрез керамика, монети и други характерни - находки. В насипа край постройка 3 през 1976 г. се откриха фрагменти от антични тухли, които твърде често се срещат като преупотребен материал в ранносредновековни градежи. Това ни дава основание да се присъединим към онези автори, които отнасят ансамбъла към ранното средновековие и по - точно към езическия период от историята на България.

Що се отнася до предназначението на постройките, ние смятаме, че определянето им само като култови или само като жилищни не е оправдано. При описанието на отделните звена от ансамбъла ние посочихме основанията си за тяхното предназначение. Според своя план, особености в градежа и разположение постройки 1,2 и 5 трябва да се свържат с езическия култ на прабългарите, без да е възможно да се определи неговият конкретен характер. Във всеки случай ни се струва, че обект на култа не е свещената скала, тъй като и двете скали са използувани като естествени жертвени площадки - олтари. Представителният характер на постройка 3 струва ни се, не буди съмнение. Дали тя е извънградска резиденция на хана - върховен жрец, лично принасящ в особени случаи жертвоприношения или е жилище на висше духовно езическо лице е въпрос без особено значение. Тук намираме съчетаване на светски и култови постройки, което напомня картината, позната ни от по - късните християнски манастири в Плиска, Преслав и околностите им.

БЕЛЕЖКИ

1. Л И Б И, II, с.105.
2. Ф е х е р, Г. Прабългарски паметници при Мадара и принос към религията на прабългарите. ГНБП за 1927 г. С, 1929, с. 147 - 148. Изворът не съдържа пряко указание за култовото почитане на скалите изобщо.
3. Ф е х е р, Г. Цит. съч, , с. 155 - 156; Ролята и културата на прабългарите. С., 1940, с.40 - 41; G. Feher. Les monuments de la culture protobulgare et leurs relations hongroises. АН, VII, 1931, p. 68 - 69.
4. В е л к о в, Ив. Плиска - първата българска столица. БИБ, I, 1928, 2, с. 24; Мадара - светилището на прабългарите. С. 1930, с. 21; Разкопки в Мадара. Мадара.I. С., 1934, с.98.
5. М и я т е в, К. Мадара и мадарският конник. БИБ, III, 1, 1930, с. 32; Архитектурата в средновековна България. С. 1965, с. 74.
6. Д р е м с и з о в а, Цв. Мадара. Водач за паметниците и музея. III доп. изд. С., 1967, с. 20 - 22; Цв. Дремсизова - Нелчинова, В. Антонова. Каталог на археологическите паметници в Шуменски окръг. С., 1975, с. 32; В. Антонова. Мадара. Пътеводител. С., 1977, с. 29; В. Бешевлиев, Първобългарите. Бит и култура. С., 1981, с.147.
7. Б о я д ж и е в, Ст. Светилище на прабългарския бог на небесата - Тангра. Плиска, Мадара, Преслав, №14, 1983, с. 11.
8. Ш к о р п и л, К. Мадаро - могилското плато. Byzantinoslavica, III, 1932, с.108 - 111, 117 -123.
9. Б а л а с ч е в, Г. Старотракийската величествена сграда в могилата Мал - тепе при с. Мезек и находките в нея. С., 1931 , 30 - 47.
10. М а в р о д и н о в. Н. Старобългарското изкуство, С., 1959, с.58 - 59.
11. С т а н ч е в, Ст. Мадара, Плиска и Преслав. С., 1966, с. 13; Ст. Ваклинов. Формиране на старобългарската култура. С., 1977, с. 120.
12. Кратки сведения за разкопките срв. у Р. Рашев. Проучвания в Мадара. XXI национална археологическа конференция 4 - 7 юни 1976 г., гр. Смолян. Смолян, 1976, с. 64, Проучвания в Мадара. Археологически открития и разкопки през 1976 г. XXII национална археологическа конференция в Русе /резюмета на доклади/.С., 1977, с. 102. През 1976 г. бяха направени и 7 сондажа на терасата под " Дауд таш " с цел да бъдат получени данни за относителната периодизация на намиращите се тук две сгради - християнска базилика и правоъгълна постройка с блокова зидария, смятана за дворец или езически храм от ранното средновековие. Извършената преди това консервация не позволява без наличието на план, отразяващ състоянието на двете сгради преди нейното начало, да се установи със сигурност отношението между тях. Нови проучвания със същата цел извърши през 1983 г. Т. Балабанов.
13. В е л к о в, Ив. Разкопки в Мадара, с.88, обр. 65, 66. Според К. Шкорпил /Цит. съч., с.111/ подът от плочи и тухли лежал най - горе.
14. В е л к о в, Ив. Разкопки в Мадара, с. 88; обр. 65.
15. Ф е х е р, Г. Писмени паметници на прабългарите в Мадара. Мадара .I. С., 1934, с. 380; В. Бешевлиев. Първобългарски надписи. С. , 1979, с. 123 -

124; Ив. Велков. Разкопки в Мадара, с. 103.
16. В е л к о в, Ив. Разкопки в Мадара, с. 87.
17. Ш к о р п и л, К. Цит. съч., с. 108 - 109.
18. Ш к о р п и л, К. Цит. съч., обр. 31; Ив. Велков. Разкопки в Мадара, обр.68.
19. Ш к о р п и л, К. Цит. съч., с. 91; Р. Попов. Изкуствени вдлъбнатини по скални блокове. Мадара. I. С., 1934, с. 169 - 178.
20. В е л к о в, Ив. Разкопки в Мадара, с. 90.
21. В а к л и н о в, Ст. Цит. съч., с. 120.
22. Б о я д ж и е в, Ст. Цит. съч., с. 11.
23. М и я т е в, К. Крумовият дворец и другите новооткрити постройки в Плиска. ИБАИ, XIV, 1941 - 1942, с. 121, бел. 1.
24. Р а ш е в, Р. Нови данни за сграда 32 в Плиска - МПК, 1983, 6, с. 5 - 8.
25. В е л к о в, Ив. Разкопки в Мадара, с. 91.
26. Пак там, с. 94.
27. Пак там, с. 96.
28. М и к о в, В. Гробни находки. Мадара.I. С., 1934, с. 147-158.
29. Скелетите се съхраняват в склада на археологическия резерват Мадара.
30. В е л к о в, Ив. Разкопки в Мадара, с. 94.
31. Ф е х е р, Г. Писмени паметници..., обр. $268_{1,2}$, 276_{16}.
32. В е л к о в, Ив. Разкопки в Мадара, с. 97 - 98.
33. Наблюдения на автора през 1979 година.
34. Г о с п о д и н о в, Й. Разкопки в околностите на Преслав. ИБАД, VI, 1916 - 1918, с. 159.
35. По съобщение на Ст. Бонев, комуто изказвам благодарност за информацията.
36. Р а ш е в, Р. Средновековна Мадара.- В: Ехо от конника. Литературно публицистичен алманах. С., 1981, с. 184 - 185; /постройка 2 е определена според наложеното тогава в литературата схващане като ограда около свещена скала/.

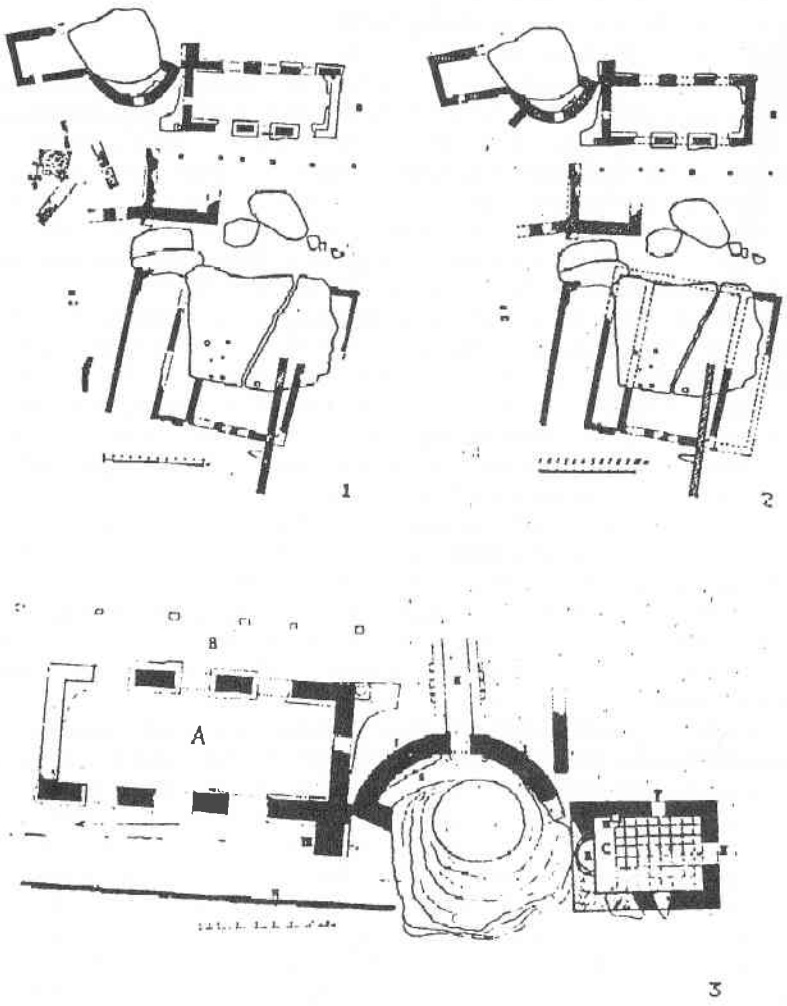

Обр. 1. План на постройките върху терасата северно от скалния релеф.

1 - по Ив. Велков

2 - по Н. Мавродинов

3 - по К. Шкорпил

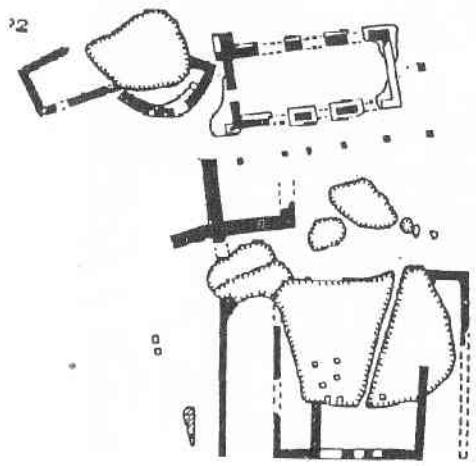

Обр. 2. План /по Ст. Ваклинов/

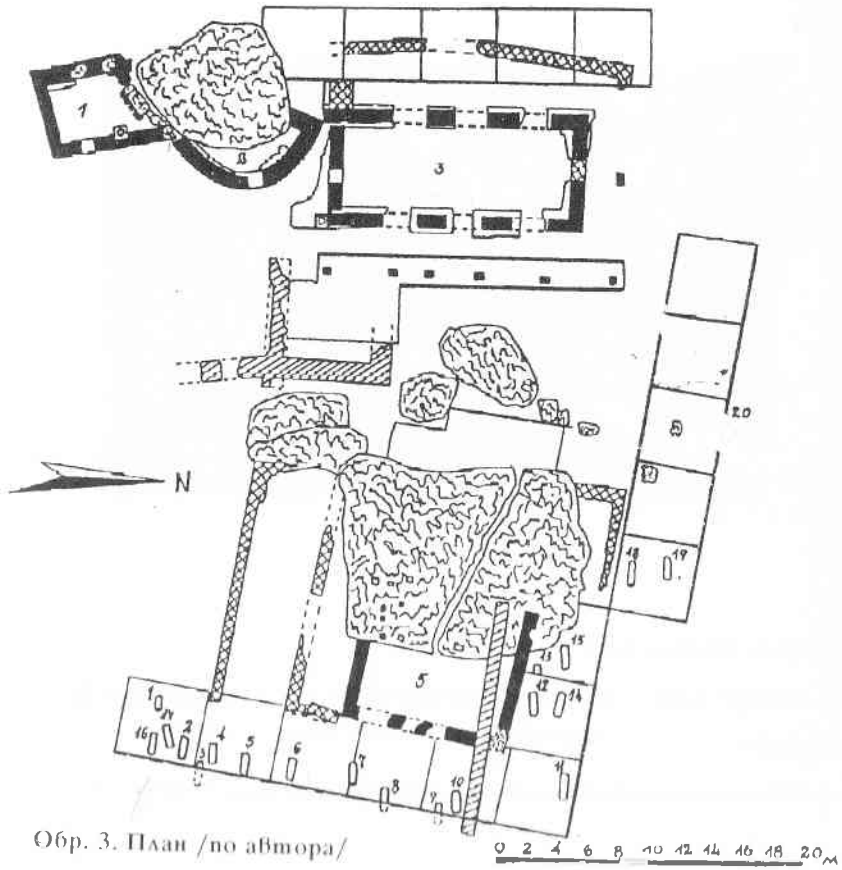

Обр. 3. План /по автора/

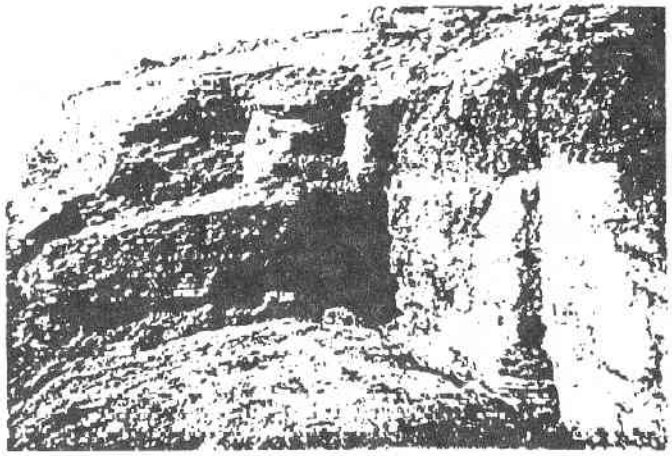

1

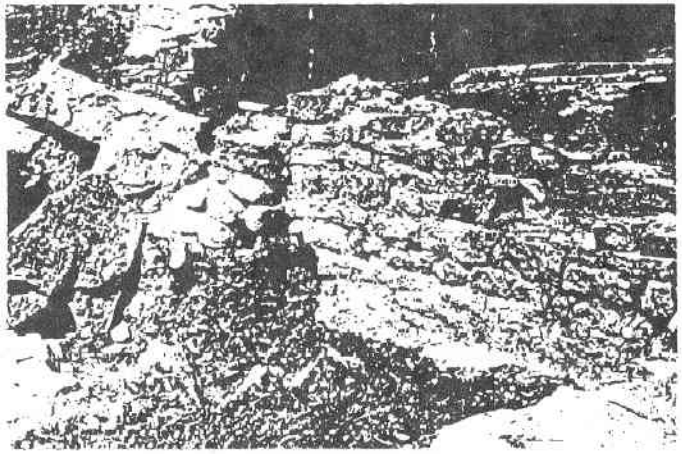

2

Обр. 4. Постройка 1.

1. Североизточния ъгъл с гнездото за колона и мраморната база /по Ив. Велков/

2. Източната стена по време на разкопките през 1975 г.

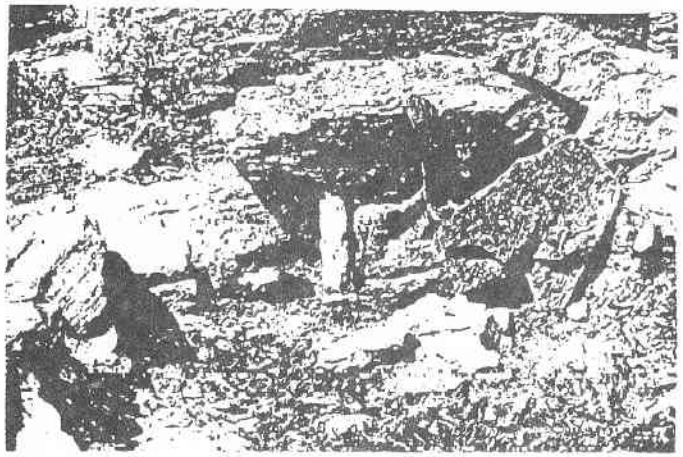

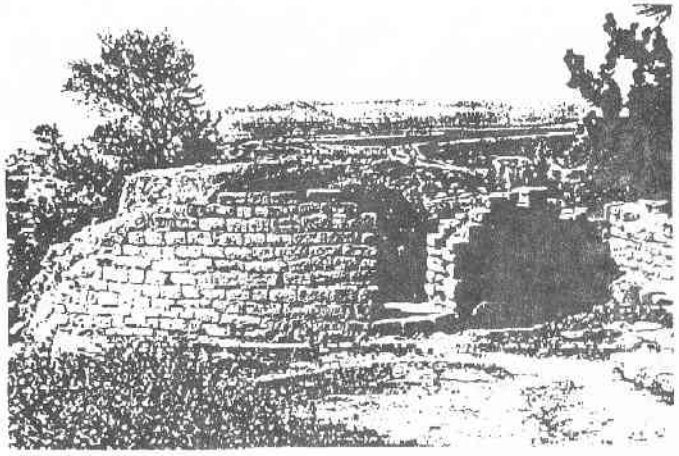

2

Обр. 5.

1. Постройка 1 - изглед към северната стена

2. Постройка 2 - изглед откъм изток

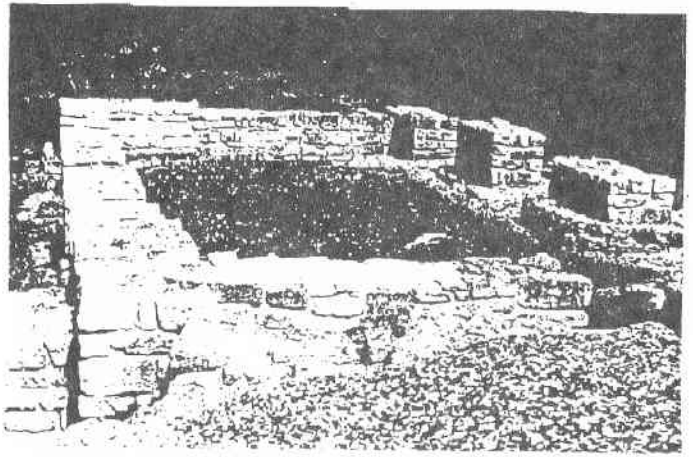

1

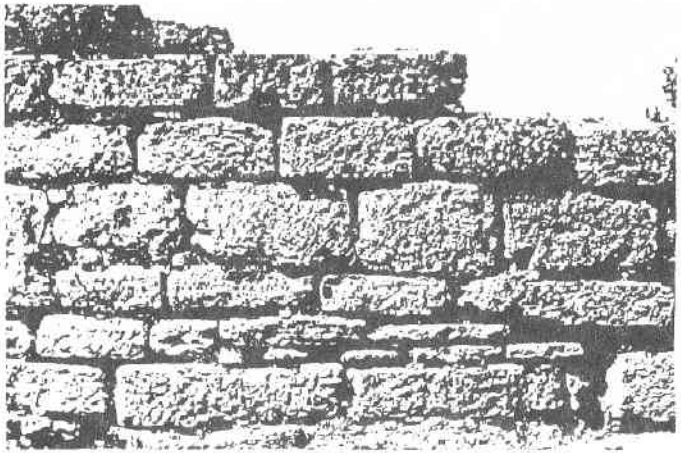

2

Обр. 6.

1. Постройка 3 - изглед откъм юг

2. Детайл от градежа на постройка 3

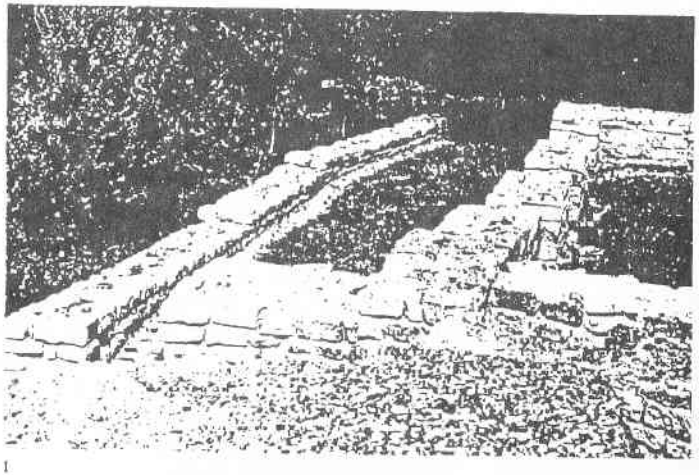

1

2

Обр. 7.

1. Зид - стилобат покрай западната фасада на постройка 3 /след реставрация/

2. Общ изглед към постройка 5 откъм югоизток

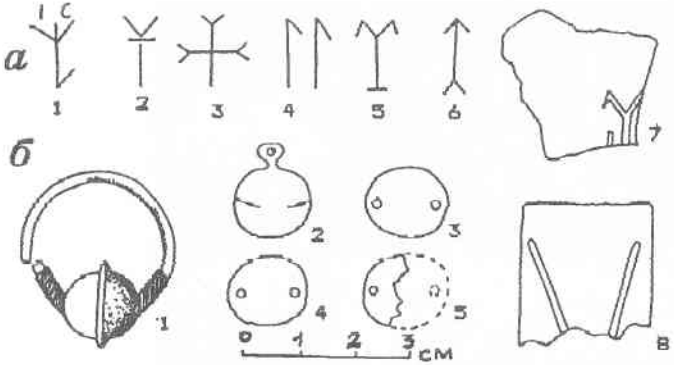

Обр. 8. Знаци

А. 1, 2 /по Ив. Велков/

3 - 6 /по Фехер/

7 - 8 /по автора/

Б. Находки от късносредновековния некропол

1. Сребърна обица

2. Медно копче

3 - 5. Медни пластинки

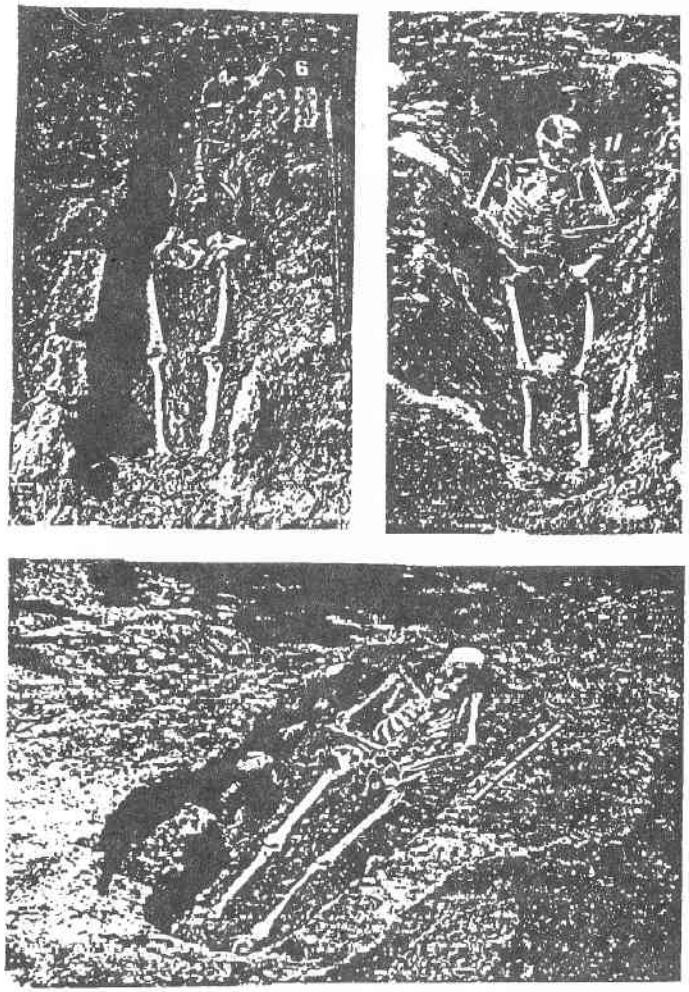

Обр. 9. Гробове от некропола

РАЗКОПКИ В МАДАРА ПРЕЗ 1982 - 1985 г.

Тодор П. БАЛАБАНОВ

При първите археологически разкопки в подножието на Мадарския конник, проведени през 1924 - 1935 г., са разкрити всички познати днес средновековни паметници на Мадара. [1] Липсата на подробна полева документация, в която да са отразени по-прецизно стратиграфията на отделните архитектурни комплекси и находките, открити в тях, е причина през следващите десетилетия да бъдат изказани твърде противоречиви мнения за характера и хронологията на тези паметници. Мнението на Ив. Велков, Р. Попов и Г. Фехер, участвували при първите разкопки е, че на терасите под Мадарския конник са разкрити прабългарско скално светилище и прабългарски езически храм. При построяването на езическия храм на терасата под "Даул таш" е била разрушена трикорабна базилика от VI-VII в. [2] Това становище по-късно се споделя и от Кр. Миятев. [3] Изказвайки се критично за публикуваните планове на разкритите постройки, като "неточни и с много пропуски", Н. Мавродинов ги обяви за дворци: "Малък дворец" - жилище на местен болярин и "Голям дворец" - резиденция на хан Омуртаг, заградена със стопански помещения, конюшни и крепостна стена. Базиликата според Н. Мавродинов е по-ранна от "Големия дворец" и може да се датира към VI-VIIв. [4] Тезата, че правоъгълната сграда на терасата под "Даул таш" е прабългарски езически храм, бе подкрепена и от Ст. Михайлов. Той за пръв път предлага по-късна датировка на базиликата от езическия храм, но подчертава, че "от сегашното състояние на църквата /т.е. след консервацията, извършена от Ал. Рашенов/ се вижда как последната е градена над основите на постройката с големи каменни блокове". [5] Нова датировка на базиликата и комплекса от верижни помещения на терасата под "Даул таш" предлага и Ст. Маслев. Той стига до извода, че базиликата е строена не по-рано от средата на IX в., а най-вероятно през XIII-XIV в. По този начин Ст. Маслев свързва появата на базиликата и верижните помещения в комплекса със скалния манастир в Мадара. [6] Подобно становище застъпва и Цв. Дремсизова. [7] При сондажните проверки, направени през 50-те и 60-те години, във връзка с консервацията на паметниците в Мадара, Цв. Дремсизова и В. Антонова откриват под основите на монументалната сграда на терасата под "Даул таш", която приемат за дворец, следи от тракийско селище от V-III в.пр.н.е. [8] По-късно В. Антонова промени своето мнение и тълкува монументалната сграда тук като прабългарски езически храм от VIII-IX в., който след покръстването на българите бил разрушен, а на негово място е била издигната трикорабна базилика. Помещенията с верижен план В. Антонова смята също за манастирски сгради от XI-XIVв. [9] Критично отношение към резултатите от разкопките в Мадара има и Ст. Ваклинов. Според него, "като се оставят настрана паметниците на античността, хронологията на средновековните български строежи и отделни находки е несигурна и

неточна". За Ст. Ваклинов монументалната постройка на терасата под "Даул таш" е светилище на Тангра, а комплексът на северната тераса е дворцов ансамбъл - лятна резиденция на българските ханове. Трикорабната базилика възниква след приемане на християнството в България върху разрушеното светилище. [10]

Имайки предвид различните мнения за датировката и предназначението на средновековните паметници в Мадара, ограниченият характер на сондажните проверки във връзка с консервацията на сградите и на разкопките през 1976 - 1977 г.. [11], средновековната секция на АИМ при БАН взе решение археологическите проучвания в Мадара да бъдат възобновени. Поставена бе задача да се започне изследването на непроучени досега терени и се направят допълнителни проверки на някои от разкритите паметници, които биха дали нови данни за хронологията, топографията и характера на паметниците в средновековна Мадара.

А. Разкопки под Конника

На площадката под Конника бе проучена площ от 180 м^2, което съставлява две трети от цялата площадка. Културните напластявания в двата края на проучвания терен се оказаха с различна дебелина. В северната половина на северните квадрати /обр. 1/ стерилният пласт бе достигнат на 0,40 - 0,60 м от нивото на сегашния терен, а в южната котловина на същите квадрати /кв. 3, 6 и 9/ - на 1,50 м. В средните квадрати дебелината на културните напластявания достигна до 2 - 2,50 м, без да сме достигнали навсякъде до жълт стерилен пясък или скала. В южните квадрати /1, 4 и 7/ изчерпахме пластовете до 2,50 м, а там, където имаше възможност до 3 м, без да достигнем стерилния пясък или скалата. Нормалното изчерпване на пластовете бе затруднено почти навсякъде от големи скални отломъци. Стратиграфията бе нарушена и от денивелацията на някогашния терен в южна посока. Находките в проучвания терен са главно фрагментирана керамика. В горния слой на квадратите от 0,10 до 0.30 м бяха открити няколко фрагмента битова керамика от XVII-XVIII в. и част от глинена лула. В пласта от 0,30 м до 1 м /в кв. 1 и 2 до 2,20 м/, [12] се откриват фрагменти от тънкостенна кухненска керамика от XII-XIV в. Между тях и 6 фрагмента от сграфито керамика. Необходимо е да отбележим, че старобългарска керамика VIII-X в. се среща много рядко - само 2 фрагмента с изпъскан орнамент и 3 фрагмента с врязана украса. Липсата на културен слой от VIII-X в. показва по косвен път, че изказаното напоследък мнение за Мадарския конник като образ на Тангра [13] няма археологическо покритие. В противен случай според нас, като обект на културно почитане, под Конника би трябвало да останат забележими следи /културен слой, остатъци от трайно съоръжение и др./, които бихме могли да свържем с този култ.

Съвсем малко /около 10/ са фрагментите от антична и ранновизантийска керамика, които не образуват забележим културен слой.

В пласта от 1 до 1,50 м. състоящ се от сивопепелява пръст, примесена с пясък, въглени и едри каменни блокове, паднали от скалата, бяха открити над 30 фрагмента от тракийска керамика, работена в повечето случаи на

ръка. Срещат се фрагменти от съдове с шнуровиден и без шнуровиден орнамент.

В югозападния ъгъл на кв. 7, на дълбочина 1,20 м, попаднахме на голям количество късове от глинена обмазка на жилище с отпечатъци от пръти, тракийска керамика и две железни ножчета. Тези находки показват, че западно от кв. 7, под неразкопания терен се намират останки от жилище, което трябва да свържем с тракийското селище, разположено под терасите на мадарските скали и просъществувало от V в.пр.н.е. до IV - VI в. [14] Пак в югозападния ъгъл на кв. 7, под купчина ломени камъни, на дълбочина 1,20 - 1,40 м попаднахме на гроб. Погребаният е положен на гръб, с неестествено свити към гърдите долни крайници и широко разперени над главата ръце. Ориентация - глава на североизток. Липсата на находки затруднява точната датировка на погребението. Във всеки случай то е по-късно от тракийското жилище, тъй като гробната яма пресича пласта с тракийска керамика и глинена обмазка. Неестественото положение на крайниците и главата дават основание да смятаме, че гробът е случаен и е от много по-късна епоха, вероятно османското владичество. На дълбочина 2 - 2,50 м, в южната половина на кв. 7 се достигна до големи скални отломъци, между които пръстта пропадаше свободно надолу. Този факт е твърде интересен, защото пукнатините на скалата под Конника се събират на едно място в ос с тези "процепи". Това показва, че в южния край на площадката под Конника някога е съществувал дълбок разсед, запълнен с културни напластявания от различни епохи. Откриването на тънкостенна керамика от XII - XIV в. заедно с тракийска и ранновизантийска, само по линията на разседа, ни дава основание да изкажем предположението, че пукнатините в скалата и разседа, който е тяхно продължение, са се образували при земетресение, станало през късното средновековие.

Б. Новооткрит ограден зид.

През 1972 г. при прокарване на шосето от с.Мадара за гр.Каспичан, на около 70 м северозападно от старобългарския комплекс, разположен на терасата под "Даул таш", бе пресечен зид, който следва североизточна посока /с 25° отклонение от посока изток/. Една от първите задачи след възстановяването на разкопките в Мадара бе да се проучи този зид. През 1982 и 1983 г. зидът бе разкрит до 58-я метър източно от шосето. Тук той достига стръмния скат на терасата и следите му се губят. Зидът е граден от ломени, грубо обработени от лицевата страна плоски камъни, споени с бял хоросан. На много места в хоросана личат частици от едро счукана тухла. Зидът е запазен в два до четири реда, на дълбочина от 0,20 до 0.60 м от нивото на сегашния терен. До 23-я метър източно от шосето зидът е широк 0,75 - 0,80 м. Тук той е прекъсван и с фуга, запълнена с бял хоросан, зидът продължава в същата посока, но с 0,10 м по-тесен. На 20, 23, 27, 35 и 38-я метър източно от шосето, към южното лице на зида са долепени перпендикулярно зидове, широки средно 0,55 - 0,60 м. За съжаление при обработката на терена /някога тук са съществували лозя/ продълженията на напречните зидове са напълно унищожени, около тях и покрай основния зид бяха открити само 20 фрагмента старобългарска

керамика, от IX-XI в., която не е достатъчна за точното определяне на хронологията и характера на тези зидове. Сериозен аргумент за датировката им обаче е фактът, че от 44-я до 47-я метър основният зид е пресечен от вкопано съоръжение /вероятно жилище/, в насипа на което се откриха фрагменти от мънкостенна керамика от XI-XII в. Освен това, по два от напречните зидове, които оформят проход с "Г"-образни стени, бе запазена бледорозова хоросанена замазка, каквато се открива и по стените на помещенията в комплекса на терасата под "Даул таш". Тези факти дават основание да отнесем строителствата на новооткритите зидове към първия строителен период на старобългарския комплекс около капището. В такъв случай новооткритият зид трябва да се тълкува като северна оградна стена на комплекса, а напречните зидове - като останки от порта и стопански помещения около нея. Такова тълкуване е напълно реално, като се има предвид, че напречните зидове на 27-я и 35-я метър не образуват затворено помещение, а проход с "Г"-образни стени, по оста на който личат следи от каменна настилка /обр.3/. Важно в случая е и обстоятелството, че единствено тук е възможен подход на средновековния път, идващ от Плиска към комплекса на терасата под "Даул таш". Що се отнася до устройството на портата, основите и са обезличени дотолкова, че е трудно да се направи точна възстановка. Все пак "Г"-образни зидове се откриха само от вътрешната страна на оградния зид. Те образуват помещение с размери 8 х 3 м / вътрешни - 6,70 х 1,90 м/, което по всяка вероятност е било покрито с двускатен покрив. Нямаме сигурни данни за ширината на прохода, но той не може да бъде повече от 3,80 м, тъй като максималната възможност на двете крила е по 1,90 м. Ако съдим обаче по разстоянието между плочите от настилката, застъпили отчасти оградния зид, то ширината на прохода е била около 2,80 - 3 м.

При сондажните проверки на терена между оградния зид и комплекса около капището попаднахме на следи от градежи, които по предварителни данни /старобългарска битова и строителна керамика/ трябва да отнесем към същия период - IX-XI в.Поради ограничените средства за разкопки, с които разполагахме, успяхме да проучим частично само една от сградите. Тя е разположена успоредно на "улицата", свързваща портата на оградния зид с комплекса /обр. 2/. Основите на сградата са зидани от плоски, добре обработени от лицевата страна каменни блокчета, споени с глина. Външните размери на сградата са 18,40 х 7 м, а вътрешните - 16,40 х 5 м. Разпределителни зидове не бяха открити. Дебелината на основите /1 м/ позволява да се допусне, че сградата е била двуетажна. Вътрешността на сградата не бе проучена до подово ниво, което е причина вероятно да не открием и разпределителни зидове. Фасадата на сградата е била обърната на запад към улицата. По средата на западния зид се откри входът на сградата, фланкиран от два конструктивно свързани с основата пиластъра /обр. $4_{А}$/. Находките, открити в насипа на сградата, се състоят единствено от строителна и битова старобългарска керамика - IX-X в. Отвън, на 0,50 м от източния зид, бе намерено медно кръстче /обр. $4_{Б}$/.

В. Разкопки на комплекса на терасата под

"Даул таш"

По време на разкопките в Мадара през 1924 - 1935 г. остават неуточнени редица въпроси, свързани с границите, плановата схема и етапите на строителството на най-значимия старобългарски комплекс в Мадара. Възобновяването на проучванията през 1982 г. имаше за цел, чрез допълнителни сондажни проверки и разкопаване на нови терени, да изясни поне част от тези въпроси.

За уточняване западната граница на комплекса през 1982-1983 г. бе проучено северозападното крило, където според Н. Мавродинов съществуват останки от оградна крепостна стена. [15] Ние установихме, че по трасето, дадено от Н. Мавродинов като оградна стена, съществува изкоп широк 0,80 - 1 м, запълнен с глина и ломени камъни. Те обаче не са от основа на оградна стена, а от съвременен водопровод, който отвежда водите на каптираните извори под Голямата Пещера за с.Калугерица и гр. Каспичан. [16] При прокопаването на водопровода са били разрушени западните стени на двете западни крила /помещения 12 и 13, обр. 5/, между които е съществувал открит двор, застлан с каменни плочи. Следи от тази настилка бяха открити в северната половина на двора, а в останалата част тя е била разрушена от по-късни зидове и съоръжения.

Доразкриването на северозападното крило /помещение 11 и 12/ даде нови данни за уточняване хронологията на строителството и живота на терасата под "Даул таш". Тъй като при първоначалните разкопки тук са били разчистени само част от зидовете, сега имахме възможност да проследим характера на културните напластвания в помещенията. Като се изключи купът натрошени керемиди в североизточния ъгъл на помещение 11 /натрупани тук вероятно при първите разкопки/, дебелината на културния пласт бе от 0,80 до 1 м. Първият слой от 0 до 0,40 м бе образуван от каменни блокчета и натрошени керемиди, явно нападали от разрушените стени и покрива на сградата. Върху голяма част от керемидите личат врязани преди изпичането им старобългарски знаци /обр. 6/. В този слой, в североизточния ъгъл на помещение 11, върху разрушените вече северна и източна стена бяха открити малко мънкостенно съдче с две дръжки /обр. 7/ и долна част от гърне. Фактът, че тези два съда, които могат да се датират не по-рано от XI-XII в., стоят изолирано в пласта от строителен трошляк показва, че след XI в. тази част на комплекса е била разрушена. Вторият слой от 0,40 до 1 м е наситен със старобългарска керамика от IX-X в. /обр. 8/. Оказа се, че северозападното крило е било разделено на две помещения, означени от нас с №11 и №12. Първото е с размери 3,70 х 5 м, а второто - 7,70 х 5 м. Подът на двете помещения е бил застлан с каменни плочи. Поради големия наклон на терена от изток на запад и от север на юг, източният и северният зид на помещение 11 е бил укрепен отвътре допълнително с тесни двустъпални подпорни стени, запазени на височина 0,40 и 1 м. Зидът, разделящ крилото на две помещения, е бил разрушен до нивото на пода твърде рано. Върху него бе разкрито огнище със старобългарска керамика от X в. Впрочем към края на X в. е било разрушено цялото крило, тъй като в западната половина на помещение 12 бяха разкрити две

вкопани жилища /№1 и №3/, които се застъпват в по-голямата си част. Керамиката в двете жилища е абсолютно еднаква, което е свидетелство, че те се появяват едно след друго в кратък интервал от време - в края на X и началото на XI в. Към края на X и началото на XI в. се отнася и керамиката, открита в жилище №2, вкопано пред западната фасада на крилото /обр. 5/. [17]

Повторното разчистване на централното западно крило /помещения 1 - 7/ и северното крило /помещения 8 - 10/ позволи да се уточнят етапите на строителството и плановата схема и в тази част на комплекса. Установи се, че централното западно крило е било разделено на 7 помещения, обърнати на изток към вътрешен двор, а не на запад, както е в досегашните планове. Местоположението на контрафорсите, долепени към западната външна фасада не срещу разпределителните зидове, а между тях, изключва възможността за съществуване на входове от западната страна.

Северното крило, което е конструктивно свързано със западното, първоначално е било съставено само от едно голямо помещение - №8. При направените сондажни проверки тук бяха открити части от каменния под на това помещение, който поради денивелацията на терена е с 0,35 м по-високо от пода на ъгловото помещение №7. Между двете помещения е съществувал вход с едно стъпало, поставено върху пода на помещение 7. До северната стена на помещение №8, приблизително по средата му, бе открита правоъгълна печка, чийто тухлен под е вкопан на 0,20 м под нивото на каменната настилка на помещението. По средата на южната стена, под основата на по-късен зид, бе разкрит и входът на помещението, широк 1,30 м. Разчистените гнезда за подпорни греди, отпечатъци от зидани стълбове и каменна настилка, маркирана с тухлен бордюр пред южната фасада на помещение №8, позволяват да се изкаже мнението, че пред южното лице на северното крило /а може би и пред западното/ е съществувал дървен чардак, чрез който се е осъществявала връзката между помещенията на един втори етаж. Стълбище за чардака и втория етаж би могло да се развие единствено отвън, източно от входа на помещение №8.

Още при първите разкопки Ив. Велков отбелязва, че в северното крило ясно се разграничават два, даже три градежа. [18] Ив. Велков обаче не посочва времето на преустройствата в комплекса. Макар и оскъдни /поради изчерпване на културните пластове/, данните от последните проучвания позволяват да се датират сравнително точно етапите на преустройства в тази част на комплекса. Откриването на старобългарска керамика, характерна за първата половина на IX в. /няколко фрагмента от ангобирани съдове и от съдове с врязана украса, дебел черен и едри примеси от пясък/, върху пода на помещение №7 и около печката на помещение №8 показват, че западното и северното крило в първоначалния си вид /помещение 1 - 8/ са съществували едновременно с капището. Нещо повече, общата планова схема в която западното крило е съобразено със западната фасада на капището, и еднаквият начин на изграждане на основите на тези вержни помещения и капището /сух блокаж от ломени

камъни, залети с хоросанов слой, върху който започва блоковият градеж/ са доказателство, че западното и северното крило са от първия строителен период. Те са замислени и възникват едновременно или непосредствено след капището. Като имаме предвид, че описаният принцип на фундиране на основите е характерен за някои сгради от дворцовия център в Плиска, отнасящи се към втората четвърт на IX в. [19], трябва да отнесем изграждането на целия комплекс на терасата под "Дауд таш" към тази епоха. В такъв случай, за пръв път в Мадара около едно прабългарско капище възниква комплекс от сгради, необходими да задоволят нуждите вероятно на едно оформено вече жреческо съсловие, т.е. възниква един езически комплекс, който съответствува на християнските манастири. Фактите /главно керамиката от края на IX и X в./ показват, че животът в комплекса продължава и след покръстването на прабългарите. С преустройството на езическия комплекс в християнски манастир трябва да се свържат и първите промени в плановата схема на комплекса. Северното крило се разширява последователно на изток и запад с по две помещения /на изток 9 и 10, на запад 11 и 12/. Освен че са на фуга, основите на новите помещения се различават от основите на първоначалния градеж. Те са вкопани дълбоко, но са положени направо върху здравия терен, без сух блокаж и хоросанова запечатка /обр. 9/.

Превръщането на езическия комплекс в християнски манастир поставя отново въпроса за съдбата на капището и датировката на базиликата в комплекса. Според нас аргументите, използувани от някои автори за предатирането на базиликата от VI-VII в. в IX-X в. и XII-XIV в., не са основателни. [20] Резултатите от последните разкопки в рамките на капището, показват [21], че базиликата е била правилно датирана в VI - VII в. от специалистите, извършили първите разкопки. В такъв случай църквата на манастира след покръстването не е трикорабната базилика, а самото капище, което е било преустроено, както в Плиска и Преслав, в църква.

По-горе ние изложихме резултатите от последните проучвания, които свидетелствуват, че в края на X и началото на XI в. комплексът е бил разрушен. В това отношение мадарските градежи споделят съдбата на Плиска и Преслав. Сондажните проверки в помещения 8 - 10 показаха, че освен разширяването на северното крило след покръстването, съществуват и по-късни преустройства в рамките на отделни помещения в него. Новите разпределителни зидове обаче са вкопани до нивото, на което са разрушени зидовете от първия и втория строителен период / обр.9/. Насипът между двете строителни нива в помещение 8 се състои от строителен трошляк и жълта трамбована глина, без други находки. Липсата на културен слой над последното ниво, /който е бил изчерпан при разкопките от 1924 - 1935 г. / затруднява да се определи точно кога е станало преустройството. Фактът, че под насипа от строителен трошляк и глина се откриват само фрагменти от ранна старобългарска керамика и липсата на сведения, че по време на първите разкопки в комплекса на терасата под "Дауд таш" е намерена тънкостенна и сграфито

керамика от XII -XIV в. ни дава основание да отнесем преустройствата в комплекса най-късно до края на XI в. Впрочем, късните преустройства на отделните помещения са толкова незначителни, че дори и да са от XII - XIV в. не дават основание да се говори за интензивен живот в комплекса през тази епоха. По всяка вероятност през късното средновековие животът в Мадара се е съсредоточил около крепостта, в подножието на Голямата пещера и по двата бряга на потока, изтичащ от изворите под пещерата, където се откриват значителни количества тънкостенна и сграфито керамика. А осветената от езическото капище и християнски манастир тераса под "Даул таш" се превръща в място за погребване на мъртвите. За това свидетелствуват стотиците погребения, разкрити тук през 1924 - 1935 г. и малката, зидана на кал еднокорабна църква от XII - XIV в., разположена в южния край на терасата.

За да бъдат сведенията за разкопките в Мадара през 1982 - 1985 г. пълни, трябва да спомена накратко и за резултатите от сондажните проверки по алеите в резервата и северно от скалното светилище.

През 1985 г, при благоустрояване на алеите в резервата Мадара [22], строителните работници попадаха често на останки от зидове, тъмни петна с фрагменти от керамика и животински кости. Най-много керамика и кръгли тъмни петна се откриваха по алеята, свързваща музея с Голямата пещера. В продължение на 15 дни /от 5 до 22.VII./ [23] на разстояние 35 м по източната половина на алеята /само в района на декоративните ниши и пейки/ бяха регистрирани 31 стопански ями /обр. 10/. За времето, с което разполагахме, успяхме да изчерпим насипите само на шест ями / №№1, 3, 5, 11, 13 и 31/. Всички, без изключение, са запълнени със сивочерна пепелява пръст, в която се откриваха фрагменти от тънкостенна керамика - XII - XIV в. и животински кости. Формата и размерите на ямите са различни. Ями №№1, 3 и 31 имат яйцевидна форма със заоблено дъно, дълбочина от 1,50 до 1,70 м и диаметър по средата от 1,20 до 1,50 м. Ями №№5, 11 и 13 имат крушовидна форма и плоско дъно, дълбочина от 2,10 до 2,70 м. диаметър на дъното от 1,50 до 2,05 м. В яма №13, на дълбочина 1,05 м. бяха открити човешки кости, положени върху обгоряло до червено петно и покрити с плочести камъни и керемиди. Явно е, че трупът на мъртвия е бил хвърлен върху огън и затрупан /може би при заразна епидемия/. Ямите с крушовидна форма бяха с добре обмазани стени и дъна. Много от ямите се застъпват, което показва, че тук в продължение на много години се е намирал голям склад за зърнени храни /може би обществен/ принадлежал на късносредновековното селище, разположено в непосредствена близост от двете страни на потока.

По сведение на каменоделеца /сега майстор реставратор/ Георги Христов от Мадара, при вадене на камъни на терасата северно от скалното светилище, преди повече от 25 г., били разкопани няколко гроба, ориентирани север - юг. В един от гробовете освен детски кости били намерени бронзова тока и накрайник от колан. Тази информация бе причина да допуснем възможността, на терасата северно от скалното светилище да е бил разположен некропол от езическия период на ранносреновековна Мадара. За да проверим достоверността на информацията, през лятото

на 1985 г. заложихме 4 сондажа на 50 м северно и североизточно от скалата, заградена със зидове /обр. 11/, и почистихме брега на ямите /западно от пътеката, водеща от скалното светилище за м."Бабунов"/, образувана след изваждането на камъните. В североизточния бряг на ямата, на дълбочина 0,80 м, попаднахме на разпилени човешки кости. Гробът обаче е напълно разрушен. В източния бряг на ямата /до самата пътека/ на дълбочина 1,20 м се разкри горял слой с пепел, въглени и няколко фрагмента от работена на ръка тракийска керамика с шнуровиден орнамент. По всичко личи, че тук е било пресечено жилище от тракийската пределинистическа епоха.

В сондаж №1 попаднахме на гроб, в който покойникът е погребан по християнски обряд. Около черепа се откриха малки късове сърмена тъкан /със сребърни нишки/. Гробът може да се датира не по-рано от X в. На 10 м източно от сондаж №1 заложихме сондаж №2. На дълбочина 1,20 м достигнахме стерилния песъчлив слой. Липсват находки. Сондаж №3 - на 15 м източно от №2. На дълбочина 0,60 м открихме песъчлива стерилна пръст, в която се очерта петно с диаметър 1 м. След изчерпването на насипа се оформи яма с диаметър 1,30 м и дълбочина 1,50 м. На дъното на ямата, която е вкопана отчасти в скалата, се откриха няколко големи фрагмента от тракийска керамика и част от остродънна амфора. Сондаж №4 поставихме на 50 м североизточно от североизточния ъгъл на скалния комплекс /обр. 11/ и на 30 м западно от скалата. Пластът от 0,20 до 1 м се състои от черна пепелява пръст с голямо количество тракийска керамика и късове отухлена глинена обмазка от жилище.

Резултатите от сондажните проверки на терасата северно от скалното светилище не потвърдиха засега предположението, че тук се намира ранносредновековният езически некропол на Мадара. Но те имат важно значение за определяне границите на тракийското селище през елинистическата и римската епоха в Мадара.

БЕЛЕЖКИ

1. Резултатите от разкопките в Мадара през 1924 - 1935 г. са обнародвани в два тома: Мадара - разкопки и проучвания. I, С., 1934; Мадара - разкопки и проучвания. II, С., 1936.
2. В е л к о в, Ив. Разкопки в Мадара /1924 - 1928/. Мадара. I, 1934, с.109; Р. Попов. Материали от разкопките през 1934 - 1935 г. Мадара. II, С., 1936, с.84.
3. М и т я е в, Кр. Архитектурата в средновековна България. С., 1965, с.74.
4. М а в р о д и н о в, Н. Старобългарското изкуство. С., 1959, с.54.
5. М и х а й л о в, Ст. Дворцовата църква в Плиска. ИАИ, XX, 1955, с.242.
6. М а с л е в, Ст. Пустинножителска Мадара. Археология, I, 1959, №3-4. с.25.
7. Д р е м с и з о в а, Цв., С. Нелчинов. Скален манастир край Мадара. ИАИ, XXIV, 1961, с.82.
8. Д р е м с и з о в а, Цв., В. Антонова. Каталог на археологическите

паметници в Шуменски окръг. С., 1975, с.31.
9. Антонова, В. Мадара - Пътеводител. С., 1977, с.26.
10. Ваклинов, Ст. Формиране на старобългарската култура /VI - XI в./ С., 1977, с.98.
11. Антонова, В., Р. Рашев. Статиите им в настоящия сборник.
12. В квартал 1 и 2, разположени до скалата, попаднахме на стар изкоп, може би сондаж от първите проучватели в Мадара.
13. Аладжов, Ж. За култа към Тангра в средновековна България. Археология, XXV, 1983, №1 - 2, с.77.
14. Дремсизова, Цв., В. Антонова. Цит. съч., с.31.
15. Мавродинов, Н. Цит. съч., с.54, обр. 48.
16. Попов, Р. Цит. съч., с.31, обр.43. Трасето на водопровода е отбелязано с два + +.
17. В трите вкопани жилища и около тях бяха намерени над 700 фрагмента старобългарска керамика с врязана украса, 10 фрагмента от сива, с излъскана повърхност и 13 фрагмента с глазирана повърхност.
18. Велков, Ив. Цит. съч., с.112.
19. Георгиев, П. Някои особености в развитието на монументалното строителство VIII - IX в. в Плиска. Втори международен конгрес по българистика. Доклади, 6, С., 1987 ,с.409.
20. Михайлов, Ст. Цит.съч., с.242; Ст. Маслев. Цит. съч., с.25; Цв. Дремсизова и С. Нелчинов. Цит. съч., с.82; В. Антонова. Цит. съч., с.26; Ст. Ваклинов. Цит. съч., с.98, бел.62.
21. Въпросът за датировката на базиликата и съдбата на капището ще разгледаме подробно в отделно изследване, след приключване на разкопките в комплекса.
22. Всички основни алеи в резервата бяха застлани с каменни плочи, положени върху дебел слой каменно брашно и цимент.
23. По нареждане на председателя на ИК на ОНС до 22.VII.1985 трябваше да приключим сондажните проучвания по алеите за да може благоустрояването им да завърши в определения срок.

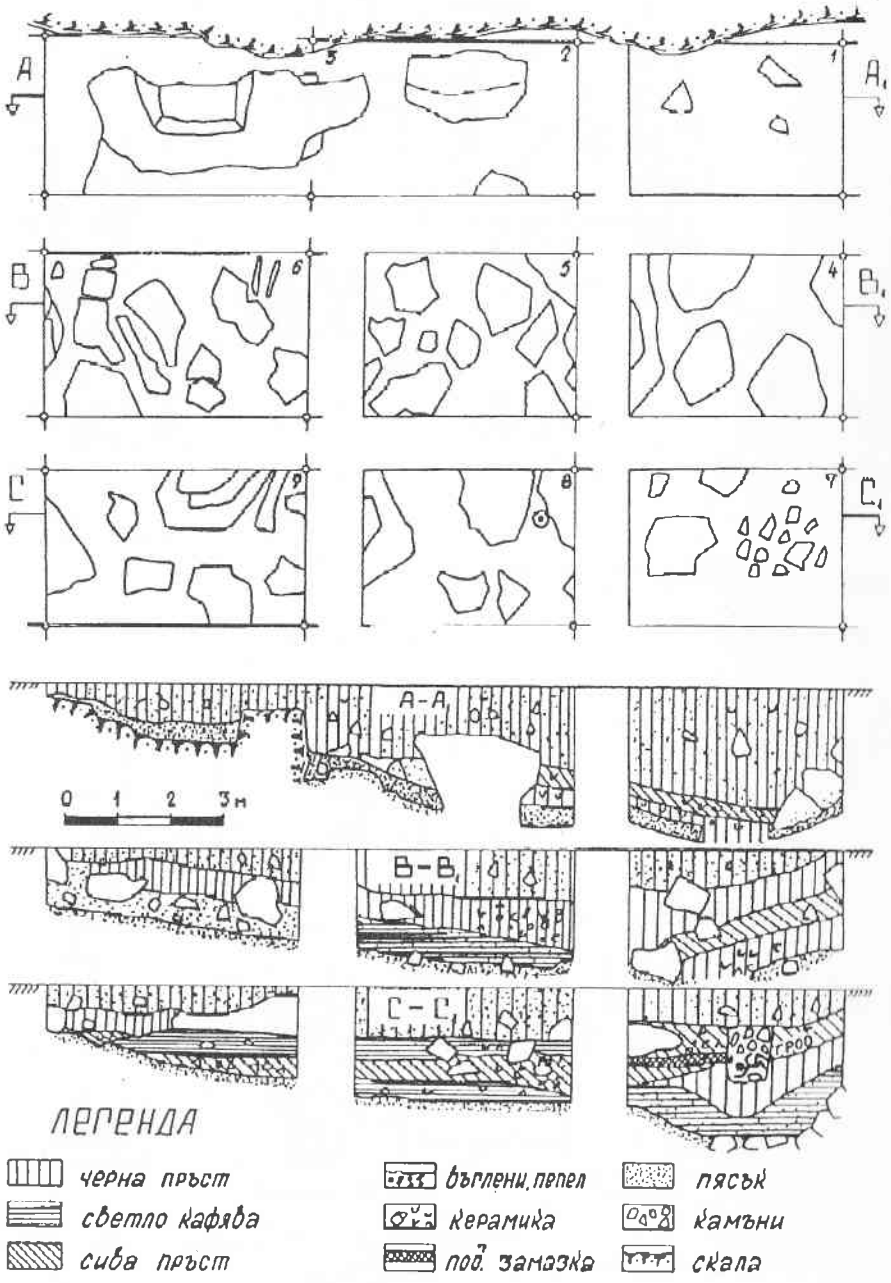

Обр.1. Общ план и разрези на проучения терен под Мадарския конник

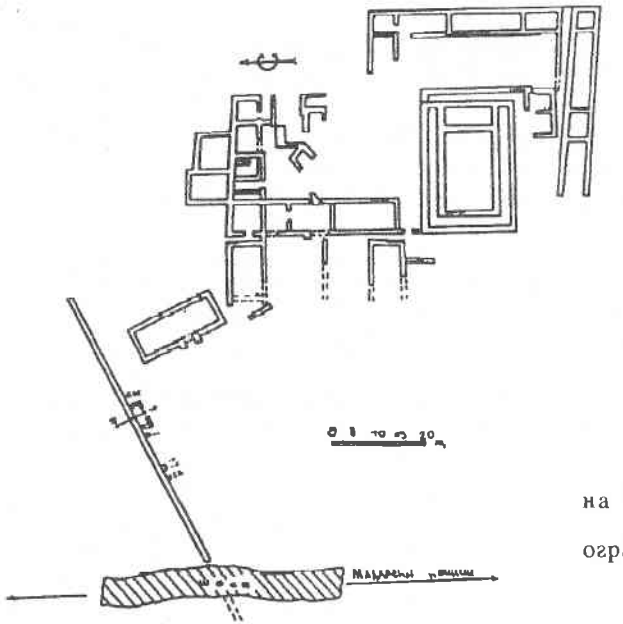

Обр.2. Ситуация на новооткрития ограден зид с портата

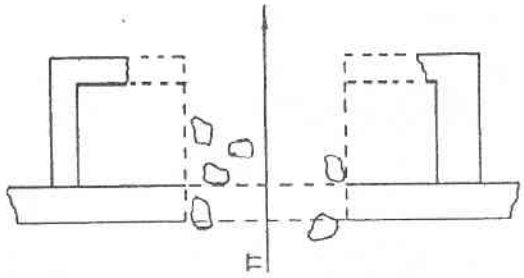

Обр.3. План на портата на оградния зид

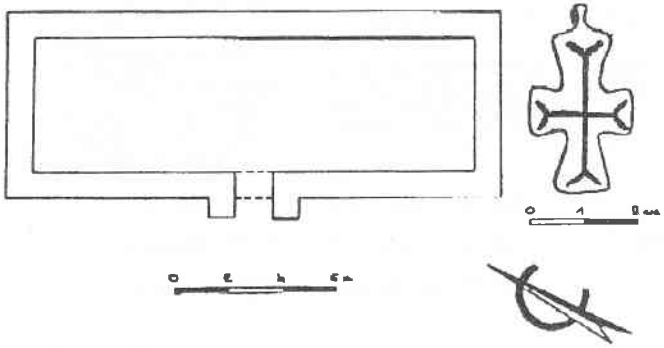

Обр.4. План на новооткритата сграда и бронзов кръст

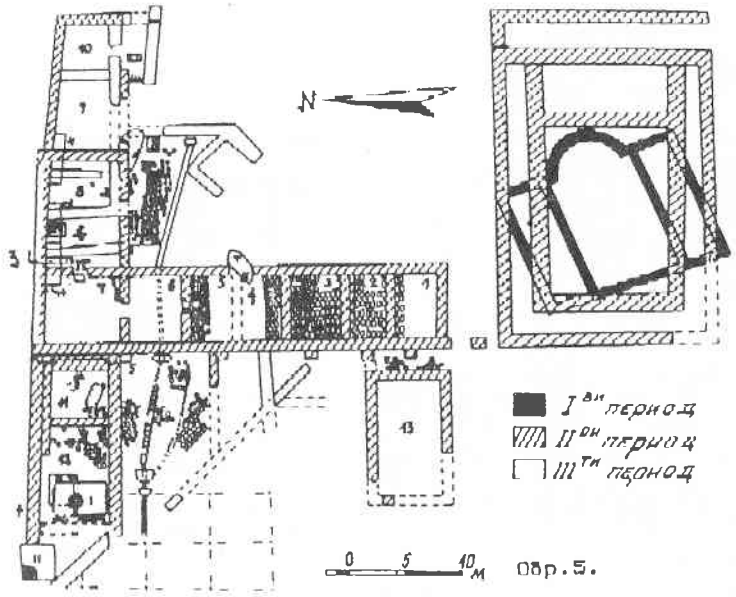

Обр.5. Общ план на северното и западното крило на комплекса под Даул таш

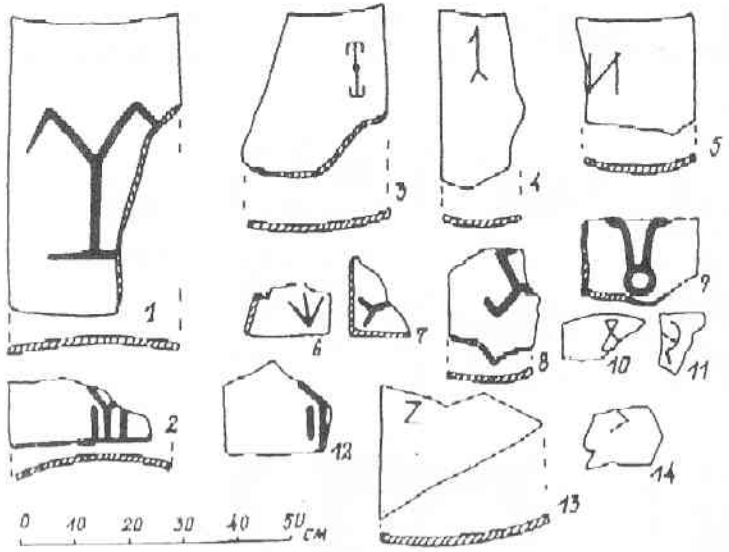

Обр.6. Строителна керамика със знаци от помещения 11 и 12

Обр.7. Керамичен съд от XII - XIV в от помещение 11

Обр.8. Битова керамика от помещение 11 и 12

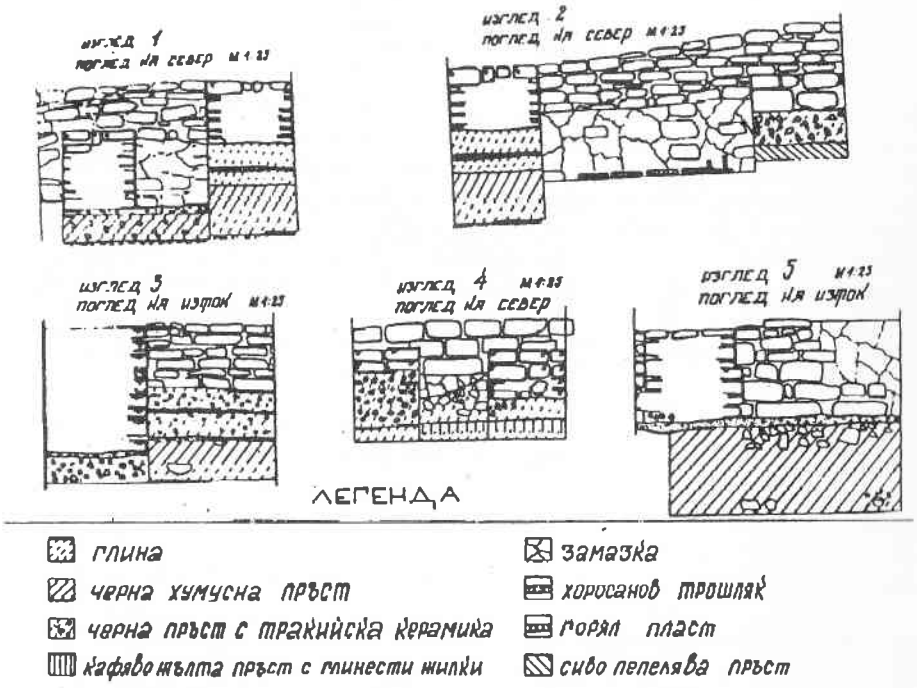

Обр.9. Разрези с изгледи: 1-4 - ранни и късни зидове в помещение №8; 5 - изглед на сондаж в ъгъла между помещение №6 и №11.

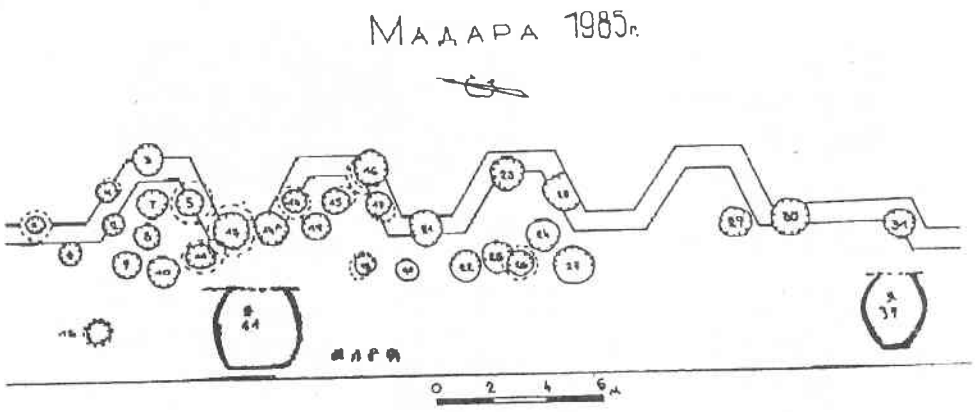

Обр.10. Общ план на ямите по алеята за Голямата пещера

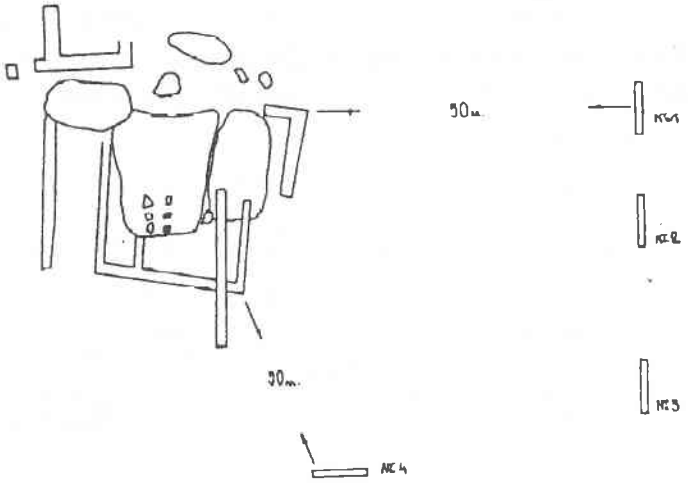

Обр.11. Ситуация на сондажите при скалното светилище

МАДАРА И ПРАБЪЛГАРСКИТЕ КУЛТОВИ СРЕДИЩА

Живко АЛАДЖОВ

Човечеството в дълги периоди от развитието си опознава религиозните представи, схващания и възгледи, които възникнали още в палеолита, отмират едва в наши дни. Хилядолетната история на тези отношения познава множество явления и форми, но едни от най-устойчивите елементи са светилищата, култовите средища и центрове. Разбира се, те са се зараждали и формирали в съответствие с развитието на човешките общества и имат различен обхват и съдържание. Изглежда най-рано като понятие е възникнало светилището, което се разбира като обособено място за изповядване на култовете, а то крие и най-малък обем. Същото обслужва една или няколко съседни териториални или родови единици, а в по-ново време и отделни фамилии. По-широко понятие е култовото средище, схващано като съсредоточие на култа на племето или на група племена, респективно на отделни области. Най-пълен обем разкрива понятието култов център, който обединява култовете на цели племенни съюзи, отделни народи и географски райони. Последното възниква и най-късно, едва при консолидацията на племенните общности и при прехода към периода на военната демокрация и към ранно класовите държави.

Съвременното състояние на проучванията на прабългарската духовна и материална култура позволява да се говори за съществуването на прабългарски култови средища из разни краища на българската държава. Такова средище вероятно се е намирало в ждрелото на р.Чернелка край с.Карагуй /дн.Горталово/, Плевенско. На това място реката е обградена от двете си страни с високи, непристъпни скали. Тук върху големия скален отломък, известен като 'Мечока', били открити множество графитни рисунки [1], част от които имат несъмнен прабългарски произход. [2] Наличните данни говорят достатъчно красноречиво за съществуването на прабългарско култово средище на това място, явно с регионален характер. Самата обстановка, а и начинът на врязване на рисунките-графити твърде много напомнят сибирските и централноазиатските култови места от подобен тип, т.нар. 'писаници'.

Непременно трябва да се отбележи, че в близост до с.Горталово се е разполагала дълбоко ешелонирана отбрана, съставена от 3 успоредни землени вала за защита от запад, която има български произход. [3] Изглежда около тази отбранителна линия са живеели прабългарски етнически маси. [4] Това от своя страна обяснява до голяма степен наличието на подобно средище в този район. Археологическо проучване по тези места не е извършвано, а по повърхността на терена следи от архитектурни паметници не се забелязват. Късовете прабългарска керамика са единственото сега запазено свидетелство за прабългарското

присъствие в този район, останали след взривяването на скалния кьс с рисунките-графити.

Извън пределите на българската държава през езическия период, но съвсем сигурно свързано с прабългарски етнически маси, са средищата, които днес се намират в Северна Гърция - планините Кушница /Пангей/ , Змийница и Чалдаг, разположени по южната и югозападната периферия на Родопите между град Сяр и Драма и до гр.Кавала. [5] Известните за тях сведения ги обрисуват като голи скални масиви, чиито повърхности са изпълнени с врязани рисунки. [6] Тези ранносредновековни езически култови средища са по всяка вероятност прабългарски и също са с местен характер. Несъмнено те са обслужвали Куберовата група прабългари, които били отседнали в пределите на географската област Македония, а според писмените сведения са водели активни действия по тези места.

Следващото средище се намира на брега на Черно море и е известно като м.Яйлата до с.Камен бряг, Варненска област. Тази местност също се характеризира с високи и почти отвесни голи скали, които на три гигантски стъпала се спускат към морето. Самото положение на платото, откъдето се проследява цялата морска шир чак до хоризонта, сякаш е създадено специално за религиозни ритуали. [7] Мястото, изглежда, е култово от дълбока древност чак до късното средновековие. За прабългарското присъствие тук говорят късовете керамика и врязаните в някои пещери знаци ипсилон с две вертикални хасти. [8] Може да се предполага наличието и на скални рисунки, сега изчезнали поради силната ерозия на скалата. Наличните изходни данни ни дават основание да предположим, че и в м.Яйлата е съществувало култово средище с местно значение. Трябва непременно да припомним, че по северното ни черноморско крайбрежие са живеели компактни прабългарски маси, за което свидетелствуват старобългарските противодесантови валове [9], а и провежданите край брега на морето разкопки на прабългарски обекти. [10]

Изказано бе мнение, че подобно скално култово средище се намира в подножието на крепостта Перперек до с.Горна крепост, Кърджалийско. То се е формирало още преди новата ера, но е било използувано и през ранното средновековие. Характерни за него са също рисунки-графити с езическо съдържание, а още и знаци, и символни фигури. Анализът на елементите показва, че най-вероятно то е свързано с прабългарско присъствие в района, за което свидетелствуват и други данни. [11]

Но докато съществуването на някои от изброените култови средища е хипотетично, то несъмнен факт е определянето на Мадара като главен култов център. [12] Изключителните природни забележителности и неповторимото им съчетание са привлекли човека на това място още в праисторически времена, като още от най-ранните етапи на обитаване се използува за култови цели. През античността, през ранното и късното средновековие Мадара неизменно е култов център. [13] Съвсем закономерно изключителното природно творение не е убегнало от вниманието на прабългарите. За издигането на Мадара като култов център е спомогнало твърде много и благоприятното й разположение спрямо държавния център Плиска. Освен природните дадености Мадарският езически център е

обхващал и цял ансамбъл от разнообразни сгради и паметници. Тук следва да се посочат капището до скалата, храмът с вписани четириъгълници до "Даул-таш", Мадарският скален релеф, голямата пещера, скалният навес, големият скален кьс и пр.

Че Мадара е основен държавен култов център и стои по-високо от другите култови средище, има много и различни доказателства. Тук ще посочим само основните. Преди всичко тя е тясно свързана със столицата Плиска, като дори двете образуват единен комплекс. След това Мадара включва най-голям брой и най-разнообразни по вид езически паметници. Единствено при нея природните дадености са съчетани с творенията на човешката ръка. Най-сетне самият контекст и взаимовръзка на паметниците показва, че Мадара е култов център, насочен и отворен не само към столицата, но и към централното държавно ядро.

Макар и не многобройни, прабългарските светилища позволяват да се възстанови генетически тяхното развитие. Най-ранно като тип е светилището в Дуранкулак, предназначено да обслужва само селището и племенната територия [14], а може би има и още по-тесен обхват. Светилището при скалата в Мадара [15] е по-висше, защото то вече е включено в системата на религиозния култов център. Но от своя страна то е съхранило неразривната връзка с природния феномен, което е характерно за първичните и по-древни езически светилища. Капищата с вписани правоъгълници в техните две главни разновидности [16] са показателни за завършващия етап на това развитие, когато светилищата придобиват градски храмов тип.

И така у прабългарите могат да се проследят и трите звена в единната верига от места за преклонение, характерни за развитието на култа при всички древни народи - светилища, култови средища и центрове. Прабългарските култови средища, както видяхме, се отличават с необичайната си природа, изключително голи отвесни скали и обилни води. Изглежда, съвкупността от тези природни дадености е напомняла старите светилища на древнотюркската религия и е била свързана със съществени страни на езическия култ.

Разгадаването на смисъла и стойността на големите скални масиви в прабългарските езически средище и в културния център Мадара не е лесно, но известни податки в тази насока съществуват. Знае се, че прабългарите организирали заобикалящата ги среда на три нива - небесно, земно и подземно. [17] Всъщност трите нива не са еднакво важни в разбиранията на хората. Небесното и земното доминират, те са главната космографична идея на древните тюрки. [18] А обожествяването на небето и земята показва, че в разбиранията на тюркоезичните народи за света, последният е излязъл от хаоса и е станал космос. [19] По всичко личи, че и у прабългарите нещата са стояли така.

Свързващо звено между двете главни нива били планините, които като най-издигнатите точки от земната повърхност, са и най-близко разположени до небето, а от там и до бога. Така, от една страна, планините като близко разположени до бога биват избирани за места за молення и жертвоприношения. Но от друга, те самите се схващат като обиталище

на самите богове. Класически пример в това отношение е гръцкият Олимп. Впрочем култът към планините се смята за общочовешки, тясно преплетен с култа към небето, а от тук имащ връзка и с култа към слънцето, властител на небето. [20] Почитането на свещените планини е било характерно и за древните тюрки. [21] Все още сред съвременните тюркоезични народи битуват два култа към планините и върховете - към родовите планини и към свещените, почитани от всички. [22] Може би тук е мястото да припомним, не в Тян-Шан има хребет Тенгритаг с най-висок връх Хан-Тенгри, съвсем ясно свързани с такъв род представи.

Тези данни, отнесени към нашите паметници, означават, че скалните масиви и големите канари са се мислели като място за общение с боговете или, което е по-вероятно, като място за молитва и жертвоприношения при общоизповядваните култове, места близки до бога.

В пряка зависимост от вярванията за планините било и разбирането, че вертикално забитият камък е "космически стълб" между небето и земята. [23] отвесните скали на Мадарското плато и особено вертикалният монолитен къс, както и при другите прабългарски езически средища, са били от решаваща важност при избора на тези места като културни обекти. Това показва, че посочените разбирания са се приемали и от прабългарите. По такъв начин Мадара и другите скални средища се изявяват вече и като тричленен вертикален модел на света. [24] Изглежда във връзка с това разбиране стои и светилището при камъка в Мадара. Но трябва да се отбележи, че българите са вярвали още и в лечебните свойства на някои камъни. [25] Такива вярвания не са чужди и на другите тюркоезични народи, като например якутите, които мислели, че с помощта на вълшебния камък "сата" може да се измени рязко времето. [26] По такъв начин голите отвесни скали от езическите средища и центрове свидетелствуват още и за космогоничните разбирания на прабългарите, за схващанията им за световното устройство и за някои магически свойства на камъка.

Характерните черти на прабългарските езически средища и културния център Мадара показват определена връзка с космогоничните представи и издават същевременно съществуващото богопочитане на небето, слънцето и земята. Твърде е възможно голите скали и обилни води да водят и към третото равнище на древнотюркската митология - свещената земя - вода /Йер-суб/, въпреки че това ниво засега не е категорично засвидетелствувано у прабългарите отсам Дунав. Още по-ясни са нещата в Мадара. Със сигурност част от религиозния комплекс е насочена към висшето ниво на религиозната система - Тангра. В такава посока отвеждат някои от откритите в Мадара паметници. На първо място фрагментът от колона с надпис към Тангра, храмът с вписаните четириъгълници, а вероятно и скалният релеф. [27] Доколкото известни детайли кореспондират и с четвъртото ниво от религиозно-митологическия комплекс на тюрките /култа към предците/ като надгробните могили, може би част от надписите около конника и пр., то в културния център Мадара могат да се възстановят почти всички нива на древнотюркската религиозна система. Пещерите от Мадара и

пещерните образувания от останалите средища, изглежда, подсказват за подземния свят - царството на Ерлик /Ерлик/. Входът към подземното царство се е схващал като "земна паст" или "земна дупка". [28] Тази представа съвсем точно отговаря на вида на пещерите. По такъв начин може да се допусне съществуването и на това ниво /бога Ерлик/ у прабългарите или най-малко на представата за подземното царство и света на мъртвите.

Според нас липсват само категорични податки за второто равнище - Умай. С нея могат да се свържат няколко образа, най-известните от които са изображението върху Мадарската керемида и женската фигура от Перперек. [29] Несъмнено обаче висшето ниво /Тангра/ има пълен приоритет в културния център. Това се дължи на факта, че Мадара е основното средище на формиращата се държава, в което богът на държавността вече е набрал инерция. [30] А близкото разположение до столицата позволява централната власт да оказва по-действена помощ и да полага по-специални грижи за него, в резултат на което са израснали много и разнообразни паметници. Последните в голямата си част кореспондират тясно с върховния бог Тангра, а оттук имат и неразривна връзка с култа към държавната власт и висшия предводител - хана. Не е така положението в другите средища. Те са встрани от основното държавно ядро, поради което са далеч и от централната власт. Това оказва значение не само за тяхното оформление, без архитектурни и пластични паметници, но издава и по-ранни, по-архаични и по-първични възгледи за характера и облика на културните средища у прабългарите.

Краткият преглед на системата от понятия, направен по-горе, позволява да се разкрие пътя на развитието им, както да се определи и съдържанието, което те имат. Въпреки неизбежната хипотетичност, крайните резултати са доста впечатляващи и обнадеждаващи за бъдещи изследвания в тази насока.

БЕЛЕЖКИ

1. М и к о в, В. Скални изображения от България. ИБАИ, V, 1928 - 1929, 281 - 308.
2. О в ч а р о в, Д. Български средновековни рисунки-графити. С., 1982, с.96, 104, 116, 117.
3. А л а д ж о в, Ж. Западно-българските погранични валове. Студентски проучвания, III, 1975, 113 - 126.
4. С т а н ч е в, Ст. Проучвания на валовете в България. МПК, III, 1963, 2, 10 - 11; Б. Николов. Раннобългарски находки край Островския окоп. Археология, IV, 1962, №2,33-37.
5. А л а д ж о в, Ж., Н. Овчаров. Данни за прабългарско присъствие в Родопската област. Втори конгрес по българистика, С., 1987, 294 - 300.
6. О в ч а р о в, Д. Нови данни за ранното присъствие на българите в Източна Македония /VII - X в./. Родопски сборник, V, 1983, 165 - 172.
7. Ш к о р п и л, Х. и К. Североизточна България в географическо и

археологическо отношение. СбНУ, VII, 1892, 66 - 70.
8. Прабългарска керамика е открита при теренни обхождания на клуб "1300" при ВТУ "Кирил и Методий", а естампажи и снимки на знаците ни показа н.с. к.и.н. К. Хаджиев, за което тук му изказвам, своята благодарност.
9. А л а д ж о в, Ж. Противодесантни валове от времето на Първата българска държава. Студентски проучвания, IV, 1976, 53 - 61.
10. Засега прабългарската материална култура е засвидетелствувана в близките селища Балчик, Дуранкулак, Топола.
11. Данните са систематизирани от Ж. Аладжов и Н. Овчаров. Проучване на скалното светилище до крепостта Перперек. Вж. Родопите през средновековието /под печат/.
12. Ф е х е р, Г. Културата на прабългарите. С., 1929, 32 - 36; Ст. Ваклинов. Формиране на старобългарската култура. С., 1977, с.97.
13. Ф е х е р, Г. Цит. съч. , 32 - 36.
14. Г ю з е л е в, В. Икономическо развитие, социална структура и форми на социална и политическа организация на прабългарите до образуването на българската държава /IV - VII в./. Археология, XXI, 1979, №4, с. 17.
15. В е л к о в, Ив. Razkonki в Madara. Madara, I, 1934, с.87.
16. А л а д ж о в, Ж. Символ на света в някои прабългарски паметници. Археология, XXII, 1980, №1, 44 - 47; Д. Овчаров. Прабългарските капища - произход и предназначение. Векове, XXII, 1983, №2, 56 - 61.
17. А л а д ж о в, Ж. Прабългарската религиозна система според археологическите данни. Автореферат. С., 1983, с.9.
18. R o u x, G. P. Tangri essai sur le ciel-dieu des peoples altaiques. Revue de LHistoire des religions, T.CXLIX, 2, p.201.
19. С т о й н е в, А. Светогледът на прабългарите. С., 1986, с.122.
20. Р ы б а к о в, Б. А. Язычество древных славян. М., 1981, 295 - 351 .
21. П о т а п о в, Л. П. Умай - божество древних тюрков в свете этнографических данных. Тюркологический сборник, 1972, М., 1973, с.266.
22. А л е к с е е в, Н. А. Ранные формы религии тюркоязычных народов Сибири. Новосибирск, 1980, с.64.
23. К у б а р е в, В. Д. Древные изваяния Алтая. Новосибирск, 1979, 44 - 45.
24. С т о й н е в, А. Елементи от религиозно-митологическия комплекс на прабългарите. Проблеми на културата, 1979, №1 , 50 - 51 .
25. Б е ш е в л и е в, В. Вярата на прабългарите. ГСУ ИФФ, XXXV, 1, 1939, с.10.
26. А л е к с е е в, Н. А. Цит.съч., с.40.
27. А л а д ж о в, Ж. За култа към Тангра в средновековна България. Археология, XXV, 1983, №1 и 2, 76 - 85.
28. Б а с и л о в, В. Н. Избранники духов. М., 1984, с.68, 81.
29. Мнението е на Н. Овчаров, докладвано на втората среща по въпросите на прабългарите.
30. А л а д ж о в, Ж. За култа към Тангра..., 76 - 85.

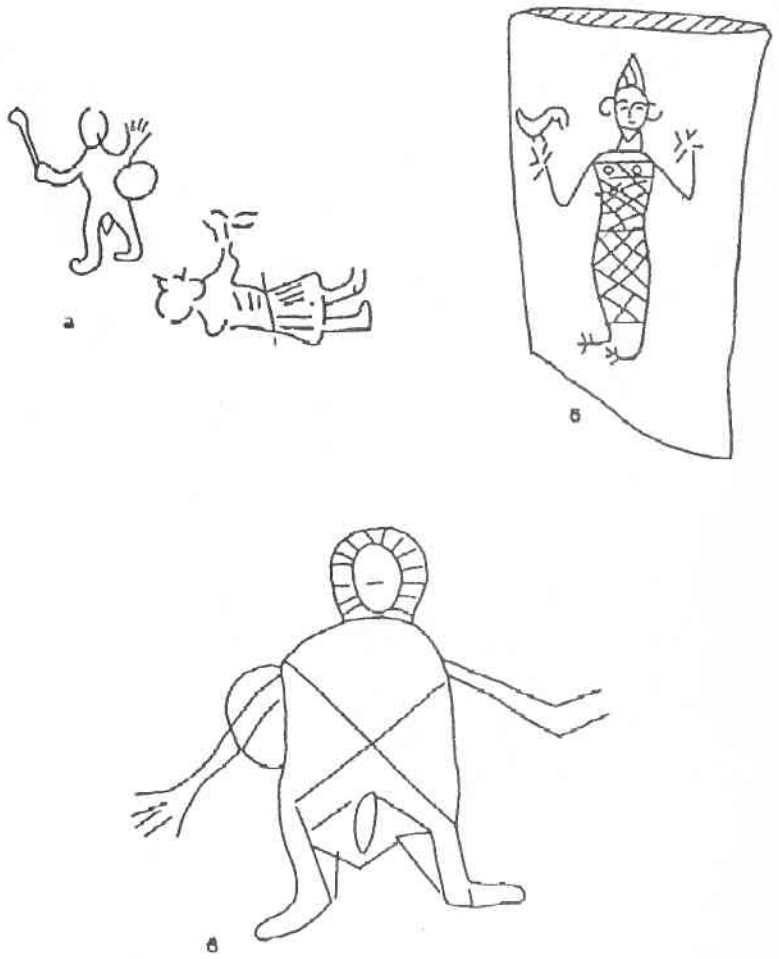

Табло I. Прабългарски рисунки-графити от езически средища.
а/ Шаманска сцена от Карагуй /Горталово/, Плевенско
б/ Шаманска сцена от Мадарската керемида /Умай?/
в/ Женска фигура от скалното светилище Перперек /Умай?/

Табло II. Прабългарските селища на Балканския полуостров

1.Яйлта	2.Плиска	3.Култов център Мадара
4.Преслав	5.Кушница	6.Змийница
7.Чалдаг	8.Перперек	9.Карагуй /Горталово/

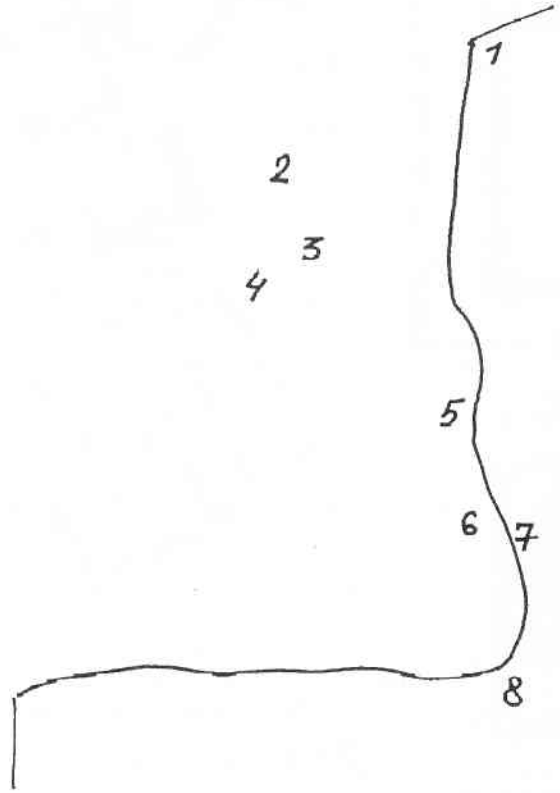

Табло III. Схема на култовия център Мадара

1.Скален венец	2.Капище
3.Даул таш	4.Капище под Даул таш
5.Скален релеф	6.Голямата пещера
7.Вертикален скален кък	
8.Голям скален навес	

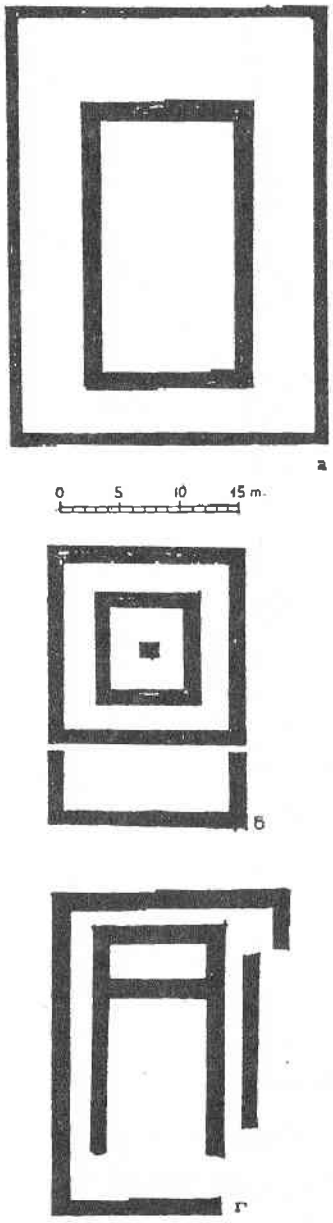

Табло IV. Планове на някои прабългарски капища

а/ Плиска - Дворцовата църква

б/ Плиска - Малкият дворец

в/ Мадара - капището до скалата

г/ Мадара - капището под Дауд таш

МЕТАЛНИ ПЕЧАТЧЕТА С ИЗОБРАЖЕНИЕ НА КОННИК

Стойчо БОНЕВ

От Преслав произхождат три еднакви кръгли метални пластинки, върху които в негатив е изобразен конник, съпроводен от тичащо куче. В няколко поредни публикации Т. Тотев направи достояние на археологическата наука тези интересни паметници. [1]

Двата от тях са постъпили отдавна във фонда на археологическата база на БАН в Преслав и са записани с инвентарни номера 2262 и 2263, без да е отбелязано точното им местонамиране. Третият е открит при редовни археологически разкопки на големия манастир в северозападната част на външния град. В публикациите се прави описание на предметите, определя се тяхното предназначение като плочки от пръстени- печати и се обръща внимание на изображенията върху тях, които се тълкуват като част от ловна сцена.

Повод да се върнем отново към тези находки е откритият наскоро нов, напълно еднакъв с известните, четвърти екземпляр. Последният постъпи от разкопките на новопроучван архитектурен комплекс с църква в североизточната част от равнинната крайречна местност от Външния град-Селище. Археологическата среда на откриването на печатчето [2] и материалите, които постъпиха заедно с него /битова керамика, метал, рисувани белоглинени фрагменти/, насочват към датирането му в IX - XВ. Печатчето е отлято от бронз, с кръгла форма и диаметър 1,3 см. Опаката му страна е гладка, със следи от припой по периферията /обр. $1_{Б}$/. Върху лицевата повърхност е изобразена в негатив сцена, чийто персонаж е напълно еднакъв с този от другите три печатчета. В средата на кръглото поле е разположен конник в ход наляво. Линиите, с които са представени конят и ездачът, са най-дълбоко вдълбани в средата на плочката, докато към краищата те са по-плитки и не изразяват така отчетливо формите. Едната ръка на конника е високо вдигната и в нея той държи лък. Очертанията на оръжието, колкото обобщено да са представени, при това печатче личат добре и не позволяват то да се възприеме като изображение на птица [3], което е важно обстоятелство при тълкуване смисъла на сцената. Встрани и по-долу от конника е поместено куче, което безспорно е свързано с него.

В този вид печатчето повдига въпроси главно в две насоки. На първо място са тези, свързани с неговата употреба. Малките размери на плочката и изображенията върху нея, които трудно се различават дори и при внимателно оглеждане, изключват изобразената сцена да има декоративен характер. Негативното й представяне навежда на мисълта, че тя е оставяла позитивен отпечатък върху друга материя. Действително релефният отпечатък, който произлиза от нея, е с ясни и отчетливи изображения, видими дори и с някои от детайлите си /обр. 1А/.

Следователно употребата на новопостъпилата и на известните от по-преди находки като печати, трябва да се счита за сигурна. Те, изглежда, съставят специална група от такива атрибути в Преслав, които са се употребявали самостоятелно. Притежателите им вероятно са ги използували вместо изписването на своята особа. [4] Допустимо е тази сцена да е показвала родовото самочувствие на притежателя на печата, сред чиито предци е имало известен с подвизите си човек. През X в. неговите потомци са считали за достойнство и задължение да подчертаят в синтезиран вид произхода си. Такива случаи са отбелязани сред народите на предкавказието до много късно време [5] от друга страна обаче, наличието на няколко напълно еднакви такива печатчета подсказва, че сцената не е служила като отличителен знак само на конкретна личност. Тя би могла да е знак и на лица с еднакви функции в обществото, т.е. на заеманата от тях длъжност. Във всеки случай изображението, познато и понятно на всички, е било сигурно указание за притежателите на тези печати.

Втората група въпроси са неразривно свързани с функцията на печатчетата и се отнасят до изобразената върху тях сцена и нейните отделни елементи. Публикациите, които цитирахме по-горе, не дават повече данни за реалиите, които при едно внимателно оглеждане има възможност да се установят.

Централни фигури в сцената са, както вече подчертахме, тези на коня и ездача, очертани с плътна и сигурна линия. Конят в ход наляво е представен в динамична и раздвижена поза. Предните му крака са високо вдигнати, а задните са свити и плътно събрани. Опашката е вдигната нависоко и завита надолу. Шията, стесняваща се към горния край, е дъговидно извита напред, главата е обърната в профил.

Ездачът е в напрегната поза. Той не седи върху тялото на коня, а е изправен и следователно трябва да предположим, че се поддържа на стремена. Обут е в меки обувки без токове. Едната му ръка е вдигната и свита в лакътя нагоре. В нея той държи лък със силно извити навътре рога. Плещите на лъка сочат нагоре.

С най-плитка линия е представено кучето. Подобно на другите фигури и то е в ход наляво. Изобразено е в бяг, встрани, успоредно на ездача. Тялото е изпънато, задните крака са прибрани един до друг, докато предните, поради липса на място, са предадени по-схематично.

В най-общ смисъл изображенията върху плочката напомнят епизод от ловна сцена - сюжет, който често е бил предпочитан в ранносредновековното българско изкуство. В литературата вече е посочена близостта и сходството на сцената от печатчета, с изображенията на конници и ловните сцени от рисунките-графити по каменните блокове на крепостните стени в Плиска и Преслав. [6] Не бива да се забравя обаче, че често същият този изобразителен материал, композиран по подобен начин, особено върху представителни паметници, е бил израз и на една символика, която крие в себе си и по-различен смисъл. Достатъчно е в тази насока да споменем сцената от Мадарския скален релеф [7], а и не всички от споменатите графитни рисунки имат пряко

отношение към една непосредствено възприета действителност. [8] Не е без значение и това, че върху печатчетата липсва животното, което е преследвано и че вниманието на наблюдателя е концентрирано само върху конника и придружаващото го куче. Решаващо значение за насоката, в която трябва да се тълкува изображението, има предназначението на тези паметници, т.е. тяхната употреба като печати. Една обикновена ловна сцена или даже епизод от такава едва ли е могла да бъде сигурно указание за личността или длъжността на някого, особено когато се касае за официалното им представяне. В сцената е съществувал и трябва да се търси друг някакъв смисъл.

Описанието на изображенията установи някои реалии, които дават възможност да се направят известни заключения за етническия характер на сцената. Преди всичко образът на конник е широко разпространен в изкуството на тюркските народи във всички региони на поселението и миграциите им, а това значи и в изкуството на прабългарите. [9] Конят и кучето са особено почитани у последните, затова неизменно присъствуват в проявите на техния духовен живот. [10] Лъкът на конника е със силно завити краища и наподобява рефлексен лък. Това оръжие е усвоено от тюркските етноси след III в. от хуните [11], възприето е по-късно също така и от прабългарите, за което говорят резултатите от археологическите проучвания на паметници с превес на прабългарска материална култура по нашите земи. [12] Предположихме наличие на стреме, а известно е, че този атрибут на конската амуниция навлиза в Балканския полуостров след VI в., а в периода след създаването на българската държава се свързва с бита на прабългарите. [13] За тях е характерна и меката обувка без ток. Особено важно е да обърнем внимание, че върху позитивния отпечатък посоката на движение на фигурите е надясно, така както и при Мадарския конник, а за него се знае, че е ориентиран към считаната от прабългарите за свещена посока юг. [14] Всичко това идва да покаже наличие на прабългарска изобразителна традиция, получила израз върху металните печатчета от Преслав.

Идентифицирането на конника в съгласие с тези етнически белези на сцената предизвиква множество трудно решими на този етап въпроси, за които може да се изказват само предположения. Напоследък се появи схващане, изложено отначало в дисертационен труд. [15] и доразвито в няколко последвали го статии [16], че конникът върху повечето прабългарски паметници, включително и върху разглежданите печати, представлява всемогъщия върховен бог на прабългарите, бог на небето и света Тангра. Доводите за това твърдение, колкото и правдоподобни да изглеждат, се нуждаят от обстоен анализ и доизясняване. Действително божественият образ би бил предълно известен на всички и за неговото разбиране чрез изобразителния паметник е било необходимо само спазването на иконографията при изработката му, ако такава изобщо е била създадена. От друга страна обаче, датировката на печатчетата, а именно IX, но по вероятно първата половина на X в. в никакъв случай не позволява да допуснем, че изображението на езическия бог е могло да служи за някакви официални, пък макар и не тясно културни цели. В случая е по-

вероятно конникът да е плод на художествена представа, преосмисляне на запазили се през вековете предания, легенди и митове. Чрез него е бил персонифициран герой-воин или прочут ловец, за който може само да се предположи, че е бил главно действуващо лице сред персонажа на един внушителен епос. Епосът на редица тюркски и други народи в обширните райони на Западен Сибир [17], Средна Азия [18], Северен Кавказ [19], а също така и иранският епос [20] изобилствуват с примери и подвизи именно на такъв герой, представян най-често като конник. В полза на едно такова схващане се изказаха в последно време и някои български автори. [21] Няма да бъде далеч от истината, ако приемем, че смисълът на сцената от четирите метални печатчета от Преслав има своите корени в езическото минало на прабългарите. В нея и по-специално в изображението на конника народът е виждал величавия и победоносен герой от своите песни и сказания. В тази насока според нас е най-правилно да се търси семантиката на представената върху тези преславски находки сцена.

БЕЛЕЖКИ

1. Тотев, Т. Метални печатчета с изображение на животни от Преслав. Сборник Преслав. I. С., 1968, 177-178, обр.8, 9; Totev, T. Sur un groupe dobjects deouverts a Preslav a representations et margues. - Byzantinobulgarica, III, S., 1970, p.144, fig.13; Ловна сцена върху три метални печатчета от Преслав. ИНМВ, XXV, №10,.1977, 321-325, обр.1-3.
2. Помещение №2, дълб. 1,70 м, полеви инв. №19833.
3. Рашев, Р. Един прабългарски култов паметник от Мадара. Археология, XV, 1973, №2, 29-38; Конникът в старобългарското изкуство. Археология, XXVI, 1984, №2-3, 60-70.
4. Totev, T. op. cit, 152-153.
5. Дюмезиль, Ж. Осетинский эпос и мифология. М., 1976, с.31.
6. Тотев, Т. Ловна сцена върху три метални печатчета. 323-324.
7. Герасимов, Т. Проучване върху Мадарския скален релеф. Сб. Мадарският конник, С., 1956, 115-135; Ст. Станчев. Реалиите върху релефа на Мадарския конник. Сб. Мадарският конник. С., 1956, с.203.
8. Овчаров, Д. Български средновековни рисунки-графити. С., 1982, 18-19, 60-78.
9. Плетнева, С. А. Кочевники средневековья. Поиски исторических закономерностей. М., 1982, с.83.
10. Бешевлиев, В. Първобългарите. Бит и култура. С., 1981, с.77.
11. Литвинский, Б. А. Сложносоставной лук в древней Средней Азии. СА. 1966, №4, с.51.
12. Станчев, Ст., Ст. Иванов. Некрополът до Нови пазар. С., 1958, с. 98. 104. табл. XXXI. 2,3
13. Герасимов, Т. Цит. съч., с.131; Ст. Станчев. Цит. съч., с.190, 198.
14. Бешевлиев, В. Цит. съч., 75-76.
15. Аладжов, Ж. Прабългарската религиозна система според археологически данни. Дисертация. С., 1983, 105-122.
16. Аладжов, Ж. За един тип изображения на Тангра. МПК, XXIII, 1983, №1, 25-28; За култа към Тангра в средновековна България. Археология, 1983, №1-2, 76-85.
17. Жирмунский, В. М, Тюркский героический эпос. Л., 1974, с.222, 249-256.
18. Пак там, с.119.
19. Дюмезиль, Ж. Цит. съч., с.35, 169.
20. Фирдоуси. Шах-наме. С., 1977.
21. Тотев, Т., Р. Рашев. Нови данни за старобългарското изкуство VIII - X в. Доклад на симпозиум на БИД "Образуване на българската държава и нейната роля в историята на европейския югоизток". Шумен, 1976; Р. Рашев. За тибетските успоредици на мадарския конник. Археология. XX, 1978, №3, с.28.

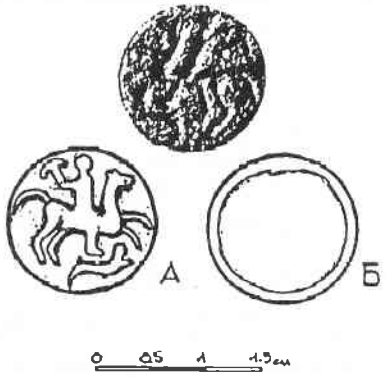

Обр.1. Новооткрит печат с изображението на конник

А - лице Б - опако

СЪЩЕСТВУВАЛА ЛИ Е ТЮРКСКАТА БОГИНЯ УМАЙ В ПРАБЪЛГАРСКИЯ ПАНТЕОН

Николай ОВЧАРОВ

Напоследък прабългарската религия се превърна в един от основните обекти, които привличат вниманието на изследвачите, насочили усилията си в периода на Първото българско царство. И това не е случайно, като се има в предвид, че тя обхваща значителна част от духовната сфера на ранното средновековие. Но все още проучванията са в началото си. Оцелелите сведения са твърде малко, а и тяхното тълкуване е затруднено поради многопластовата историческа съдба на Балканския полуостров.

В известен смисъл е напреднало изследването на върховния бог - Тангра. [1] Останалата религиозна система се извежда преди всичко на базата на тюркската религиозна и митологична система, като се правят опити да се открият и характерните моменти. [2] По основната схема на тюркската религия, в прабългарския пантеон трябва да присъствуват още две важни божества - богинята на плодородието Умай и богът на водата и земята Йер - су. Според някои косвени данни култът към тези божества е бил развит в България. [3] Цел на настоящата статия е да се приведат нови факти, които да осветят почитането на женското божество.

Сред българските паметници има няколко, които макар и предпазливо, могат да се свържат с богинята. На първо място трябва да се спомене човешката фигура върху прочутата Мадарска керемида /обр. 1/. Към нея може да се прибави една много интересна рисунка от находището при с. Царевец, Врачанско /обр. 2а/. [4] Особено важна за нашата тема е една серия от графити, наскоро открита край с. Горна крепост, Кърджалийско. Върху обработените скални блокове на тракийско светилище от ранножелязната епоха, в по - късно време са нанесени с остър предмет множество рисунки - главно дами /ориентирани по посоките на света/ и женски полови органи - вулви /обр. 3/. Наред със символите в светилището при Горна крепост са оцелели две женски изображения с несъмнен култов характер. Едното представлява стреляща с лък жена, облечена в широка дреха, върху която е изобразена вулвата /обр. 2б/. Другата женска фигура е също в някакво широко облекло, а от ръката и излита птица. За съжаление, при проведените сондажи не бе открита типичната за прабългарите от Североизточна България керамика. Но това едва ли е гаранция, като се знае, че никъде в южните находища на рисунки /около Солун и в Македония/, които се свързват с прабългарската група на Кубер, не е открита такава керамика.

Най - сетне, сред паметниците трябва да се спомене голата женска фигура в ноктите на орела от кана №2 на Надь сент Миклошкото съкровище. [5] Но преди всичко, нека видим спецификата на култа към

Умай, както и степента на антропоморфизация у номадските народи.

Богинята Умай е конкретизираната форма на Великата майка сред тюркските и тюркоезичните племена. Тя е олицетворение, женското начало, покровителка на раждането и на децата, пазителка на човешките души и тяхна последна изпращачка. [6] В Умай се персонифицира великата съзидателна и жизнена сила, отблъскваща от хората злите духове със своите лък и стрели. [7] Антропоморфизацията на богинята явно е напреднала още на твърде ранен етап от развитието на тюркската религия. Хората си представят Умай като "добра майка", която помага при раждане и пази децата. Особено фигурална е представата за Умай сред телеутите - млада и красива жена с дълги, сребристи коси и златен лък.[8] Пак телеутите я виждат с широка гребеновидна коса, а шорците смятат, че е облечена в богата дреха от коприна. [9]

При тази степен на митологична антропоморфизация не е чудно, че се появяват изображения на богинята. Етнографските данни показват, че често такива изображения с изготвят масово във вид на куклички и се полагат в люлката на новороденото дете /шорци, тувинци/. [10] Образът на Умай се оформя доста рано и в сцинското религиозно изкуство. А. Грач има основания да смята един тип висулки - амулети от Саяно - Алтайската област за изображение на Великата майка, която "под името Умай се почита от племената в древнотюркската епоха". Същото се отнася и за един от ранните хунски амулети. [11] Но безспорно най - интересното изображение на Умай може да се открие в известната сцена от Кудърге /обр. 4/. Разбира се, там налице са и други влияния, но като смисъл сцената изцяло отговаря на тюркската митология. [12]

Образите от България съвпадат в стилово и в смислово отношение със споменатите изображения. Лъкът в ръката на едната фигура от горна крепост е основен атрибут на Умай. От нашите земи са познати миниатюрни лъкчета - амулети и знаци по каменни блокове, тълкувани като символи на богинята. [13] И двата женски образа от Горна Крепост са облечени в богати дрехи /доколкото може да се съди от схематичната рисунка/ и са с пищни гребеновидни коси, а чертите на лицата много напомнят тези от хунските и саяно - алтайските амулети. Предаването на гърдите и ханша на женското тяло от Мадарската керемида също е сходно с тези амулети. Много важен момент са многобройните рисунки на вулви от светилището при Горна Крепост. Това е интересно явление, присъщо на праисторическото изкуство /т.нар. парциална магия/. Чрез част от тялото много отдалечена със своята условност от прототипа и представляваща схематично стилизирана идеограма се предава цялата човешка фигура и свързаните с нея идеи. Характерен е примерът с женския образ, представен само от половия орган или половия триъгълник, който символизира вечната идея за плодородието. [14] Тук е нужно да се припомни, че самата дума "умай" представлява словесен символ - тя означава утроба, пъпна връв, матка. [15] А на почти всички рисунки на вулви от Горна Крепост /както на някои от Североизточна България/ централно е разположена вдлъбната точка, която не може да значи нищо друго освен материалното проявление на жизненото начало - утробата, матката. Имаме всички основания да предположим, че така е изобразена самата богиня на плодородието - в нашия случай Умай /обр. 5/.

Положението коренно се променя, когато достигаме до женската фигура от кана №2 на Надь сент Миклошкото съкровище. Още К. Тревер и Н. Мавродинов отбелязаха, че изобразеното лице е иранската богиня Анахита, издигана от свещената птица Варган. Учените обърнаха внимание върху необичайния облик на богинята. В нея няма нищо от елинистическите идеали за красота, иначе дълбоко навлезли в сасанидското иранско изкуство; тялото е показано варварски натуралистично. [16] В сцената с Анахита от Надь сент Миклошкото съкровище до голяма степен се крие разрешението на въпроса за Умай. Работата е там, че е представена не просто Анахита, а нейната хипостаза с тюркската /тук - прабългарска/ богиня Умай. В следващите редове ще се постараем да докажем тази идея.

Преди всичко, за да съкратим описанието, ще съставим една сравнителна таблица между основните функции, присъщи на иранската богиня Ардвисура /Силната/ Анахита и тюркската богиня Умай.

ФУНКЦИЯ	АРДВИСУРА АНАХИТА	УМАЙ
1. Произхожда от Великата азиатска богиня - майка	да	да
2. Богиня на плодородието	да	да
3. Богиня на зачатието и раждането	да	да
4. Богиня на водите	да	не
5. Богиня на войната и войните	да	да
6. Богиня на човешката душа	да	да
7. Богиня на съпругата на владетеля /Цар или хан/	да	да

[17]

Богинята Анахита е изключително популярна през първите векове на новата ера в Предна и Средна Азия, но с значително по - древна. Тя е известна в множество хипостази с местни божества - с вавилонската Ищара, с еламската Нанайа, с малоазийската многогръда Артемида, с индийската Дхишана, като култът и е разпространен в Сардия, Вавилон, Дамаск, Суза, Екбатана, Персеполис и Бактрия. [18] Поради смисловата близост с представите на различни народи, богинята Анахита е възприета в много страни, като е изместила или се е сляла със съответните местни божества. Напълно е възможно едно от тези съчетания да е с почитаната от прабългарите богиня на плодородието Умай. В това отношение е

особено важно, че Анахита е почитана в обширните територии на Южна Русия /дори се смята, че името на р. Танаис произхожда от това на богинята/, а нейните изображения проникват в скитското изкуство. [19] В тези земи прабългарите водят общ живот с иранокултурните алани. Но ние смятаме, че смесването на двата култа има по - стари корени и е станало в земите на Средна Азия, където прабългарите живеят дълго време /след II - III в./ в съседство с такива центрове на иранската култура като Хорезм, Сордиана, Бактрия. Към подобен извод ни насочва анализът на женското изображение от кана №2 Надь сент Миклошкото съкровище.

Преди всичко е необходимо да се отчете, че образът на Анахита върху кана №2 не е типичен за иранското изкуство. Според развитата митологическа система, описана в свещената книга "Авеста", Анахита е величествена, млада и красива жена с корона на главата. [20] Фигурата на "Голата Анахита" е един по - ранен иконографски тип, преминал в средноазиатското изкуство от гръко - индийска среда и съществувал известно време заедно с местния образ на богинята. Център на разпространението на "голата Анахита" е Хорезм, за който се предполага, че е център на култа към Анахита въобще. [21] Този образ има място в общото развитие на иконографията на Великата майка в Средна Азия. Голата фигура на богиня се появява около III в. пр. н. е. /разбира се, без да се смята древната идолна пластика от IV - II хил. пр. н. е/ и се задържа до I - II в., когато отново се налага местният тип на облечена в богати дрехи величествена жена. Голите богини нямат дрехи, но често носят на шиите си огърлици, на ръцете - гривни, а на главите - високи шапки, тиари /в един случай от Далверзин тепе, I в. от н.е., косата плътно е пристегната с обръч по начин, идентичен с този на фигурата от кана №2 на Надь сент Миклошкото съкровище/. [22]

Така женската фигура от кана №2 на Надь сент Миклошкото съкровище силно се приближава до типа "гола Анахита" в изкуството на Средна Азия. Същевременно с провисналите си гърди, тънките бедра и изпъкналия корем /който е може би в състояние на бременност - върховния момент на плодородието/ тя остава сродна с изображенията от тюркското изкуство. Половите белези са натуралистично подчертани, като не се спазват античните естетически изисквания. Сцената с Анахита е изключителен пример за съчетание на тюркските културни традиции с иранската иконография /а и митология/. В крайна сметка се създава ново изкуство, което се отличава от двата създавани компонента и явно е служело за удовлетворяване на естетическите нужди на прабългарска аристокрация. Именно това е официалното изкуство в първите векове на българската държава.

При изображенията на Умай, разглеждано като хипостаза Анахита - Умай са запазени отражения на социалното изкуство в народното. Например високите шапки върху главите на част от изобразените лица / мадарската керемида, рисунката от Царевец/ явно представлява тиари, свързани с високото положение на рисувания персонаж. Високата шапка върху главата на жената, показана на Мадарската керемида, прилича

много на тиарата на владетел от Далверзин тепе /I - II в. от н.е./. Още по - интересна е голата женска фигура от Царевец. Формите на тялото са обозначени съвсем примитивно, но на главата старателно е изобразена висока тиара със спускащ се около врата воал. Така тази шапка, по - скоро корона, има пълна аналогия с изобразената на главата на богинята - Майка от Маргиана /I - III в. от н. е./. [23] А същите тези шапки /тривърхи или едновърхи/ се смятат за явни ирански заемки в иконографията на Умай. Друга интересна особеност в образа на хипостазната Анахита - Умай е излитащата птица. Много е вероятно тя да изобразява отлитащата душа и по този начин да съединява функциите, присъщи на иранската, и на тюркската богиня. И действително, народите на Сибир и Средна Азия имат еднакви представи за човешката душа като птица, отлитаща след смъртта на небето. [25] Двете богини, както изяснихме по - горе, са тясно свързани с грижите около човешката душа и нейната охрана. Умай охранява плътно детска душа /също наричана "Умай"/ до три години, после помага на душата на възрастния, за да изпрати най - накрая душата на умрелия в небесното царство. Според "Авеста" детето получава своята душа чрез "фраваши", духовете на мъртвите, които от своя страна са силно зависими от Ардвисура Анахита. Последната помага на душата по най - бърз начин да се издигне на небето, след като напусне тялото, за да не бъде отвлечена от злите духове. Затова нейният първобитен тотем е птицата. Изключително интересно е изобразяването на мъртъвците в образа на Анахита /т. нар. осуарии/, засвидетелствувано в Хорезм. [27] То може би пряко кореспондира с женската фигура от мадарската керемида, изобразена със затворени очи. Р. Рашев изказа мнението, че това е надгробен паметник. [28] Съвсем не е изключено изображението от Мадара да е действително на покойник, но в образа на хипостазната Анахита - Умай.

Освен самостоятелните изображения на Тангра и Умай, в няколко паметника могат да се потърсят техните съвместни образи като царствена двойка. На първо място трябва да се спомене двойката върху сандъка от Терачина /обр.6/. [29] Предизвикателно натуралистично са обозначени половите белези /отпуснатите гърди на жената и едрите и бедра; половият член на мъжа, който розетата не успява да прикрие/. Възможността това да са Адам и Ева или някакви техни първообрази отпада веднага. Затова пък двойката от Терачина намира интересни аналогии у нас. Става дума за две рисунки -графити от Мадара, които не са разтълкувани досега /обр. 7/. Те представят царствени двойки - мъж и жена, като ясно са изобразени половите белези -фалосът на мъжа и вулвата на жената /показателно е, че и в двата случая жената е облечена в дълга дреха, а вулвата е върху дрехата, както в горна крепост/. Фигурите са разположени фронтално, а мъжът и в двете рисунки държи във вдигнатата си дясна ръка кръст. [30] Твърде логично е да видим в тези изображения божествената двойка Тангра - Умай. Както изяснихме, у тюркските народи между нея и владетелската земна двойка съществува тясна връзка. Някои учени считат, че в Кудърге е представена именно двойката Тангра - Умай [31] но двамата основни богове имат още една функция и тя е главна в тяхната дейност - задачата за космогенезиса, за

създаването на света, в представите на повечето първобитни народи тази задача се решава по полов път. [32] В някои азиатски религии / бурятската митология/ съществува легендата за плуващите в първичния океан мъжки и женски полови органи, които при съчетанието си дават началото на света. [33] В нашия случай са показани същества с изразени полови белези и това явно не са прадеди - мъжът държи гордо заетия от християнството символ на властта - кръста, а жената носи признаците на богинята Умай. Това могат да бъдат само двете главни прабългарски божества, изобразени , като космически творци. Може би този момент е показан в символичните полови актове, нарисувани по крепостните стени на Велики Преслав и имащи несъмнен култов характер. [34] От друга страна, показването на главните мъжко и женско божества в позата на световни владетели, олицетворяващи и земната власт, отново има паралели в иранската религия и изкуство /Митра и Анахита, както и по - древните Сраоша и Аши/.

Ние съзнаваме, че на настоящия етап е невъзможно въпросът за Умай да бъде разрешен напълно. Причината се крие в липсата на достатъчно категорични данни. Смятаме обаче, че нейното присъствие в прабългарския пантеон е несъмнено. Бъдещите проучвания ще отхвърлят някои от предложените в нашата статия идеи и ще добавят нови.

БЕЛЕЖКИ

1. Аладжов, Ж. За култа към Тангра в средновековна България. Археология, 1983, №1 - 2, 75 - 86.
2. Овчаров, Д. Към въпроса за реконструкцията на религиозно - митологическия комплекс на прабългарите. Проблеми на културата, III, 1980, №1, с. 75.
3. Стеблева, И. К реконструкции древнетюркской религиозно - мифологической системы. Тюркологический сборник, 1971, М., 1972, 213 - 226. Конкретно за приложението на тази схема в прабългарската религия вж. Ж. Аладжов. Прабългарската религия според археологическите данни. С. , 1982, /Дисертация/, с. 234.
4. Овчаров, Д. Български средновековни рисунки - графити С., 1982, табл. CXXXI - 1.
5. Mavrodinov, N. Le tresor protobulgare de Nadi - szentmiklos. Azcheologia Hungarica, Budapest, 1943, 142 - 143.
6. Потапов, Л. Умай - божество древних тюрок в свете этнографических данных. Тюркологический сборник, 1971. М., 1972, 265 - 286.
7. Иванов, С. Скульптура алтайцев, хакасов и сибирских татар. Л., 1979, с. 68.
8. Потапов, Л. П. Цит. съч., с. 275, 277.
9. Дыренкова, Н. Умай в культе тюркских племен. Культура и письменность Востока. III. Баку, 1928, 134 - 139; Л. Кызласов. К истории шаманских верований на Алтае. КСИИМК, XXIX, 1949, с.49.
10. Потапов, Л. П. Цит. съч. , 275 - 277.

11. Грач, А. Древние кочевники в центре Азии. М., 1980, 67 - 69. С. Руденко. Культура гуннов и ноинулинские курганы. М. Л. 1962, рис. 64.
12. Кызласов, Л. Цит, съч., 49 - 53.
13. Станилов, Ст. Семантиката на лъка и стрелата в изображенията от ранносредновековна България. Археология, XXIII, 1981, №1-2, 31 - 32.
14. Столяр, А. Проблема происхождения палеолетического искусства как предметно - генетическая задача. Древний Восток и мировая культура. М., 1981, с. 7. Освен този случай в прабългарското изкуство съществува друг подобен пример - рисунка на ботуш, която замества цялата човешка фигура. Д. Овчаров. За съдържанието на един български средновековен символ. Българско средновековие. С., 1980, с. 198.
15. Неклюдов, С. Мифология тюркских и монгольских народов / Проблемы взаимосвязей/. Тюркологический сборник, 1977. М. 1981. с.197.
16. Тревер, К. Новые сасанидские блюда Эрмитажа. М., 1937; N. Mavrodinov. Op. cit., p. 142
17. Данните за Адвисура Анахита са взети от В. Луконин. Куьтура сасанитского Ирана. М., 1969, с. 97; Ю. Раппорт. Из истории религии древнего Хорезма /оссуарии/. М., 1971, 31 - 32; R. Chirshman. Perse. Protoiranies. Medes, Achêménides. Paris, 1963, p. 229.
18. Тревер, К. Памятники греко - бактрийского искусства. М.Л., 1940, с. 21; R. Chirshman. Op. cit., p., 229.
19. Тревер, К. Памятники..., с. 21; M. Rostovtzeff. Iranians greeks in South Russia. Oxfotd, 1922, p. 104, pl. XXIII - 1.
20. Dalton, O. The treasure of the Oxus. London, 1926, p. XXVII - XXVIII.
21. Толстов, С. Древний - Хорезм. М., 1948, с. 200.
22. Пугаченкова, Г., Л. Ремпель. Очерки искусства Средней Азии. Древность и средневековье. М., 1982, 43 - 48.
23. Пак там, с. 54, 72 - 75.
24. Кызласов, Л. Цит. съч., с. 49; С. Толстов. Цит. съч, с. 205.
25. Кызласов, Л. О назначении древнетюркских каменных изваяний, изображаюших людей. СА, VIII, 1964, 2, с. 35.
26. Потапов, Л. Цит. съч., 267 - 269, 284 - 286.
27. Раппорт, Ю. Цит. съч. 81 - 83.
28. Рашев, Р. Прабългарски култов паметник от Мадара. Археология, XV, 1973, №2, с. 30.
29. Този интересен средновековен паметник до днес не е получил своето тълкуване. Хипотезата, че е прабългарски, бе изказана навремето от Н. Мавродинов /N. Mazrodinov. Op. cit., p. 145/.
30. Овчаров, Д. Български средновековни рисунки - графити. Табл. CXIII - 3; CXIV - 3.
31. Дружневская, Г. Еще раз о Кудыргинском валуне /к вопросу об иконографии Умай у древних тюрок./. Тюрркологический сборник. 1974. М., 1978, 230 - 237.
32. Фрейзер, Дж. Золотая ветвь. М., 1980, 158 - 170.
33. Неклюдов, С. Цит. съч. , 199 - 200.
34. Овчаров, Д. Български средновековни рисунки - графити. Табл. LXVII.

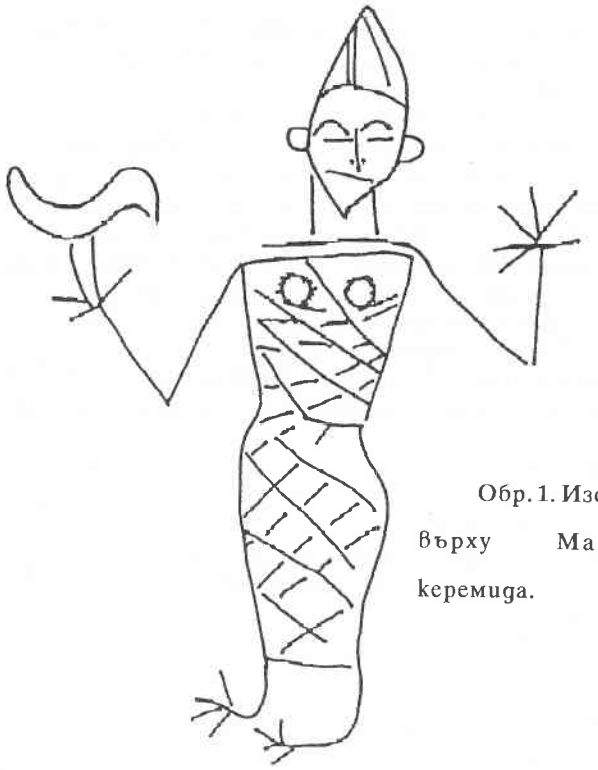

Обр. 1. Изображение върху Мадарската керемида.

Обр. Изображения на Умай /?/ от България

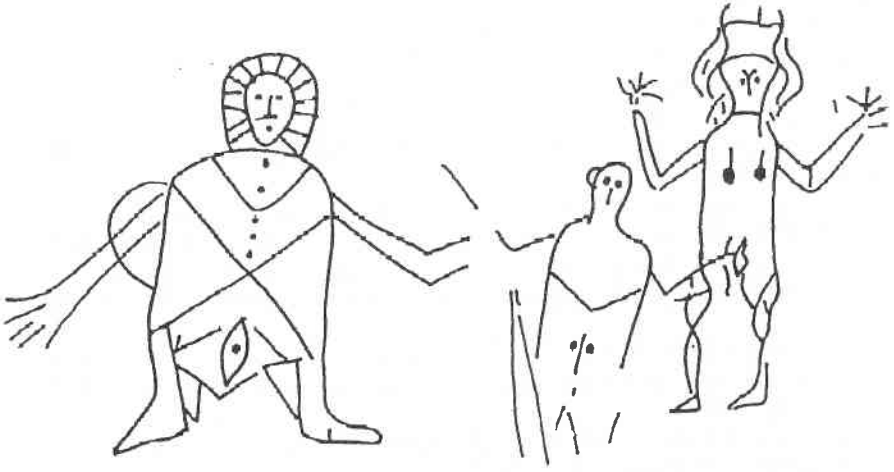

а/ от находището при с. Царевец, Врачанско

б/ от находището при с. Горна крепост, Кърджалийско.

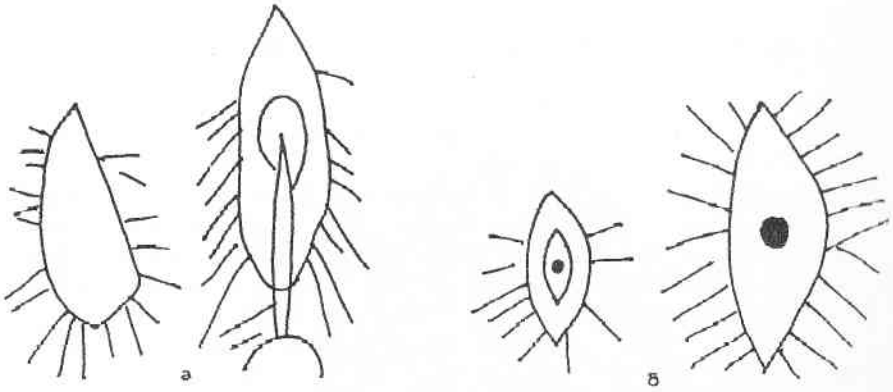

Обр. 3. Изображения на женски полови органи - вулви от ранното средновековие

а/ Плиска б/Горна крепост

Обр. 4. Богиня Умай и покровителствуваното от нея дете в сцената от Кудърге

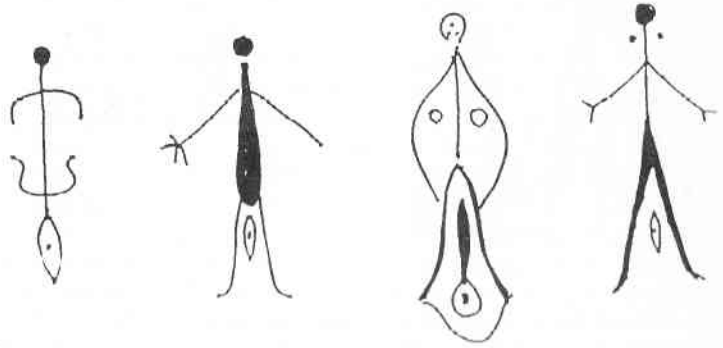

Обр. 5. Женски култови изображения от ранното средновековие /Кавказ - Дагестан/

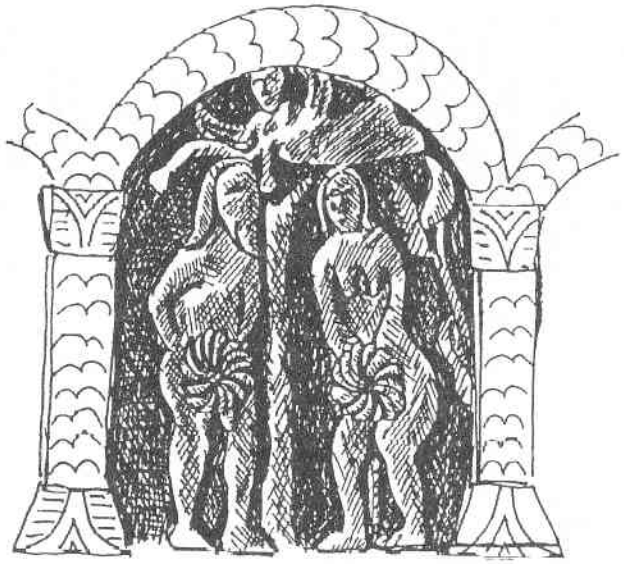

Обр.6. Царствената двойка върху съндъка от Терачина.

Обр. 7. Царствени двойки от Мадара.

ЖЕЛЕЗНИ ОГНИВА ОТ МАДАРА И КЮЛЕВЧА

Станислав СТАНИЛОВ

Железните огнива [1] от ранното българско средновековие са сред онези паметници, на които в проучванията досега не е оказано заслужено внимание. [2] Справедливо е обаче да отбележим, че тяхната функция в бита ги е наредила между вещите, носени непрекъснато към облеклото, а това само по себе си подсказва по - устойчива традиция в производството и употребата им. В този смисъл между находките, за които може да се търси етноопределяща роля, огнивата ще заемат важно място. При известни условия определението на Л. Голубьова има най - висока стойност: "Устойчивостта на дадена форма огнива непременно свидетелствува за нейната здрава връзка с определена етническа среда". [3]

Следващите редове са посветени на пет железни огнива - едно от могилния гроб край Мадара [4] и четири от езическия некропол край Кюлевча. [5] Вниманието към тях е предизвикано не само от важното им значение за генезиса на старобългарската култура, но и от първостепенното място, което средновековна Мадара и прилежащата ѝ територия заемали в етническата и религиозната обстановка на езическа България. [6] Огнивата са твърде различни по форма и затова ги разглеждаме поотделно.

1. Огниво от могилен гроб край Мадара. Слабо извита широка желязна пластина с леко вдлъбнат ударник и плавно повдигнат гръб, краищата са очупени, но ако съдим по огнива с подобни форми, те трябва да са къси, слабо завити навътре /обр. I_1/.

Сред паметниците на старобългарската култура, към които без съмнение принадлежи това огниво [7] има само една сходна форма от разкопките в каменната крепост на дунавския остров Пъкуйл луй Соаре. Разликата, изглежда, е във волутообразната завивка на краищата [8] и по - дългата извивка на гърба /обр. I_3 /. Двете огнива обаче трябва да бъдат обединени в един тип, означен с наименованието "пластинчати". [9] Те принадлежат към ранните пластинчати огнива /обр. I_2 /, характерни за заселената с франки, авари и славяни Средна Европа, датирани в VI - VIIв. [10], чийто генезис води към уседналото население в тази зона, заварено от Великото преселение на народите. [11] Откриването им на Долния Дунав има две важни следствия: едното потвърждава датировката на могилния гроб край Мадара - VII и началото на VIII в., с която той е единственият засега проучен паметник от близко до образуването на държавата време. Второто противоречи на датировката на крепостта на острова Пъкуйл луй Соаре - X - XI в. Опитът на П. Дякону да определи огнивото в X - XI в., няма въобще основание в известните находки, напротив, двете огнива от некропола Жико /обр. I_4 /, чиято форма повтаря огнивото от Пъкуйл луй Соаре се датират в VII в. [12] и с това критиката за датировката, пък и за етническата принадлежност на

паметника [13] получава още една немаловажна опорна точка. Може би тази форма е доживяла началото на IX в., за да се употребява в построената по това време каменна крепост или пък произхожда от по - ранно старобългарско селище, датирано в VIII в. При всички случаи обаче сред огнивата, датирани сигурно в X - XI в., тя не се среща.

2. Огниво от гроб 80 в некропола Кюлевча. [14] Желязна пластина извита като елипса, ударната част и гърбът прави, двата тесни края - по - дълъг - по - къс, също прави един срещу друг, гърбът при извивките е нееднакво скосен /обр. II_1 /. Ако строго се придържаме към съображения от типологическо естество, трябва да приемем това огниво за "хибрид" между пластинчатите и онези, които имат извити навън краища на дръжките, напомнящи донякъде лира. [15] Подобни хибриди са известни от Плиска, но там извивката на гърба е къса, а и пропорциите са по - други. [16] Затова формата от Кюлевча представя съвсем друг тип, познат в твърде далечен от Долния Дунав район. Същите огнива, датирани в VIII - IX в. /обр. II_2 / са открити в източния край на Европа - басейна на Горна Волга, древната територия на угрофинските племена удмурти и Коми - пермяци. [17] Тяхната материална култура има обаче далеч по - дълбоки местни корени - чак до III в. от н.е. и това трябва да е многозначително в нашия случай. Огнивата са датирани по материали от некропола Мидлан Шай, но не се знае дали няма да се появяват в по - ранни паметници. Другият тип огнива в този некропол се използуват от VI до IX в. [18] , което е косвено указание в полза на горното предположение. Не по - малко важно е също, че тези форми не се срещат в паметниците на прабългарите от Хазарския хаганат и в културата на волжските българи. По - нататък трябва да предположим, макар и с много условности, че огнивото с прави краища и повдигнат изцяло гръб принадлежи към един тип, донесен на Долния Дунав още преди формирането на етнически сродните със старобългарската култура паметници и с това може би подсказва участието на угри /угро - фини/ при разселението на Аспаруховите прабългари. [19]

3. Огниво от гроб 80 в некропола Кюлевча. [20] Желязна пластина, извита като елипса, ударникът е равномерно издаден, от гърба излиза висок трапецовиден език [21], краищата също равномерно са завити навътре и се срещат с малки волутъци над езика, който минава между тях /обр. III_1/. Този тип е по - функционален от горните два, защото при хващане езикът е широка опора за палеца.

Езичестите двуръчни огнива се срещат твърде често в средновековните паметници по цяла средна и източна Европа, но точни паралели за случая не са ни известни. Например две находки - от аваро - славянския некропол Нове Замки в Чехословакия /обр. III_3/ [22] и неопределения етнически от разкопвачите некропол Братей в Румъния / обр. III_2/ [23], доста напомнят /като изключим пропорциите и застъпването на езика/ огнивото от Кюлевча. Неговата датировка ще определим в следния ред - огнивата от Нове Замки и Братей са датирани в VII - VIII в., а езическите некрополи от българското средновековие - в VIII - IX в. [24], т.е. огнивото от Кюлевча попада там, където двата

периода се покриват - в VIII в.

Нямаме особени основания за етноопределящи разсъждения. Макар и с много уговорки, двата паралела подсказват произхода на това огниво - територията на залязващия аварски хаганат, с който езическа България е имала не само политически, но и икономически отношения. Изглежда формата е била достатъчно разпространена, защото същото огниво /с отчупен край/ произхожда от гроб 4 /трупоизгаряне/ в некропола Долни Луковит. [25]

4. Огниво от гроб 80 в некропола Кюлевча. [26] Желязна пластина, извита като елипса с почти прав ударник и малък остър език на гърба, краищата са равномерно завити навътре и се засрещат плътно с малки волутъци /обр. IV_1/. Напомня най - разпространената, така да се каже класическа форма на огнивата, познати в повечето паметници на старобългарската култура - Плиска [27], Капидава [28], Пъкуйл луй Соаре [29] и другаде. Разликата е в това, че двуръчните "лировидни" огнива имат, както вече отбелязахме и по-горе повдигнати, извити навън волутъци при засрещането на краищата /обр. $IV_{2,3,4}$/. Напълно е възможно формите им да произхождат от формите на огнивата като откритото в Кюлевча. Общо взето повечето от тези форми имат твърде тясна или по-точно твърде тънка елипса, която почти не се среща в останалите синхронни култури и може да се приеме като характерна за старобългарската култура.

Това огниво от Кюлевча трябва да се датира според горните две в VIII в., тъй като е открито заедно с тях в един и същ гроб.

5. Огниво от гроб 44 в некропола Кюлевча. [30] Желязна пластина, извита в особена форма - напомня правоъгълник със силно заоблени ъгли. Слабо извит навътре ударник и едва забележимо езиче на гърба. Краищата са равномерно извити, а при засрещане се изтеглят нагоре, здраво притиснат един за друг без волутъците /обр. IV_5/. Напомня описаното по - горе, като изключим последната особеност. Освен това то произхожда от детски гроб и е по-малко с около една трета от останалите. Паралелни находки от ранното средновековие не са ни известни и така датировката ще остане в границите на общата за езическите некрополи хронология - VIII - първата половина на IX в.

Това огниво е открито върху черепа на погребания и предвид езическата семантика на подобни вещи [31], трябва да предположим за случая някаква специална роля в погребалния обряд.

Вижда се, че появата и разпространението на огнивата в старобългарската култура имат сложна история. В подемния материал от нейните паметници се откриват и крайно неустойчиви форми [32], в които няма хронологически и етноопределящи белези. Резултатното използване на такива вещи е само в интерпретацията на отделни типове. Откриването на три различни огнива в големия колективен гроб в некропола Кюлевча [33] има голямо значение за по-нататъшните проучвания. Явно, по едно и също време в старобългарския бит се използуват вещи с една и съща функция, но с различна форма и това само по себе си подсказва разнородния състав на населението в Първата

българска държава през езическия период.

Сред публикуваните досега материали от старобългарските езически некрополи не са известни двуръчни огнива с обичайната "лировидна" форма, характерни за българския бит чак до наши дни. Това означава, че те са се появили по-късно, вероятно в християнския период, за да останат завинаги в народната ни култура.

Тези бележки нямат за цел да изчерпят въпроса за генезиса и хронологията на старобългарските огнива. Те само предхождат едно по-обширно изложение, което ще вземе предвид целия достъпен материал.

БЕЛЕЖКИ

1. Предпочитаме този термин вместо турското "чакмак" или руското "кресало", което напоследък понякога се използува.
2. Единствената специално посветена на ранносредновековните български огнива работа е на P. Diaconi. Quelques considerations sur les briquets de Pacuiul lui Soare. Dacia. NS, XVI, 1969, 317 - 323. Но тя представя материала крайно преднамерено, защото последователно го обвързва с тезата на Й. Нестор за дако-румънския произход на ранносредновековната култура на Долния Дунав. Вж. Ив. Божилов. Културата Дриду и Първото българско царство. ИПр, 1970, 4, 115 - 124; Същият P. Diaconu D. Vilceanu. Pacuiul lui Soare. B., 1972. ИНМВ, IX /XXIV/, 1973, 319 - 327.
3. Голубева. Л. А. К истории пластинчатых огнив Восточной Европы. МИА, 130. Новое в советской археологии. М. , 1965, с. 159.
4. Миков, В. Последни могилни находки. Сб. Мадара. I, С., 1934, 435 - 436, обр.295-в.
5. Вържарова, Ж. Славяни и прабългари. с., 1976, с.111, обр. 65_1; 113, обр. $81_{5,7,11}$.
6. Имаме предвид Мадара като прабългарски езически център. Ст. Станилов. Езически центрове в Първата българска държава. България 1300. Институции и държавна традиция. т. II, 1982, 227 - 228.
7. За означаване на ранносредновековната култура на Долния Дунав използуваме този термин, понеже това е културата, създадена от народа на Първата българска държава. Ст. Ваклинов. Формиране на старобългарската култура. С., 1977.
8. Огнивото от Пъкуйл луй Соаре е също очупено, но авторът отбелязва, че до консервацията единият край е бил запазен и по него дава реконструкция. P. Diaconi. Op. cit., p. 317.
9. Приемаме термина на Л. Голубъова за всички огнива, които имат подобна или поне сходна форма. Л. А. Голубъова. Цит. съч., с. 257.
10. Hampel, I. Altertümer des Fruhen Mittelalters in Ungarn. B., 1905, I, Fig. 191, 193; E. Garam. Avar finds in the Hungarian national museum. B., 1975, p. 174, fig. 8,p. 214, fig. 4; I. Poulik. Staroslovanska Morava. Pr., 1948, p. 91, fig. $25_{1-3,11}$; Item. Jizni Morava zeme davnych slovanu. B., 1948 - 1950, fig. 31f, 95c, 133; Б. О. Тимощук. Слов'яни пивнічної Буковини V - IX ст., К., 1976, с. 43,

puc. 18_{19}; I. Nemet. Noi descoperiri din epoca migratilor din zona Carei /jud. Satu Mare/. SCIVA, 34, 1983, 2, p. 147, fig. $8_{9,10}$.

11. Hempel, I. Op. cit., p.111: "...Унгария за дълъг период от време е имала едно постоянно уседнало население, чиито сменящи се поколения си предавали традициите".
12. Ibidem. Fig. 192 - 193.
13. Божилов, Ив. P. Diaconu - D. Vilceanu. Pacuiul lui Soare...319 - 327
14. Описано в публикацията само като "огниво желязно"; Ж. Вържарова. Цит. съч., с.133.
15. Терминът на Хампел. I. Hampel. Op. cit., p. 112.
16. Станчев, Ст. Материали от дворцовия център в Плиска. ИАИ, XXIII, 1960, с.31, обр.A_2.
17. Генинг, В. Ф. Мидлан-Шай - удмуртский могильник VIII- IX в., ВАУ, 1962, вып.3, с.53, табл. VIII_{15}.
18. Голубева, Л. А. Цит. съч., с.290.
19. За смесения състав на Аспаруховите прабългари вж. В. Бешелиев. За разнородната същност на първобългарите. Сб. Плиска - Преслав. II, С., 1981, 20 - 25.

С това заключение трябва да поправим и допуснатата в новото академично издание История на България - том 2, досадна грешка да бъде обявено това огниво за славянско. История на България. Т.II. С., 1981, с.56, обр.1.

20. В публикацията е описано погрешно "пирамидална пластинка" която "се вплита в охлювообразните краища". Вж. Ж. Вържарова. Цит. съч., с. 133. От илюстрацията се вижда, че пластинката е трапецовидна, краищата - волути с една завивка.
21. Терминът на Колчин - вж. Б. А. Колчин. Хронология новгородских древностей. СА. 1958, 2, $puc.3_7$.
22. Cilinska, Zl. Slawisch - awarisches Gräbefeld in Nove Zamky. B., 1966, s.308, taf. LXVI, 439/25.
23. Nestor, I. si E. Zaharia. Raport despre săpăturile de la Bratei. MCA, X, 1970, p.195, fig.5.
24. Вържарова, Ж. Цит.съч.
25. Пак там, с.180, обр.108_4.
26. Описанието на това огниво в публикацията е крайно непълно: "Огниво, желязно S-овидно извити допиращи се краища". Ж. Вържарова. Цит, съч., с.133.
27. Станчев, Ст. Цит. съч., с.31, обр.A_1 ; Ам. Милчев. Материали, открити в занаятчийските и търговските помещения северно от южната порта на Вътрешния град в Плиска. Сб. Плиска - Преслав. I. С., 1979, обр.31. С непубликувани огнива от този тип във фонда на музея в Плиска се запознах с помощта на Т. Балабанов, комуто благодаря за съдействието.
28. Florescu, Gh., R. Florescu si P. Diaconu. Capidava I, 1958, p.234, fig.116.
29. Diaconu, p. Op. cit., $fig.I_3$.
30. Въобще неописано в публикацията, .Ж. Вържарова. Цит.съч., с.110.
31. Станилов, Ст. Бронзово огниво от Якимово. Археология. /под печат/

32. S t e f a n, Gh., I. Barnea, M. Comsa, E. E. Comsa. Dinogetia, I, B., 1967, p.73, fig.38$_{24,25,27,28}$.
33. В него са погребани 25 мъже, загинали в сражение вероятно недалече от селището, чиито е некрополът. Ж. Вьжарова. Цит, съч., с.126 - 133.

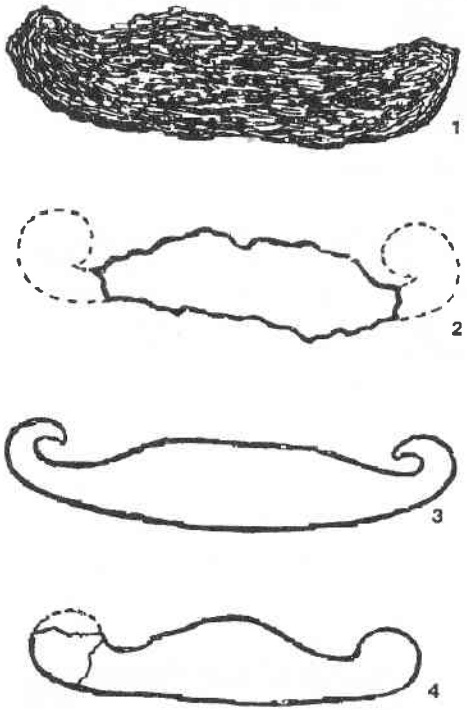

Обр. I. Пластинчати огнива

1. Огниво от Мадара

2. Огниво от Пъкуйул луй Соаре /по П. Дякону/

3. Огниво по Велатице /по И. Поулик/

4. Огниво от Жико /по Е. Гарам/

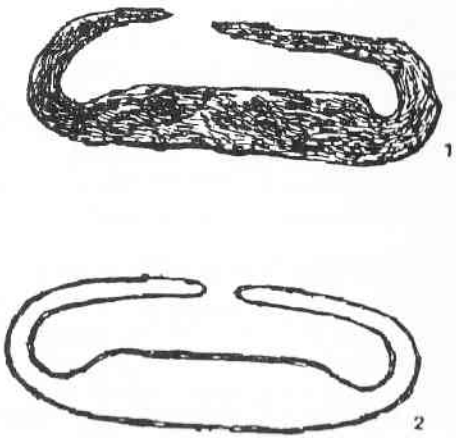

Обр. II.

1. Огниво от гроб 80 в Кюлевча

2. Огниво от Мидлан-Шай

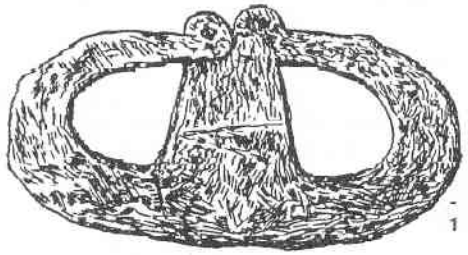

Обр. III. Езически двуръчни огнива

1. Огниво от гроб 80 в Кюлевча

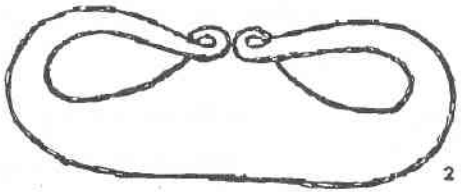

2. Огниво от Братей /по Й. Нестор и Е. Захария/

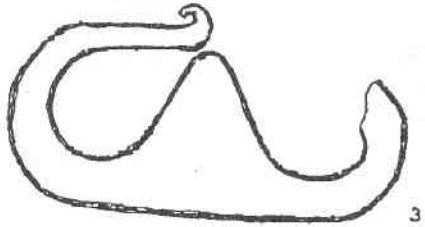

3. Огниво от Нове Замки /по Зл. Члинска/

Обр. IV. Лировидни огнива

1. Огниво от гроб 80 в Кюлевча

2. Огниво от Плиска /по Ам. Милчев/

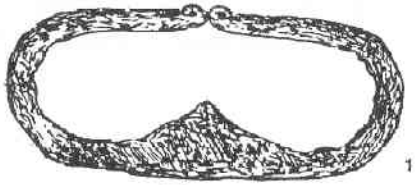

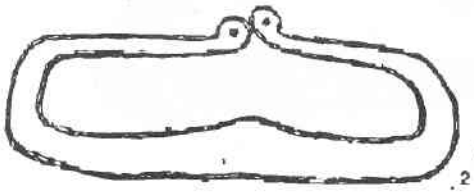

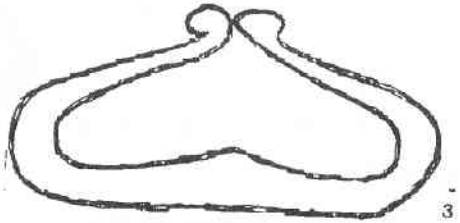

3. Огниво от Капидава /по Г. Флореску, Р. Флореску и П. Дякону/

4. Огниво от Пъкуйл луй Соаре /по Дякону/

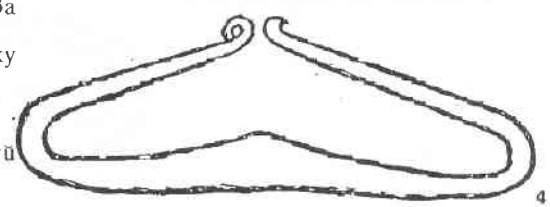

5. Огниво от гроб 44 в Кюлевча

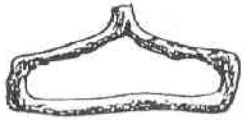

СТАРОБЪЛГАРСКИ ВЕЗНИ ОТ ПЛИСКА, МАДАРА И ПРЕСЛАВ

Стоян ВИТЛЯНОВ

Доскоро за старобългарските везни и свързаните с тях теглилки се знаеше твърде малко, тъй като техният брой открит при археологически разкопки беше незначителен. Ускорените темпове, с които се провеждат археологическите проучвания през последните години позволиха в музейните фондове на столичните центрове Плиска и Преслав и културния център Мадара, да постъпят нови находки с това предназначение, които са предмет на настоящото изследване.

В зависимост от устройството им и начина на действие везните се подразделят на две групи.

Към първата група се отнасят най - често срещаните у нас равнораменни везни /trutina/. Състоят се от един равнораменен лост, в двата края с окачени теглилни блюда. В центъра на лоста се намира указателна стрелка, през основата на която преминава оста на окачената вилка. Около тази ос се върти стрелката заедно с хоризонталното рамо на везната. В уравновесено положение стрелката застава в отвор с вилката. При увеличаване масата на товара върху едно от блюдата, отчитането на теглото е ставало по стойността на приложената теглилка на другото блюдо.

Към втората група се отнасят везните с неравнораменни лостове /statera/, известни днес като кантари или паланци. С тези везни е ставало отмерването на товари с по-голяма маса и обем. Принципът на действие при тях се състои в уравновесяването на неравнораменен лост от първи род. Различното положение на окачващите куки в края на теглилния лост е позволявало да се получат рамена с различна дължина, а тук и отмерването на по-тежки или по-леки товари. Както при всички везни от този род, изменението на тегловните възможности е ставало посредством превъртане на лоста около осите му за окачване, при което се получавали различни лостови дължини.

ВЕЗНИ ОТ ПЛИСКА

1. Рамо от везна /обр. 1и/. Изработено от бронз с кръгло сечение. В двата края халкички за окачване на блюдата. По средата уравновесяваща стрелка. Дължина 6 см. Дворцови център, изкоп Ig, дълбочина 110 см. Края на X в.[1] Инв. №969.

2. Блюдо от везна /обр. 1ж/. Изработено от бронз, с три отвора по периферията за окачване към рамото. Диаметър 4,4 см. Дворцови център, помещение B_1, дълбочина 0,60 м. Края на X в.[2] Пол. инв. №2/78.

3. Блюдо от везна /обр. 1е/. Изработено от бронз с три отвора по периферията за окачване към рамото. Диаметър 5,5 см. Южна крепостна

стена на Вътрешния град. Края на IX - началото на X в. Пол. инв. №2599.

4. Блюдо от везна /обр.1г/. Изработено е от бронз с два запазени отвора за окачване към рамото. Част от блюдото е отчупено. Диаметър 4 см. Обект №31. Края на IX - началото на X в.[3] Пол. инв. №118.

5. Блюдо от везна. Изработено от бронз с три отвора за окачване към рамото. По вътрешната повърхност личат следи от налепи на медна сплав. Диаметър 4 см. Западна крепостна стена на Вътрешния град, края на IX - началото на X в.[4]

6. Везна /обр.3/. Изработена от желязо. Състои се от неравнораменен лост, с окачени на него куки за прикрепване на товара и за окачване на везната. Върху по-дългото рамо, завършващо с призмовиден ограничител на подвижната тежест, са нанесени чрез врязвания две отчетни скали. Липсва подвижната тежест и две от окачващите куки. В северния двор на манастира при голямата базилика. Края на X - началото на XI в. [5] Пол. инв. №509.

7. Окачваща кука от везна /обр. 1в/.Изработена от бронз. Височина 8 см. Дата: IX - X в. обект №41. Пол. инв. №103.

ВЕЗНИ ОТ МАДАРА

1. Кука от везна /обр. 1а/. Изработена от желязо. Горният край завършва с правоъгълна вилка със странични отвори, през които е преминавала оста за закрепване към рамото на везната. Дължина 13,5 см. В инвентарната книга на музея липсват обстоятелствата, при които е била открита находката.[6] Дата: XII - XIV в.[7]

2. Кука от везна /обр. 1б/. Изработена от бронз. Широкият и край завършва с конусовидно надебеляване. Ширина 5 см.[8]

3. Рамо от везна /обр. 1н/. Изработено от бронз с кръгло сечение. В двата края на рамото халкички за окачване на блюдата. Дължина 15 см.[9]

ВЕЗНИ ОТ ПРЕСЛАВ

1. Рамо от везна /обр. 1л/. Изработено от бронз с кръгло сечение. В единия край на рамото халкичка за окачване на блюдото, а по средата следи от късо езиче с отвор в основата. Дължина 10 см. Северна крепостна стена на ранното укрепление. Дълбочина 40 см. Края на IX - началото на X в.[10] Пол. инв. №16861.

2. Сгъваема везна /обр. 2/. Изработена от бронз. Двата края на сгъваемите рамена са профилирани. Носещият отвор на везната преминава през основата на уравновесяващата стрелка. Дължина на рамото 11 см. Към комплекта на везната принадлежи къса метална верижка за окачване на блюдата. В инвентарната книга на музея липсват точни сведения за обстоятелствата на на откриването. Дата: IX - X век. [11] Пол. инв. №951/50.

3. Бронзова везна /обр. 4/, Напълно запазена. Хоризонталното рамо изработено от бронз с кръгло сечение. В двата края завършва с отвори за окачване на блюдата. Краищата на раменатa са украсени с врязани спираловидни линии. Блюдата, изработени от бронз са повредени от силното окисляване. Дължина на рамото 10,5 см. Височина на уравновесяващата стрелка 4 см, диаметър на блюдата 3 см. Граждански комплекс в м."Селище". Края на X век. [12] Пол. инв. №5731. [13]

4. Бронзова везна. Състои се от хоризонтално рамо, с уравновесяваща стрелка, вилка за придържане на везната и две теглилни блюда. Граждански комплекс в м."Селище". Края на X в. [14] Пол. инв. №5731.

5. Бронзова везна /обр. 5/. Двата края на рамото завършват с релефни пръстенчета. По същия начин са украсени и лицевите страни на вилката. Носещият отвор на везната преминава през основата на уравновесяващата стрелка. Дължина на рамото 9,5 см. Диаметър на блюдата 5,3 см. Изработени са от бронз с по три отвора по периферията за окачване към рамото. В двата края на теглилния лост са запазени къси метални верижки за окачване на блюдата. Везната е открита в близост до работилница за рисувана керамика, разположена на юг от Кръглата църква Дата: IX - X в. Пол. инв. №2247.

6. Бронзова везна /обр. 7/. Открита е заедно с едно от блюдата. Всички части са силно патинирани. Работилница за рисувана керамика на юг от Кръглата църква. [15] Дата: IX - X век.

7. Вилка от везна /обр. 1к/. Изработена от бронз. В горната част вилката завършва с отвор, през който преминава халка за окачване. Височина на вилката 6 см. Дворцови център. Края на IX - началото на X век. Пол. инв. №1200.

8. Рамо от везна /обр. 1м/. Изработено от бронз с кръгло сечение. Двата края на рамото завършват с леки уширения и халки за окачване на блюдата. Дължина 12,5 см. Граждански комплекс в м."Селище". Дълбочина 40 см. Края на X век. [16] пол. инв. №13021.

9. Блюдо от везна /обр. 1з/. Изработено от бронз, с три отвора по периферията за окачване към рамото. В манастира около Кръглата църква. Диаметър 4,5 см. Края на IX - началото на X век. Пол. инв. №1070.

10. Блюдо от везна. Изработено от бронз. Лошо запазено. Източна крепостна стена на Вътрешния град. Края на X век. Пол. инв. №20505.

11. Блюда от везни. Едното от тях е добре запазено /обр. 1д/, а другото е с леко повредена периферия. Изработени са от бронз с три отвора по периферията за окачване към рамото. Диаметър - 4,5 см. Манастира в м."Под зъбуите". Края на IX началото на X век. [17] Пол. инв. №7887.

12. Блюда от везни. Изработени от бронз.И двете са силно окислени.Дворцови център. Дата: IX - X век. [18] Пол. инв. №10132

С разгледаните до тук отчасти запазени и цели комплекти везни е било възможно да се отмерват както равни количества товар, без да се отчитат теглови единици, така и с определяне на теглова стойност на измерваната маса посредством специални теглилки / тежести/. При везните с равнораменни лостове теглилките се поставяни в едно от блюдата, а при везни с неравнораменни лостове теглилката е била подвижна, окачена на по-дългото рамо посредством специална кука.

ТЕГЛИЛКИ ОТ ПЛИСКА

1. Оловни теглилки. Пет от тях имат паралелепипедна форма, а шестата е дискообразна. Изработени са чрез отливане. Теглата им варират от 269,500 до 705,330 грама. Върху плоските им страни са маркирани теглови те им стойности. Източна крепостна стена на Вътрешния

град. Дата: IX - X век. [19]

ТЕГЛИЛКИ ОТ ПРЕСЛАВ

1. Оловна теглилка /обр. 6а/. Има формата на цилиндър, от който излиза желязна дръжка, завършващи с кука за окачване на лоста. Височина 13 см. Тегло 223 г. Манастира в м."Под зъбуите". Края на IX - началото на X век. [20] Пол. инв. №7596.

2. Желязна теглилка /обр. 6б/. Повърхността е покрита с бронз за предпазване от корозия. Сферична форма с две плоски основи. Върху едната от тях има врязан знак, представляващ две успоредни линии. Височина 2 см. Тегло 51,300 г. Източна крепостна стена на Вътрешния град. [21] Края на IX - началото на X век. Пол. инв. №20507.

3. Бронзова теглилка /обр. 6в/. Плоска кръгла форма. Периферията е оформена с релефен ръб. Центърът е отбелязан с малък отвор. Обратната страна е гладка и леко вдлъбната по средата. Диаметър 1,4 см. дебелина 0,03 см. Тегло 3,750 г. Южна крепостна стена на Вътрешния град. Края на XI век. Пол. инв. №17649.

4. Бронзова теглилка /обр. 6г/. Плоска кръгла форма. Периферията е оформена с релефен ръб. Обратната страна е плоска и гладка. Добре запазена. Диаметър 1,5 см. Дебелина 0,02 см. Тегло 3,050 г. Административна сграда югоизточно от дворцовия център. Края на XI век. Пол. инв. №20123. [22]

Както се вижда от разгледаните до тук теглилки от Плиска и Преслав, върху повечето от тях е нанесена маркировка, състояща се от кръгчета, линии и точки. Техният брой по всяка вероятност е зависел от величината на теглилката и са служели за обозначаване кратността на тегловната единица. Какъв е числеият израз на тази маркировка е все още трудно да се каже, тъй като липсват синхронни буквени или числови обозначения. Независимо от това обаче, основавайки се на собствената им маса измерена в съвременната мерна единица грам, с основание можем да допуснем, че те са близки до стойностите на византийската метрична система за маса. [23]

Везните изработени на принципа на равнораменните лостове се явяват едни от най-древните измерителни прибори за маса. Те са често срещани върху древните египетски и вавилонски паметници. Добре са били познати и на древните гърци. С особено много данни разполагаме за тяхното широко приложение и разпространение в римската империя и нейните провинции.

Първоначалният образ на тези везни представлявал обикновен равнораменен лост с две окачени блюда. Носещото окачване на везната е ставало направо през отвора разположен в центъра на лоста. По-късно започва производството на везни снабдени с уравновесяваща стрелка и вилка, която е служела за придържане и уравновесяване на хоризонталното рамо. [24] Появили се и везни със сгъваеми рамена, които имали по-съвършена конструкция. За да се предпазят от повреждане при транспортиране, рамената на тези везни се сгъвали и заедно с блюдата се поставяли в специално направени за целта дървени кутии.

С датирането на тези везни са се занимавали учени от различни

страни. Особено интересни са изследванията на М. Рихтер [25], които се базират на различния завършек на краищата на теглилния лост. Проследявайки развитието на сгъваемите бронзови везни от Скандинавието до Древна Русия, той стига до извода, че те могат да се разглеждат в две големи хронологически групи. Според него най-старите ранносредновековни везни се отнасят към IX в. Характерни за тази група са удебеляванията в двата края на теглилния лост във вид на изпъкналости с овална форма. Везните, чиито рамена са профилирани във формата на куб със скосени върхове, той ги отнася към втората хронологическа група - XI - XIII в. Независимо от тази формална класификация, ние сме склонни да приемем, че като форма тези древни измерителни прибори продължават стари антични традиции и остават почти непроменени за един дълъг период от време. Затова от особено важно значение, при определяне на тяхната датировка е да се отчитат както външните им белези, така и конкретната археологическа среда, от която произхождат.

Досега броят на откритите у нас везни е незначителен. Обстоятелство, което не позволява тяхното цялостно проучване, различията които съществуват между тях са несъществени и трудно могат да послужат като белези за тяхното диференциране по типове. Различен е и материалът, от който те са изработени. Обикновено всички известни досега у нас равнораменни везни са бронзови, а везните с неравнораменни лостове /кантари/, които били използувани при отмерването на по-тежки товари са изработени от желязо. В сравнение с тези от римската епоха, нашите везни са с по-опростена форма и украса. Общо взето всички те са еднотипни с малки различия, явяващи се преди всичко в техните размери.

Освен в столичните центрове Плиска и Преслав и културния център Мадара, везни с равнораменни лостове у нас са засвидетелствувани и при археологически проучвания на средновековните селища при с. Нова Черна, Силистренско [26], с.Стърмен, Русенско [27], с.Одърци, Толбухинско [27], Червен [28], двореца на Царевец [30] и др.

Принципът на равнораменните лостове е послужил за изработването на неравнораменните везни, известни в средиземноморския свят още през древността. Особено много били разпространени тези везни в римската държава, за което свидетелствуват големият брой находки от този вид в музеите на Италия. От тук тези везни били възприети и от други народи и с малки изменения просъществували през цялото средновековие. У нас те са рядко срещани. Познаваме ги по откритите отделни части: теглилни куки, синджири от теглилни блюда, раменни лостове, теглилни тежести и др. Единствената изцяло запазена везна от този вид, открита при археологическото проучване на манастира при голямата базилика в Плиска, намира близки аналогии с тези открити в Старая Рязан, Киев [31], Коринт [32], Буков-Ротари в Румъния [33], Херсонес [34] и др.

Широкото практическо приложение на разгледаните по-горе везни е било продиктувано, както от оживената търговия, така и от развитието

на някои занаяти и художествени техники, при които е било наложително спазването на точни количествени пропорции. Химическият анализ на едно от блюдата на везната от работилницата за рисувана керамика в Преслав, показва, че тя е служела за отмерване на багрилни вещества или евентуално на златни люспи, използувани от Преславските майстори-керамици. [35] За подобно използуване на везните в някои производствени процеси, свидетелствува и откритото теглилно блюдо в работилницата за ювелирни произведения в Плиска. [36]

На пазарите още през античността, а по-късно и през средновековието били използувани везни със специални контролни теглилки, с помощта на които се е проверявало теглото на монетите от злато и сребро. Използуването на везните е било задължително във всички по-големи търговски средища. Показателно в това отношение е известието на Вилхелм Тирски от 1096 г. във връзка с преминаването през българските земи на кръстоносците от първия кръстоносен поход. Там между другото се споменава, че те получили правото от управителя на Средец да купуват от пазара на града хранителни продукти по точни мерки и теглилки. [37] За широкото използуване на везните през средновековието у нас свидетелствуват и някои изобразителни паметници. Така например в Четвероевангелието на Цар Иван Александър [38], в сцената "Страшният съд" е представена равнорамення везна /обр.8/, състояща се от опростен лост и две теглилни блюда. Подобни изображения на опростени везни са ни познати от някои илюстрации на Велиславовата библия [39], от пластичния релеф на църковната бронзова врата от Хнезда [40], Новгород [41] и др. Интересни данни за използуването на везните в едно от най-големите и често посещавано от българите средновековно пазарно средище Константинопол се съдържат в "Книгата на епарха". [42] В този писмен паметник от IX - X век са дадени редица указания, с които е трябвало да се съобразяват и българските търговци посещаващи този голям търговски център.

В заключение трябва да отбележим, че откритите в Плиска, Мадара и Преслав везни, макар и малко на брой, по безспорен начин свидетелствуват за тяхната роля и мястото, което са заемали в оживения стопански и икономически живот на българската средновековна държава.

БЕЛЕЖКИ

1. Станчев, Ст. Материали от дворцовия център в Плиска. ИАИ, XXIII, 1960, с.40, обр.8 $А_{10}$.
2. Блюдото ми беше предоставено за публикуване от П. Георгиев, на когото изказвам моята благодарност.
3. Сведения за него дължа на Т. Балабанов.
4. Дончева-Петкова, Л. За металодобива и металообработването в Плиска. Археология, XXII, 1980, №4, с.33, обр.12б.
5. Витлянов, Ст. Желязна теглилка /кантар/ от Плиска. Нумизматика, XV, 1981, №3, 18 - 22.

6. Попов, Р. Материали от разкопките през 1934/1935 г.-В:Мадара. С., 1936, Т.II, с.78, обр.121.
7. Подобна кука от везна, датирана в XII - XIV в., е открита при археологическото проучване на двореца на Царевец. Срв. Я. Николова. Домашният бит и въоръжението в двореца на Царевец според археологическия материал.- В: Царевград-Търнов. Т. II, с., 1974, с.326.
8. Попов, Р. Сондажни разкопки в голямата пещера през 1932 год.-В: Мадара, т.I, С., 1934, с.198, обр.177б.
9. Пак там, с.200, обр. 177з.
10. Изказвам благодарност на Ж. Аладжов, който беше любезен да ми предостави находката за публикация.
11. С подобна форма и украса е една сгъваема везна от Верун /Чехословакия/ датирана в IX - X в. Срв. L. Jansova. Stredoveke skladaci vazky z Berouna. Archeologicke rozhledy, IX, 1957, sesit 2, 203 - 205.
12. Чангова, И. Към проучването на преславската рисувана керамика. Археология, XIV, 1972, №1, с.37, обр.5.
13. Везни с подобна украса на рамената, датирани в VIII - IX в. са засвидетелствувани в някои славянски селища на територията на Германия. Срв. Hermann, J. Die slawen in Deutsch - land. Berlin, 1974, Abb.46.
14. Чангова, И. Цит. съч., с.37, обр.5.
15. Акрабова-Жандова, Ив. Работилница за рисувана керамика на юг от Кръглата църква в Преслав. ИАИ, XX, 1955, с.502. обр.22.
16. Находката ми беше предоставена за публикуване от К. Попконстантинов, на когото изказвам моята благодарност.
17. Сведенията за тях дължа на Т. Тотев.
18. Непубликувани материали на М. Ваклинова.
19. Дончева-Петкова,Л. Оловни тежести от Плиска. Нумизматика, XV, 1981, №3, 22 - 28.
20. Теглилката ми беше предоставена за публикуване от Т.Тотев на когото благодаря.
21. Подобни ранносредновековни тежести за везни са ни известни от Мекленбург /Германия/. Срв. A. Hollnagel. Frühmittelalterliche Bronzeklappwaagen und Gewichte aus Meklenburg - In: Ausgrabungen undFunge, 12, 1967, 4, s.227.
22. Теглилки с полеви инв. №17649 и 20123 ми бяха предоставени за публикуване от Ив. Йорданов, на когото изказвам моята благодарност.
23. Schilbach, E. Byzantiniche Metrologie. Munchen, 1970.
24. Някои автори отнасят появата на тези везни в Западна Европа към V - VII в. Срв. J. Werner. Waage und Geit in der Merowingerzeit. Munchen, 1954, Heft 1.
25. Richter, M. Rane stredovéke bronzové skladaci vasky z Cech (Frümittelalterliche Bronzklappwaagen aus Byhmen).-In: Sbornik Ceskoslovenske spolecnosti archeologicke, 3, 1963, s.145.
26. Милчев, А., Ст. Ангелова. Археологически разкопки и проучвания в местността Калето при с.Нова Черна, Силистренски окръг през 1967 - 1969 г. ГСУ ФИФ, т.69, кн. III, 1971, с.145, табл. XIII.

27. Styrmen nad Jantra /Bulgaria/. Badania archeologiczne w Latach 1961 - 1964 i 1967 - 1968. Wroclaw, Warszawa, Krakow, Gdansk, 1980, s.207, tabl.XXVIII\935; Ранносредновековното селище при с.Стърмен /РП, VII/, С., 1982, обр.57\12.
28. Kurnatowska, Z. Slowianstyna poludniowa. Wroclaw, Warszawa, Krakow, Gdansk, 1977, s.137., fig.40.
29. Средновековният Червен. Т. I. С., 1985, с.118, обр.45.
30. Николова, Я. Цит. съч, с,326.
31. Каргер, М. К. Киев и монгольское завоевание. СА, XI, 1949, с.70; Б. А. Колчин. Черная металлургия и металлообработка в древней Руси. МИА, СССР, №32, М., 1953, с.164.
32. Davidson, G. R. The minor objects - Corinth, XII, 1952, Pl. 98.
33. Comsa, M. Cultur materiala veche romaneasca. Bucreşti. 1978, p.119
34. Археология Украинской ССР, т. III. Киев, 1986, рис.133\1.
35. Акрабова - Жандова, И. Цит. съч., с.503.
36. Дончева - Петкова, Л. За металодобива и металообработването ..., с.34.
37. Живкова, Л. Четвертоевангелието на цар Иван Александър, С., 1980, табл. XXIII.
38. Matejcek, A. Velislavova bible. Praha, 1926, fol.156.
39. Dobrezneckі, T. Drzwi gnieznienskie. Krakow, 1953, t.16.
40. Goldshmidt, A. Die Bronzentüren von Nowgorod und Gnesen. Die frühmittelalterlichen Bronzentüren. Bd. II, Marburg, 1932, t.30, 32, 36.
41. Ангелов, Д., П. Тивчев. Подбрани извори за историята на Византия. С., 1970, 114 - 119.

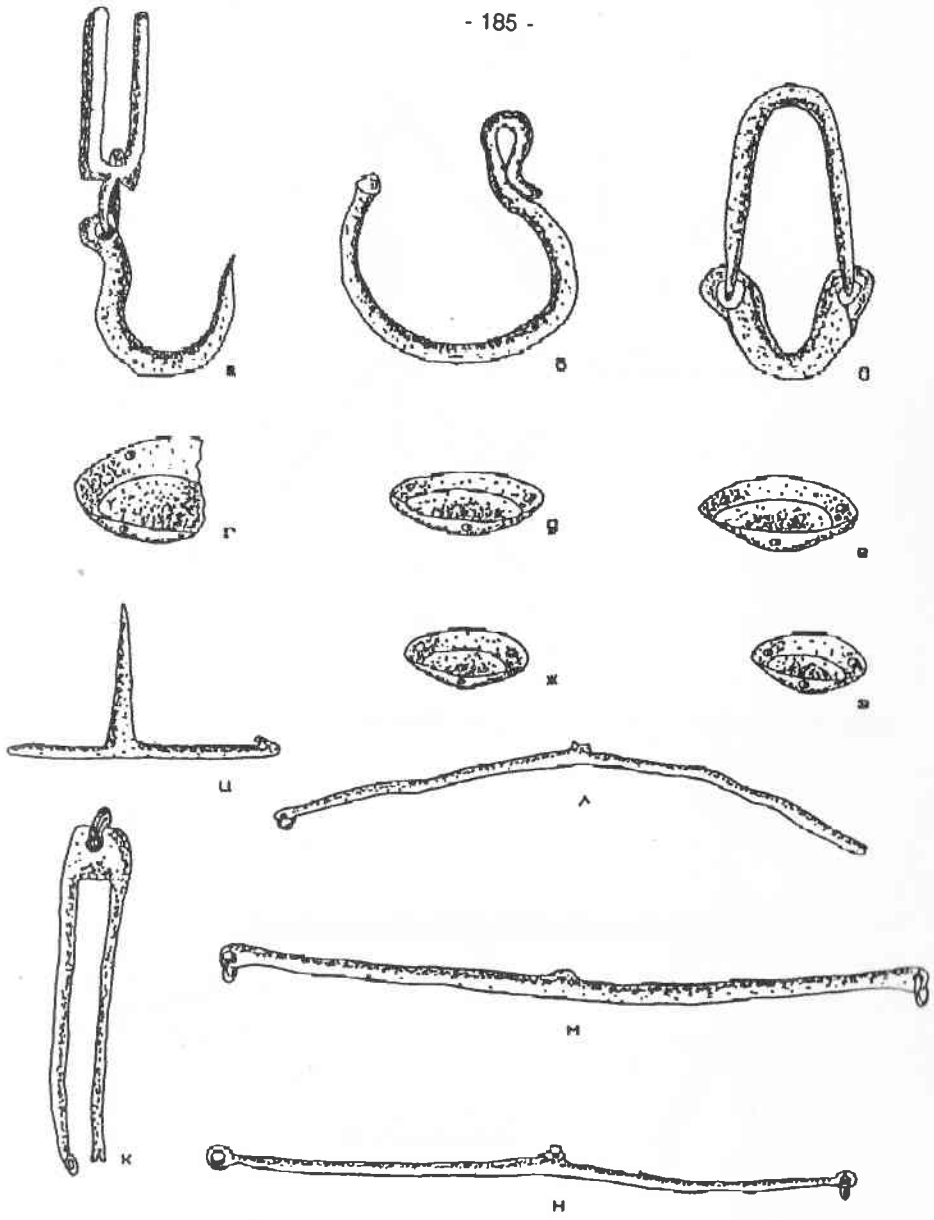

Обр. 1. Части от везни

а, б, н - от Мадара

в, и, ж, г, д, е - от Плиска

л, к, м, з - от Преслав

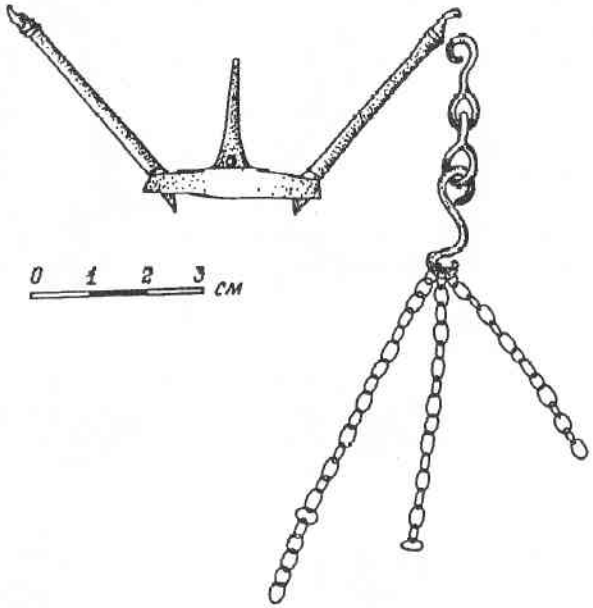

Обр. 2. Бронзова сгъваема везна от Преслав

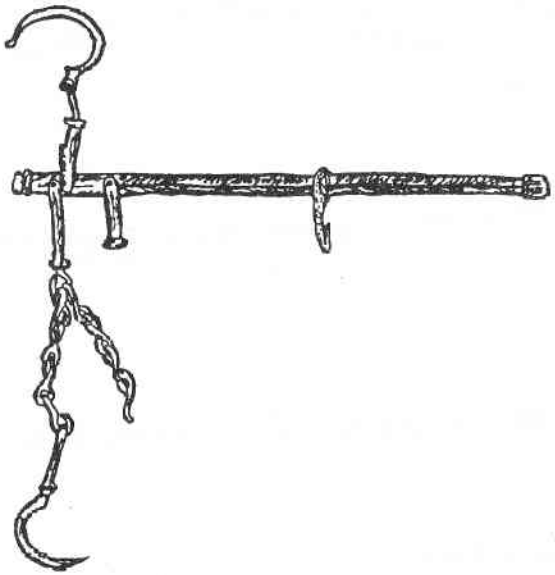

Обр. 3. Желязна везна /кантар/ от Плиска

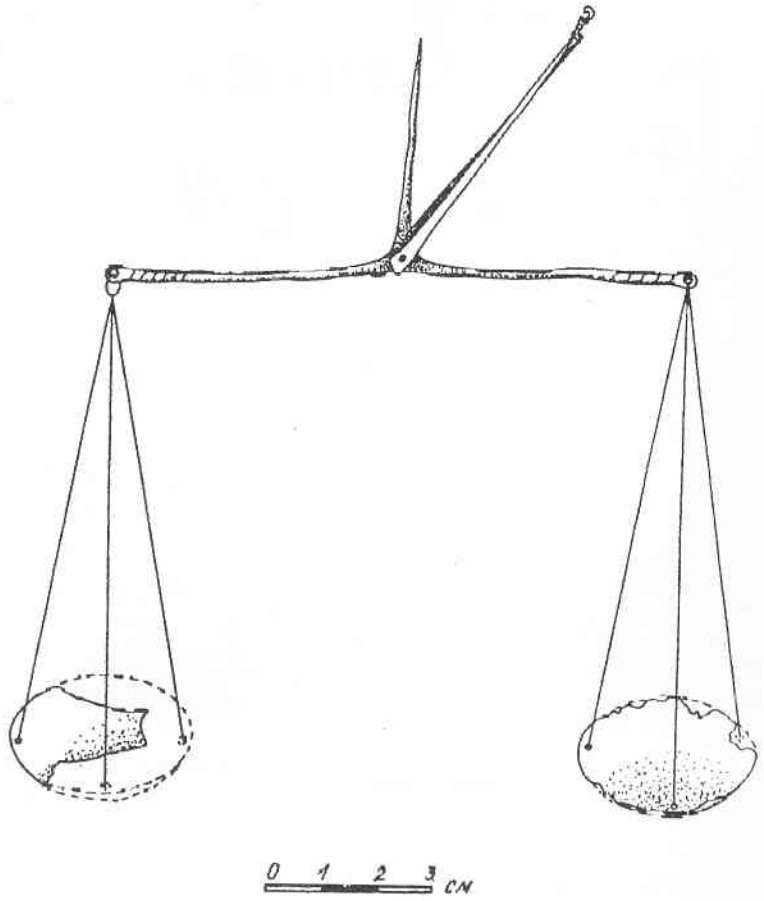

Обр. 4. Бронзова везна от Преслав

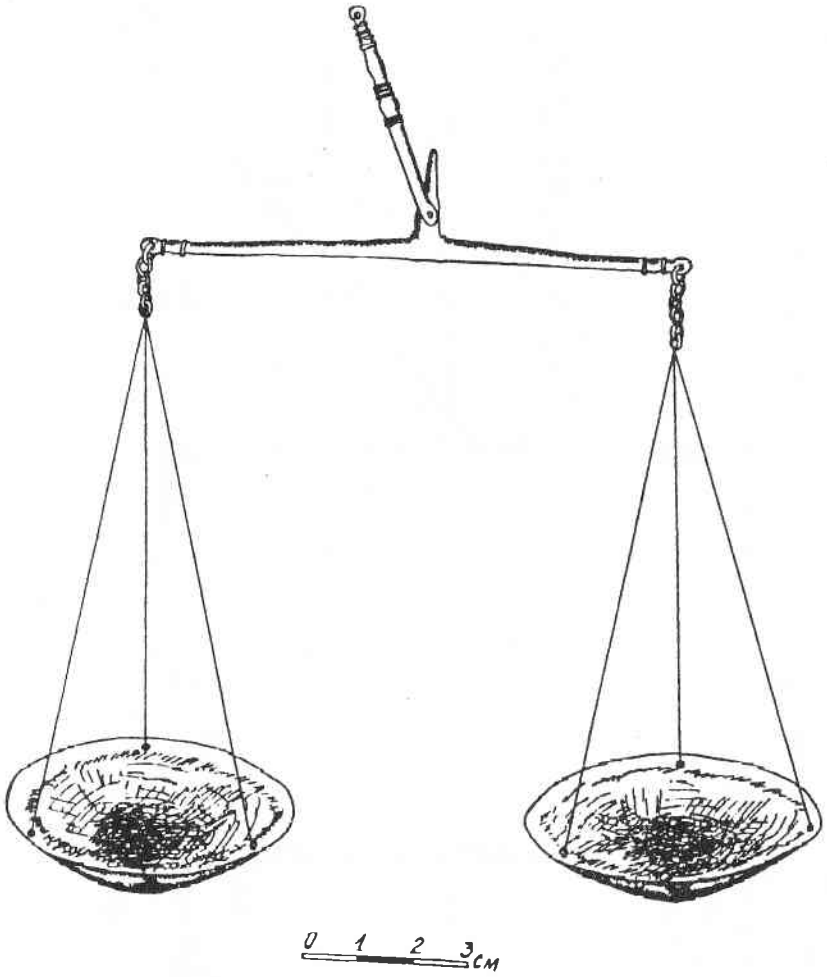

Обр. 5. Бронзова везна от Преслав

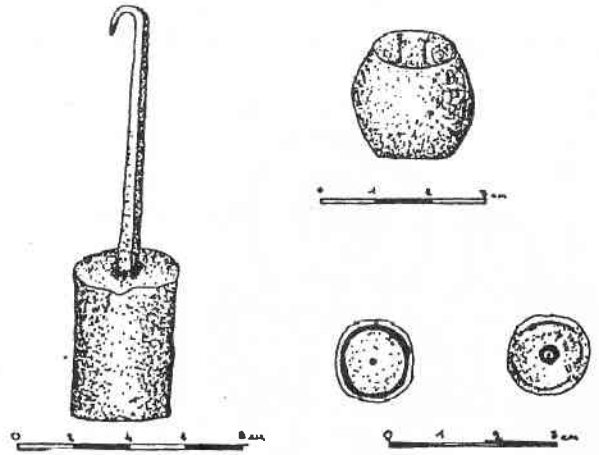

Обр. 6. Теглилки /тежести/ от Преслав

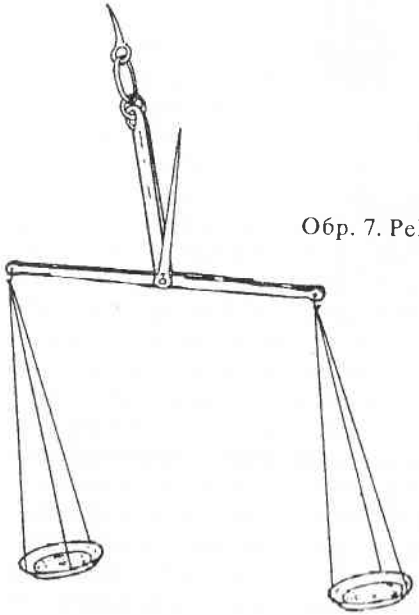

Обр. 7. Реконструкция на везна от Преслав

Обр. 8. Детайл от сцената "Страшния съд" от Четвероевангелието на цар Иван Александър

НЕПУБЛИКУВАНИ АНТИЧНИ МОНЕТИ ОТ МАДАРА

Дочка ВЛАДИМИРОВА - АЛАДЖОВА

Уникалният исторически комплекс Мадара е богат не само на множество археологически паметници, но и предоставя на изследвачите доста разнообразни монети. Пръв върху тях се спира Никола Мушмов, като дава само най-общи сведения. [1] По-късно проф. Герасимов публикува известните му монети, открити при разкопките на римската вила и баня в периода до 1960г.[2] Настоящата работа има за цел да обнародва античните монети, открити случайно или при археологически разкопки, в района на Мадара от 1960 г. насам. Засега техният брой е 73, като по-голямата част са придобити по археологически път. Макар и неголям по обем, материалът подкрепя изказаните вече мнения за живота и съдбата на проучените съоръжения от римската епоха, но и дава възможност за някои съществени поправки и допълнения.

Най-напред, съгласно новият нумизматичен материал, долната граница на монетите от Мадара следва да се занижи. Доскоро за най-ранни се смятаха монетите на Одесос от II в. пр. н.е. [3], но разгледаните в каталога монети показват за долна граница IV в. пр.н.е., от който период са три монети на Филип II Македонски /359 - 336 г.пр.н.е./, като само два екземпляра са от археологически разкопки.

Особен интерес сред елинистическите монети предизвиква монетата на град Дарданас на Хелеспонта, отсечена към 350 г.пр.н.е.[4] Присъствието и тук загатва за известни търговски връзки на нелокализираното все още тракийско поселение в Мадара, с долните най-западни части на Мала Азия. По такъв начин от IV в. пр. н. е. са известни вече пет монети, които следва да се добавят към другите археологически податки за предримската епоха в Мадара [5], за да се потвърди наличието на тракийско селище, от което е засвидетелствуван некропол на 1 километър североизточно от селото. [6]

По-късни според хронологическия ред, са римските републикански монети от I в. пр. н. е., които досега не бяха известни и публикувани от района. Посочените в каталога три екземпляра, част от една по-голяма колективна находка [7], поставят интересни въпроси не само относно парично-стоковите отношения, но и за региона на разпространения на римските републикански денари на север от Балкана. [8] Наличието на тези монети в Мадара според нас може да има следните две обяснения: Първо, възможно е римските републикански монети да се свържат с търговията и икономическия живот на тракийско селище, което живее и през I в. пр. н.е, и второ, което е по-вероятно, да са в пряка връзка с живота на римските постройки - villa rustica и баня, които са построени

към края на I и началото на II в.[9] Републиканските монети, изработени от доброкачествена сребърна сплав и с по-високо тегло, изглежда са били желани и търсени от обитателите на сградите в първите години на съществуването им. Това показват и редица находки от територията на страната, в които присъствуват републиканските монети, т.е. те продължително време участвуват в парично-стоковия обмен, като функционират заедно с първите монети на императорски Рим. По подобен начин монетите от I в. циркулират и през следващото столетие, като се намират и в римските постройки в Мадара, която особеност отбелязва и Тодор Герасимов. [10]

Резултатите от последните проучвания, както и новият Нумизматичен материал, показват, че монетите от I в., изглежда, могат да послужат като terminus post quem за живота тук. По всяка вероятност те са участвували в паричното обръщение в края на I в. поради която причина се откриват в Мадара.

От II в. датират осем монети, станали известни напоследък. Те са от императорите Адриан /117 - 138 г./, Антоний Пий /138 - 161 г./ и Септимий Север /193 - 211 г./. Всъщност подобни монети бяха откривани и по-рано, но сега за първи път се открива тук монета на жената на Антоний Пий Фаустина, намерена в постройка XX на римската вила /№15/. Докато прегледът на монетите в общи линии потвърждава картината, която вече бе обрисувана въз основа на нумизматичния материал в Мадара.

По-специално внимание заслужава големият брой монети от III в. - 13 броя, открити също при разкопките. За пръв път тук се засвидетелстват денар на Гета /209 - 219 г./ и антониани на Гордиан III /238 - 244 г./, на Филип I /244 - 249г/ и на жена му Отацилия. Важно е да се отбележи, че всички те са отсечени в централната римска монетарница. Между бронзовите екземпляри от същото време /началото на III в./ има и пет от античния град Маркианопол и един на император Елагабал /222 - 235 г./, сечени в Никопол на Росица, които също за пръв път се отбелязват в Мадара. Провинциалните монети от Маркианопол, от Никопол на Росица и от Месембрия /публикувана от Мушмов/ [11], подсказват за търговските връзки на жителите на римската вила със споменатите антични градски центрове.

Както се вижда, монетите от III в. се простират само в първата му половина. Това позволява да се отнесе разрушаването на римските сгради към втората половина на III в., дължащо се по всяка вероятност на готите. В такъв случай посребрената медна монета на Проб /276 - 282 г./ /№29/ е вероятно случайна находка, ням свидетел на разрушаването на вилата от готите. Хиатосът в нумизматичния материал показва, че животът в Мадара действително е бил прекъснат за известно време и отново възобновен едва в началото на IV в. Най-многобройни са монетите от IV в., известните от по-рано 28 екземпляра и публикуваните тук още 31, от които 18 са в състояние да се определят.

Съвсем логично е, че най-добре са представени императорите Константин Велики /306 - 337 г./ и Лициний баща /308 - 324г./.

Нумизматичният материал подкрепя становището, че двете постройки в Мадара са били преустроени и отново населени в първите години на IV в., когато временно политическото положение в долнодунавските провинции се стабилизира.

Всички монети от IV в. са сечени в монетарниците на Балканския полуостров, като от Константинопол са 3 екземпляра, от Тесалоника - 1 и от Хераклея - 11. Изключение прави само една монета от Лициний /№33/, сечена в малоазийския град Антиохия. Тези данни имат важно значение за сферата на дейността на монетарниците през разглеждания период.

Археологическите проучвания, както и нумизматичния материал, показват, че през V в. животът в Мадара е отново прекъснат, което може да се отдаде на зачестилите нашествия на славяни и прабългари в Североизточна България. [12] Накрая, в резултат на сумарното разглеждане на нумизматичния материал, могат да се направят следните по-важни изводи:

1. В Мадара още в предримската епоха е съществувало тракийско поселение, което има търговско-икономически връзки още от IV в. пр. н.е. като се очертават два пътя - към Дарданелите и Балканския югозапад.

2. Римските републикански монети допълват картината на разпространението им северно от Балкана и поставят интересни въпроси.

3. Добре се долавя хиатосът в годините на готските нашествия - втората половина на III в.

4. След временната стабилизация в IV в. животът отново прекъсва във връзка с появата на славяни и прабългари в земите на юг от Дунава.

БЕЛЕЖКИ

1. М у ш м о в, Н. А. Монети, Мадара I, С., 1934, 446 - 447
2. Г е р а с и м о в, Т. Монетите, намерени в двете римски постройки в Мадара. ИНМК, I, 1960, 55 - 67.
3. М у ш м о в, Н. Цит. съч., с.446.
4. British museum cataloque, 17. 49, 15.
5. Д р е м с и з о в а, Цв. Нови данни за икономиката на Долна Мизия през римската епоха. ИНМК, I, 1960, с.7.
6. Д р е м с и з о в а - Н е л ч и н о в а, Цв.и В. Антонова. Каталог на археологическите паметници в Шуменски окръг. с., 1975, с.34.
7. Находката е открита през 1925 година в местността "Дядови Димови пещери" при обработване на земята. В музея са предадени само три екземпляра от Станчо Драгнев, инв. №4130, 4131, 4132. Останалите монети са разнесени сред населението.
8. Ю р у к о в а, Й. Една находка от републикански денари от черноморското крайбрежие. ИВАД, XIV, 1963, с.42.
9. Д р е м с и з о в а, Цв. Цит.съч., с.17.
10. Г е р а с и м о в, Т. Цит. съч., с.56.
11. М у ш м о в, Н. Цит. съч., с.446.

12. За монетите след V век, виж статията на Ив. Йорданов в настоящия сборник.

КАТАЛОГ

ФИЛИП II /359 - 336 г. пр. н. е./

1. Л. Юношеска глава на Херакъл с лавров венец надясно.
   Оп. ΦΙΛΙΠΠΟΥ. Конник в ход надясно.
   Бронз. 17 мм.
2. Л. Изтрито.
   Оп. ΦΙΛΛΙΠΠ... Конник в ход надясно.
   Бронз. 16,5 мм.

АВТОНОМНА МОНЕТА НА ГРАД ДАРДАНОС
/сечена около 350 г. пр. н. е. /

3. Л. Конник с развята хламида надясно. Конят, изправен на задните си крака, е готов за скок.
   Оп.стоящ петел в профил надясно. Пред него ΔΑΡ.
   Бронз. 16 мм. BMC 17.49, 15

РИМСКИ РЕПУБЛИКАНСКИ МОНЕТИ
LUCTUS PROCILIUS FILIUS /78 - 77 г. пр. н. е./

4. Л. S C. Глава на Юпитер с лавров венец надясно.
   Оп. Сосната права надясно, в дясна ръка държи копие, а в другата щит. В краката и завита на кълбо змия.Вляво в полето вертикален надпис:
   L.PROILI
   Сребро. 17 мм. F BMC 3147.
5. CAIUS MEMMIUS CALL FILIUS /56 г. пр. н. е./
   Л. Глава на Квирин /Ромул/ с лавров венец надясно.
   Вертикално отляво и дясно на главата надпис QUIRINUS C MEMMI C F.
   Оп. Церес, седнала наляво, в ръцете си държи три стръка жито. Пред нея изправяща се змия, околовръст надпис : LMEMMIUS AED CERILIA PREMUS FECIT.
   Сребро. 17 мм. BMC 3940

6. ГАЙ ЮЛИЙ ЦЕЗАР /50 - 44 г. пр. н. е./
   Л. CAESAR. Слон с огромни крака и хобот във вид на дракон в ход надясно.
   Оп. Симпулум, спринклер, секира и свещеническа шапка.
   Сребро. 17 мм. COH, I, 49.

РИМСКИ ИМПЕРАТОРСКИ МОНЕТИ

7. ВЕСПАСИАН /69 - 79 г. /
   Л. ...SIANUS AUG DM TR... Глава на императора надясно
   Оп. Изтрито.
   Бронз. 19 мм.
8. ТРАЯН /98 - 117 г./
   Л. ...TRAIANO... Глава на императора с лавров венец надясно.
   Оп. Изтрито.
   Бронз. 23 мм.
9. АДРИАН /117 - 138 г./
   Л. HADRIANUS AUGUSTUS. Глава на императора с лавров венец надясно.

Оп. COS III Марс в ход надясно, носи копие и трофеи.
Сребро. 18 мм. COH, II, 301.

10. Л. HADRIANUS AU... Глава на императора с лавров венец надясно.
Оп. S C. Виктория права наляво, държи кълбо и клонка.
Бронз. 29 мм. COH, I 1371.

АНТОНИЙ ПИЙ /138 - 161 г./

11. Л. ANTONINUS PIUS AUG. Глава на императора с лавров венец надясно.
Оп. PONTIF TR P VIII COS. Императорът във военно облекло, прав, наляво, държи щит и копие.
Сребро. 27 мм. COH, II, 643.
12. Л. Като горния екземпляр, но от друг монетен печат.
Оп. Също като горния екземпляр, но от друг монетен печат.
13. Л. IMP T AEJIUS CAES... Бюст на императора с лавров венец надясно.
Оп. S C. Спес права наляво, държи житен стрък.
Бронз. 26 мм. COH, II, 754.
14. Л. ...CARCA..ANTΩNINOC. Глава на императора надясно
Оп. ...A..Ω.EE..POTICΩN. Марс с щит в ход надясно
Бронз. 19 мм BMC, 992.

ФАУСТИНА /съпруга на Антоний Пий/

15. Л. FAUSTINA AUGUSTA. Глава на Фаустина надясно.
Оп. AUGUSTI PIETAS. Пиетас права наляво, държи Виктория с дясна ръка, а с лява се опира на щит.
Бронз. 25 мм, COH, II, 122.

СЕПТИМИЙ СЕВЕР /193 - 211 г./

16. Л. IMP CAEL SEP SEV PERT AUG. Глава на императора с лавров венец надясно.
Оп. LEG XXX FL. Легионен орел между два знака. В отреза TR P COS.
Сребро. 16 мм. COH, IV, 278.

ГЕТА /209 - 212 г./

17. Л. P SEPTIMIUS GETA CAES. Детска глава на императора надясно.
Оп. MARTI VICTORI. Марс във военни дрехи в ход надясно носи трофеи и копие.
Сребро. 18 мм. COH, IV, 76.

АЛЕКСАНДЪР СЕВЕР /222 - 235 г./

18. Л. IMP SEV ALEXAND AUG. Глава на императора с лавров венец надясно.
Оп. P M TR P COS PP. Либералитас права наляво, държи рог на изобилието.
Сребро. 19 мм. COH, IV, 215.
19. Л. IMP C M AUR SEV ALEXAND AUG. Глава на императора с лавров венец надясно.
Оп. PONTIF MAX TR P II. COS II Рома, седнала наляво, в дясна ръка държи Виктория, в лява жезъл.
Сребро. 17 мм. COH, IV, 470.

ГОРДИАН III /238 - 244 г./

20. Л. IMP GORDIANUS PIUS FEL AUG. Глава на императора с лъчиста

корона надясно.
Оп. IOVI STATORI. Юпитер прав надясно, държи копие и скипетър.
Сребро. 21 мм. COH, V, 108.
21. Л. IMP GORDIANUS PIUS FEL AUG. Глава на императора с лъчиста корона надясно.
Оп. ROMAE AETERNAE. Рома, седнала наляво, държи Виктория и жезъл.
Сребро. 21 мм. COH, V, 312.
22. Л. IMP CAES M ANT GORDIANUS AUG. Глава на императора с лъчиста корона надясно.
Оп. ROMAE AETERNAE. Рома, седнала наляво, държи Виктория и жезъл.
Сребро. 21 мм. COH, V, 312.
23. Л. IMP GORDIANUS PIUS FEL AUG. Глава на императора с лъчиста корона надясно.
Оп. VICTORIA AUGUSTI. Виктория в ход надясно държи венец и палма.
Сребро. 21 мм. COH, V, 374.
24. Същите изображения и надписи върху лицето и опакото, но от друг монетен печат.
Сребро. 20 мм. COH, V, 374.
25. Л. IMP GORDIANUS PIUS FEL AUG. Глава на императора с лъчиста корона надясно.
Оп. VIRTUS AUG. Марс прав наляво, държи маслинено клонче и копие, в краката му щит.
Сребро. 23 мм. COH, V, 383.
26. Същите изображения и надписи върху лицето и опакото, но от друг монетен печат.
Сребро. 22 мм. COH. V. 383.

ФИЛИП I /244 - 249 г./

27. Л. IMP CAES M IUL PHILIPPUS AUG. Глава на императора с лъчиста корона надясно.
Оп. SALUS AUG. Салус прав наляво, държи змия над олтар и колело.
Сребро. 21 мм. COH, V, 205.

ОТАЦИЛИЯ /съпруга на Филип I/

28. Л. M OTACIL SEVERA AUGG. Глава на императрицата надясно.
Оп. CONCORDIA AUG. Конкордия, седнала наляво, държи патера и рог на изобилието.
Сребро. 21 мм, COH, V, 2.

ПРОБ /276 - 282 г./

29. Л. IMP PROBUS. Глава на императора с лъчиста корона надясно.
Оп. ADVENTUS AUG. Императорът във военно облекло на кон с жезъл, в краката му орел.
Мед-посребрена. 21 мм. COH, VI, 46.

ЛИЦИНИЯ I /307 - 323 г./

30. Л. LICINIUS P F AUG. Глава на Лициний с лъчист венец и ризница, надясно.

Оп. IOVI CONSERVATORI. Юпитер прав наляво. До него стои орел, отзад седнал пленник. В отреза SMHP, в полето X.
Мед. 19 мм. III

31. Л. IMP LICINIUS AUG. Глава на императора с лавров венец наляво.
Оп. IOVI CONSERVATORI AUG. Юпитер прав наляво. Държи кълбо с Виктория, пред него венец, зад него E. В отреза SMH.
Мед. 20 мм.

32. Л. IMP C VAL LICINIUS P F AUG. Глава на императора с лавров венец надясно.
Оп. IOVI CONSERVATORI. Юпитер прав наляво, държи кълбо с Виктория, пред него орел. В отреза SMHT, в полето Г
Мед. 20 мм.

33-34. Л. IMP C VALLICIN LICINIUS P F AUG. Глава на императора с лавров венец надясно.
Оп. IOVI CONSERVATORI AUGG. Юпитер прав наляво, държи кълбо с Виктория. Пред него орел. В отреза SMA.
Мед. 25 мм.

35. Л. IMP C VALICIN LICINIUS P F AUG. Глава на Лициний с лавров венец надясно.
Оп. IOVI CONSERVATORI AUGG. Юпитер прав наляво, държи кълбо, пред него орел. В отреза SMTS.
Мед. 22 мм.

ЛИЦИНИЙ II /317 - 324 г./

36-37. Л. D N VAL LICINIUS NOB C. Бюст на императора с шлем и щит наляво.
Оп. IOVI CONSERVATORI. Юпитер прав наляво, пред него орел, отзад седнал пленник. В полето III. В отреза SMHA
Мед. 20 мм.

КОНСТАНТИН ВЕЛИКИ /306 - 337 г./

38. Л. IMP CF..CONSTANTINUS P F AUG. Глава на императора надясно.
Оп. Крепост с три кули.
Бронз. 18 мм.

39. Л. CONSTANTINUS MAX AUG. Бюст на императора с диадема надясно.
Оп. GLORIA EXERCITUS. Двама войници прави, между тях две знамена. В отреза SMHA.
Бронз. 27 мм. LRBC.p. 23, 934

КОНСТАНТИН II /335 - 361 г./

40. Л. CONSTANTINUS IUN NOBC. Бюст на императора с лавров венец и ризница наляво.
Оп. Крепост с две кули. В отреза SK.
Бронз. 23 мм.

41. Л. CONSTANTINUS IUN NOBC. Глава на императора с лавров венец надясно.
Оп. GLORIA EXERCITUS. Двама войници прави, между тях две знамена. В отреза.
Бронз. 17 мм.

42. КОНСТАНС /333 - 350 г./
Л. D N CONSTANS P F AUG. Глава на императора с диадема наляво.
Оп. FEL TEMP REPARATIO. Войник с шлем в ход, измъква млад варварин от неговата землянка. Отзад дърво, разклатено от буря. В отреза CONS.
Бронз. 19 мм.

43. КОНСТАНЦИ II /335 - 361 г./
Л. ...CONSTANCIUS...Глава на императора с диадема надясно.
Оп. Изтрито.

44. Бронз. 14 мм.
Л. D N CONSTANTIUS RT AUG. Бюст на императора с диадема надясно.
Оп. FELTEMP REPARATIO. Въоръжен конник пробожда с копие падащ неприятел.

45. Бронз. 17 мм.
Л. IMP CONSTANCIUS RF AUG. Бюст на императора с диадема надясно.
Оп. IOVI CONSERWATORI AUGG. Юпитер прав наляво, държи кълбо с Виктория. Пред него орел с венец. В отреза.

46 Бронз. 23 мм.
Л. D N CONSTANTIUS P F AUG. Бюст на императора с диадема надясно.
Оп. FELTEMP REPARATIO. Въоръжен войник пробожда с копие падащ неприятел.
Бронз. 17 мм.

47. ВАЛЕНТИНИАН /364 - 375 г./
Л. D N VALENTINIANUS AUG. Глава на императора с диадема надясно.
Оп.В средата на лавров венец VOT. Околовръст...CONS...
Бронз. 18 мм. XX

48. ТЕОДОСИ I /379- 395 г./
Л. TEODOSIUS P F AUG. Глава на императора с диадема надясно.
Оп. Виктория коронясва императора с лавров венец. В отреза SMHA VIRTUS EXERCITI.
Бронз. 16 мм.

МАРКИАНОПОЛ.

49. КАРАКАЛА И ЮЛИЯ ДОМНА
Л. ANTΩNINOC AVГOVCTOCIOVΛIA ΔOMNA CEBACT Техните бюстове един срещу друг.
Оп. VII KVNTIΛIANOY MAPKIANOПOΛ. Вляво E . Храм с четири колони, в средата статуя на Сарапис прав наляво.
Бронз.27мм.

50. КАРАКАЛА и ГЕТА
Л. AVK M...ANT.NINOC AVKΛ. Бюстове на двамата един срещу друг. ГЕТАС
Оп. ΦΛOV ...MAPKIANOПOΛI. Тюхе права наляво, държи кормило и рог на изобилието.

Бронз. 27 мм.

ЕЛАГАБАЛ И ЮЛИЯ МЕЗА

51-52. Л. AVT K M AYP ANTONEINOC AVГ ІОЛІА МАІСА AVГ. Бюстове на двамата един срещу друг.
Оп. ҮПІОҮЛ ANT СЕЛЕҮКОҮ МАРКІАНОПОЛІТΩN. Конкордия права наляво с патера и рог на изобилието.
Бронз. 26 мм.

НИКОПОЛ НА РОСИЦА
ЕЛАГАБАЛ /218 - 222 г./

53. Л. AUT M AUP ANTΩNINOC Бюст на императора надясно.
Оп. NIKOPOLEITΩN PROC ICT. Асклепий и Хигея прави, първият държи тояга със змия, а Хигия храни змия в патера.
Бронз. 26 мм.*

---

*З А Б Е Л Е Ж К А: В каталога са включени само монетите със сравнително добро качество от всичките 73 разгледани екземпляра.

СРЕДНОВЕКОВНИ МОНЕТИ И ПЕЧАТИ ОТ МАДАРА

Иван Йорданов

Броят на намерените в района на Мадара средновековни монети и печати не е голям. Това се дължи най-вероятно на липсата на системни и на широк фронт археологически разкопки тук, а също така и на причини от друг характер, несвързани с мястото на средновековна Мадара в живота на Българската държава. Въпреки малкият им брой, тяхната информация има своето място и роля както в изясняването на хронологията и интензивността на живота тук, така и в решаването на проблемите на монетното обръщение в цяла средновековна България.

Монети от средновековна Мадара почти не са известни в литературата. За пръв път през 1927 г. Н. Мушмов публикува един екземпляр, намерен при разкопките тук и неправилно го свързва с личността на Михаил Шишман. [1] Няколко години по-късно същият автор представи в таблица 14 средновековни монети от Мадара. [2]

Към тях прибавяме по-долу описаните средновековни монети и печати - византийски и български по произход, намирани в различно време в землището на Мадара, едни при археологически разкопки, други случайно при полска работа. [3]

I. Хронологически представени, монетите са от следните владетели:
Византия.

1.
Анастасий I/491-518/. Фолис от емисиите с голям модул, сечени в Константинополската монетарница, оф. A/C. Морисон [4], с.25, №52/. Размери: 33-34 мм, 17.45 г, ядрото е поизтрито, намерена е пред стените на крепостта на платото - откъм портата. ОИМ-Шумен, №7649.

2.
ЮСТИН I /518 - 527/. Фолис, сечен в Константинопол, официна A /C. Морисон, с. 40, вариант а, табл. V/. Размери, 26 - 31 мм, 15.55 г, от монетното ядро е отчупена малка част. Съхранява се в ОИМ - Шумен инв.№15.

3.
ЮСТИН I /518 - 527/. Половин фолис, сечен в Константинопол, официна A /с. Морисон, с. 42, вариант б/.Размери: 22 - 23 мм, 6.78 г. Съхранява се в ОИМ - Шумен, инв. №26.

4.
ЮСТИН I /1.IV. - 10.VIII.527/. Фолис, сечен в Никомедия, официна B /C. Морисон, с. 55, №1-2, табл. VII/. Размери: 28 - 30 мм, 16.20 г, добре запазено ядро. ОИМ - Шумен инв. №14.

5.
ЮСТИНИАН /539 - 540/. Фолис, сечен в Кизик, официна B /C. Морисон, с.89, №5-6, табл. XIV/. Размери: 40 - 41 мм, 17.80 г, монетното ядро е

проядено. ОИМ - Шумен, инв. №13.

6.

ЮСТИНИАН I /545 - 546/. Фолис, сечен в Kизик, официна B /С. Морисон, с. 89, №19/. Размери, 36 - 36 мм, 19.57 г. ОИМ Шумен, инв №11.

7.

ЮСТИНИАН I /548 - 549/. Фолис, сечен в Антиохия, официна Д /С. Морисон, с. 96, №44/. Размери: 34 - 35 мм. 18.47 г. Съхранява се в ОИМ - Шумен, инв. №12.

8.

ЮСТИНИАН I /551 - 552/. Фолис, сечен в Антиохия, официна А /С. Морисон, с. 96, №46, табл. XVI/. Размери: 34 - 35 мм, 18.23г. Съхранява се в ОИМ - Шумен, инв. №4665, намерена на поляната до римската вила.

9.

ЮСТИН II /569 - 570/. Фолис, сечен в Константинопол, официна Г /С.Морисон с. 130 №17-18, табл. XXII/. Размери: 27 - 29 мм, 12.26 г. Съхранява се в ОИМ - Шумен, инв. №17.

10.

ЮСТИН II /570 - 571/. Половин фолис, сечен в Константинопол, официна В /С. Морисон/, с. 132, №45, табл. XXII/. Размери: 24 - 24 мм, 7.33 г, поизтрито ядро, намерена в лозята. Съхранява се в ОИМ - Шумен, №1543.

11.

ЮСТИН II /571 - 572/. Половин фолис, сечен в Константинопол /С. Морисон, с. 132, №46-47/. Размери: 22 - 24 мм, 5.17 г. Лицевата страна на монетата е проядена от корозия. Съхранява се в ОИМ - Шумен, инв. №18.

12.

МАВРИКИЙ ТИВЕРИЙ /584 - 585/. Половин фолис, сечен в Константинопол, официна А? /С. Морисон, с.187, №38, табл. XXX/. Размери: 20-21 мм, 4.67 г. Съхранява се в ОИМ - Шумен, инв. №31.

13.

НИКИФОР I /803 - 811/. Фолис, сечен в Константинопол /Ф. Гриерсон [5], с. 360, №5, табл. XVI/. Размери: 21 - 24 мм, 4.0 г, релефните части на монетата изтрити. Намерена е северно от голямата пещера. Съхранява се в ОИМ - Шумен, инв. №3262.

14.

НИКИФОР I /803 - 811/. Фолис, kakmo по-горе. Размери: 21-22 мм, 3.6 г. Екземплярът е по-добре запазен от горния, но ядрото е сравнително малко. Съхранява се в ОИМ - Шумен, инв. №19.

15.

Теофил /830 - 842/. Фолис, сечен в Константинопол /Ф. Гриерсон, с.438, №15g, табл. XXV/. Размери: 27 - 27 мм, 9.25 г. Отлично запазен екземпляр, съхранява се в ОИМ - Шумен, инв. №16.

16.

АНОНИМНА КЛАС А - 1 /970 - 976/. Фолис /Ф. Гриерсон, с. 648-649, табл.48/.Размери: 23 - 23 мм, 5.90 г, монетата е препечатана върху фолис от Никифор II. Намерена е през 1961 г. Съхранява се в ОИМ - Шумен, №2275.

17.

АНОНИМНА КЛАС А - 1. Фолис, kakmo по-горе. Размери: 28 - 29мм 4.57 г. Монетата е с тънко разлято ядро. Препечатана върху фолис на Никифор II. Намерена с източно от римската вила. Съхранява се в ОИМ - Шумен, инв. №3169.

18.

АНОНИМНА КЛАС А - 2 /976 - 1030/. Фолис /Ф. Гриерсон, с.651, вар. 3, табл. 49/. Размери: 31 - 33 мм, 15.25 г, изтрито ядро. ОИМ - Шумен, инв. №22.

19.

АНОНИМНА КЛАС А - 2. Фолис /Ф. Гриерсон, с.653, вар.8, табл. 49/. Размери: 30 - 31 мм, 13.20 г. Съхранява се в ОИМ Шумен, инв. №23.

20.

АНОНИМНА КЛАС А - 2. Фолис /Ф. Гриерсон, с. 659 - 660, вар.24, табл.51/ Размери: 23 - 27 мм, 7.68 г, отлично запазен екземпляр. Съхранява се в ОИМ - Шумен, инв. №20.

21.

АНОНИМНА КЛАС А - 2. Фолис /Ф. Гриерсон, с. 666 - 667, вар.40 табл. 53/ Размери: 23 - 27 мм, 6.13 г. Лицевата страна на монетата е изтрита. Съхранява се в ОИМ - Шумен, инв.№25.

22.

АНОНИМНА КЛАС А - 2. Фолис /Ф. Гриерсон, с. 671, вар. 45, табл. 54/. Размери: 28 - 29 мм, 13.30 г, подхлъзване при отпечатването. Неинвентирана, съхранява се във Филиал на АИМ - Шумен.

23.

АНОНИМНА КЛАС В /1030 - 1042/.Фолис /Ф. Гриерсон, с. 676-677, табл. 55/. Размери: 28-29 мм, 7.8 г, намерена е под конника. ОИМ - Шумен, инв №4395.

24.

АНОНИМНА КЛАС В. Фолис, kakmo по-горе. Размери: 26 - 29 мм, 12.65 г, намерена е около Рафаиловата чешма. ОИМ - Шумен, инв. №3265.

25.

АНОНИМНА КЛАС В. Фолис, kakmo по-горе. Размери:28-29 мм, 9.85 г. Сахранява се в ОИМ - Шумен, инв. №21.

26.

КОНСТАНТИН X /1059 - 1067/. Фолис /Ф. Гриерсон, с.774 - 776, табл. 64,8. Размери: 27 - 28 мм, 11 г, съхранява се в ОИМ - Шумен, №24.

27.

Имитация чрез леене на милиаренсията на Василий II /Ф. Гриерсон, с. 630, №18/. Ядрото на монетата е медно, шуплесто. Представлява новост в този вид имитации. [6] Лицевата страна на монетата е напълно изтрита, а на опаката релефът е много нисък и от леенето буквите са замазани, но все пак идентифицирането им с текста от милиаренсиите на Василий II е възможно. Допълнително е пробита на две места. Размери: 25-25,5 мм, 3.37 г. Намерена е северно от голямата пещера. Съхранява се в ОИМ - Шумен, инв. №3261.

28.

АЛЕКСИЙ I /1092 - 1118/. Билонова номизма, трето сечене в

Константинопол /М. Хендж [7], с. 86, табл. VII_{2-4}/. Размери: 24-25 мм, 2.6 г, от монетата е отчупена малка част. ОИМ - Шумен, инв. №30.

29.

АЛЕКСИЙ I /1092 - 1118/. Билонова номизма, четвърто сечене в Константинопол /М. Хендж, с. 86, табл. VII_{5-6}/. Размери: 26 -27 мм, 4.40 г, общо монетата е изтъркана. ОИМ - Шумен, инв. №28.

30.

МАНУИЛ I /1143 -1180/. Билонова номизма, трето сечене в Константинопол /М. Хендж, с.117, табл. XV_{7-9}/. Размери: 28 - 29 мм, 2.88 г, ядрото на монетата е нагънато. Съхранява се в ОИМ - Шумен. инв. №27.

31.

ЛАТИНСКА ИМИТАЦИЯ ТИП А /1204-1261/. Билонова скифата, сечена в Константинопол? /М. Хендж, с. 198, табл. XXIX_{1-3}/. Размери: 18-20 мм, 1.25 г. Съхранява се в ОИМ - Шумен, инв. №29.

32.

ЙОАН III ВАТАЦИ /1222 - 1254/. Перпера, второ сечене в Магнезия /М. Хендж, с. 237, табл. XXXII_{1-5}/. На лицевата страна на монетата под титула $\overline{XC}$ са гравирани три точки, ∴. Размери: 24-25 мм, 4.25 г, намерена е до зеленчуковата градина в двора на Йордан Кънев, съхранява се в ОИМ - Шумен, инв. №3901.

33.

МИЧО АСЕН /1256 - 1263/. Билонова скифата, сечена в Преслав /ИВ. Йорданов, Нумизматика, 4, 1981, с.31, №33/.[8] Размери: 25 -25 мм, 2.45 г, намерена е при разкопките през 1927 г. Не се знае къде се съхранява в момента.

34.

КОНСТАНТИН АСЕН /1257 - 1277/. Билонова скифата, сечена в Търново, VI тип /К. Дочев, Нумизматика, 2, 1982, с.5, табл. IЦ9] Размери: 16-19 мм, 1.04 г. Намерена е по време на разкопките през 1983 г.[10] Представеният екземпляр е идентичен с наскоро публикувания нов и неизвестен тип на Константин Асен. На лицевата страна изображението е доста изтрито и подробности не личат. Вижда се само контура на голобрадо лице. На опаката страна вдясно от царя се виждат следните буквени съчетания ⊰ Вляво горе ⊰ /цар/ и долу ⩓ /от фамилното име Асен/. Екземплярът е пробит по средата. Съхранява се във Филиал на АИМ - Шумен.

35-36.

ИВАН АЛЕКСАНДЪР /1331 -1371/. Сребърен грош, сечен в Търново /Н. Мушмов, с. 106-111, обр. 86 - 102/. [11] Съхранява се в Археологическия музей Мадара.

37.

ИВАН ШИШМАН /1371 - 1393/. Сребърен грош, сечен в Търново /Н. Мушмов, с.142-144, обр.187-191/. Съхранява се в Археологическия музей Мадара.

Броят на намерените в Мадара монети заедно с известните от литературата надхвърля цифрата 50. [12] За да можем да направим изводи за връзката им с живота в селището в Мадара, е необходимо да ги представим в хронологическа статистическа таблица:

Датировка	метал	брой
491-518	мед	1
518-527	мед	6
527-565	мед	5
565-578	мед	4
582-602	мед	2
654-659	мед	1
803-811	мед	2
830-842	мед	1
976-970	мед	2
976-1030	мед	6
1030-1042	мед	3
1059-1067	мед	2
1092-1118	билон	2
1118-1143	билон	1
1143-1180	билон	4
1182-1185	билон	1
1204-1257	билон	2
1257-1277	билон	2
1331-1393	сребро	5

Към какви изводи и разсъждения насочва представеният материал? Първият извод, който може да се направи от цялостния преглед на монетните находки, тук е, че животът в средновековна Мадара е просъществувал през цялото българско средновековие, извод, който не ни изненадва, а само се потвърждава и по нумизматичния материал. В зависимост от степента на парично-стоковите отношения в българските земи, представени са монетни находки от 491 - 1393 г. Въпреки малкия им брой, все пак е възможно да се набележат някои тенденции относно паричното обръщение, валидни за цялата страна и такива, характерни за разглеждания район.

Наличието на ранновизантийските монети 491 - 659 г., т.е. от периода преди създаването на българската държава, не прави изключение от останалите селища в страната, в които има живот през тази епоха. Не прави изключение и обстоятелството, че тук липсват монети от периода VII - X в.[13] Любопитно е все пак обяснението относно присъствието в Мадара на 2 монети, върху които са представени Никифор I и неговият син Ставракий /803-811/. Както може да се види от анализа, те са изолирани, както от по-ранните, така и от по-късните византийски монети. Следователно, тяхното присъствие тук ще трябва да се свърже не с паричното обръщение, а с обстоятелството, че представените върху монетите личности заедно с армиите си са пребивавали известно време в старобългарските центрове по време на злополучния им военен поход в България. Свързването на тези монети с похода на византийците в България се потвърждава и от находките на същия вид монети от други

селища - Плиска [14], Преслав и пр.[15] Този извод, свързването им с похода на Никифор I в българските земи, подпомага и изследвачите в тяхната датировка. Все пак това са анонимни монети, без изписани по тях имена на владетели. Ето защо в определянето на издателя им има някои различия. Едни изследвачи ги отнасят към съвместното управление на Лъв V и Константин. [16] Наличието им в старобългарските центрове, откъдето отсъствуват други византийски монети от периода VII - IX в., прави по-голяма вероятността те да са от съвместното управление на Никифор I и Ставракий, отколкото Лъв VI и Константин. Присъствието на монетите на последните в България би било необяснимо.

Присъствието в Мадара на византийски монети след 970 г. е нещо обикновено за източнобългарските земи, нормално е също така и прекъсването на притока на монети тук след 1042г., когато под натиска на новите номадски племена - печенези, узи, кумани и др., животът в Северна България става несигурен и връзките им с центъра на монеторазпространение -Константинопол, прекъснати. Този недостатък от монети е отчасти компенсиран чрез местно производство на такива, локализирано в центровете по Долни Дунав. Тази тенденция е загатната чрез медната имитация на сребърната милиаренсия на Василий II /№27/.

При сравняването с картината от останалите селища интерес представлява периодът - края на XI - края на XII в. В Мадара има непрекъснато монети от отделните византийски владетели. Изчезването им в края на XII в. или по-точно след 1185 г. би могло да се свърже с освободителните борби на българския народ срещу Византия и контрадействията на последната. Известно е, че един от походите на Исак II Ангел /1185-1195/ преминава през Източна Стара планина, покрай Преслав - Провадия - Търново и завършва в тревненския проход с катастрофа за византийците. [17] Вероятно тогава е пострадало и селището в Мадара, като недостатъчно укрепено. Според хронистите и изследвачите по стратегически съображения византийската армия остава зад гърба си по-големите и трудно превземаеми крепости, като Овеч, Преслав и др.

Според нумизматичните находки животът в Мадара е бил отчасти възобновен към средата на XIII в. Известен интерес за този период представлява намерената тук монета на Мичо Асен, чието отсичане в последно време се свързва с присъствието на последния в Преслав, където се е бил отделил от централната власт. Намирането на монетата му в Мадара, както и на бронзовата му матрица за печати в с.Могила / отстоящо на около 4 км от Мадара/ свидетелствуват, че това селище и околностите му ще са били включени във владенията на Мичо Асен до 1263 г.[18]

През XIV в. монети от Мадара има едва от втората половина. Навярно селището тук, подобно на Преслав, е било унищожено през втората половина на XIII в. и животът отчасти възстановен едва през втората половина на XIV в.

Изчезването на българските монети в края на XIV в. и появата на турски - на Мурад, Баязид и пр., най-добре илюстрират по-нататъшната

съдба на живота тук след 1388 или 1393г.

II.

МОЛИВДОВУЛ НА ГЕОРГИ - АРХИЕПИСКОП НА БЪЛГАРИЯ /края на X в./

В едно от източните отделения на голямата постройка под скалния релеф в Мадара през м. август 1927 г. бе намерен оловен печат-молибдовул. Проучванията на неговата датировка и идентификация вече бележат пет десетилетия. Първоиздателят му [19], поради липсата на някои букви в молибдовула, попълни името му на Леонтий. Няколко години по-късно стана известен един втори, по-добре запазен екземпляр, при който ясно може да се прочете името на архиепископа - Георги. [20] С това обаче не се реши въпросът за неговата датировка и идентификация на собственика му. Оформиха се две групи изследвачи: едните приемаха, че печатът трябва да се отнесе към периода IX - X в. и че неговият собственик е един от първите български архиепископи след покръстването, другите го датираха в XI в. и виждаха в собственика му един от архиепископите на България след завладяването и от византийците. [21] В последно време все по-убедително си пробива път една трета хипотеза, разновидност на втората, че собственикът на печатите /междувременно станаха известни и други два екземпляра молибдовули от същата двойка матрици, намерени в Плиска/ е главата на архиепископия България, включваща завоюваните от Византия след 971 г. източно български земи. [22]

Възниква все пак въпросът, до кого в Мадара през периода 971 - 986 г. е писал архиепископът на България? Възможните отговори са доста, но най-вероятно е той да е изпратил документ или разпореждане до някой местен представител на архиепископията в Мадара. Този факт свидетелствува, че Мадара все още е била център и средище на духовен и стопански живот. Наистина монетните находки от този период са скромни в сравнение с Плиска или Преслав [23], но все пак свидетелствуват за наличието на живот тук по това време.

III.

ВИЗАНТИЙСКИ ОЛОВЕН АМУЛЕТ /XI-XII в./.

Неизвестно точно при какви обстоятелства до римската вила в Мадара е бил намерен оловен монетовиден предмет и предаден на съхранение в ОИМ-Шумен,инв. №4683. [24] Вероятно поради лошата му запазеност и нечистеност е бил заведен като ранновизантийска монета на Юстиниан I. След неговото почистване предметът се оказа амулет с апотропоично предназначение. Има следното описание:

На лицевата му страна е представен Архангел Михаил прав, с голобрадо лице, къдрава коса, нимб и широки криле, спускащи се до земята. Подробности от облеклото му не личат, но от запазените контури и откъслеци може да се види, че то е владетелско - дивитисион, увенчан с богато украсен лорос, който се спуска по гърдите и препасва кръста. С дясната си ръка архангел Михаил се подпира върху лабарум с дълга дръжка, а в лявата държи кълбо, увенчано с кръст. Какви са обувките му не личи добре. Цялото изображение е с плитък релеф, допълнително заличен от

корозията, обримчено е с двоен зрънчест кръг, между двата кръга е гравиран надпис, силно унищожен, който започва с кръст над главата на архангела. Отделни знаци от него могат да бъдат различени само от дясната му страна. Тези от лявата страна са напълно изтрити. От изписаното може да се разчете следният текст: + А Г І О С А Г І О.

На опаката страна е представено т.н. змийско гнездо. Централната част на изображението е заета от глава на Медуза, от която излизат четири двойки двуглави дракони. Надпис от тази страна на амулета няма.

Размери: диам.38-38 мм, височина на архангела 33 мм. Цялостно амулетът е силно изхабен, прояден от корозията, допълнително разсечен с остър предмет, отгоре са унищожени ушичките за окачване. В този си вид има тегло 20.10 г.

От достигналото до нас трудно може да се каже каква е била изработката на този амулет. Най-вероятно е все пак той да е бил излят в калъп. Какво е предназначението и датировката му? Амулети с подобно изображение и предназначение са известни в литературата, но у нас се срещат за пръв път. Известно е, че амулетите са имали апотропоично предназначение за собственика им и се е служело с тях от появата на човека въобще. Подобни на представения по сюжет и замисъл са разпространени във Византия. [25] Като израз на известно двоеверие и илюстрация на остатъци от езическите вярвания те се срещат и сред другите новопокръстени народи. Особено голямо разпространение те показват в Русия, където под популярното име "змеевики" се срещат и до XV - XVI в. [26] От едната страна при този вид амулети се представя каноническа сцена - Христос, Богородица или някой светец-воин, защитник, покровител на собственика на амулета. От другата му страна се представя най-често демонът във формата на змийско гнездо с дракони, от когото покровителят на собственика на амулета трябва да го предпазва. Надписите са различни, има и със заклинателно съдържание, а също и по-опростени - обръщение към покровителя, представен на лицевата страна. Подобен е вероятно и текстът върху нашия амулет. Точен негов паралел сред византийските амулети не ни е познат. Подобни по сюжет и иконография, но различни по стил и изработка са "змеевиките" от средновековна Русия и най-вече от Новгород [27], но при тях, когато има надпис, той е на кирилица. Представеният амулет е очевидно византийски. Подобни амулети изследвачите отнасят към X-XII в. [28] Иконографията на архангел Михаил, детайлите в облеклото му и цялостната изработка на амулета насочват датировката му в края на XI и XII в. [29]

В светлината на нумизматичните данни, представени по-горе, присъствието на амулета в средновековното селище в Мадара виждаме през периода 1100-1185 г.

БЕЛЕЖКИ

1. М у ш м о в, Н. Неиздадени български монети. ИБАИ, VI, с.227, обр.162.
2. М у ш м о в, Н. Монети. Сб. Мадара. Разкопки и проучвания, книга I, С., 1934, 446-447. Представени са следните средновековни монети: Юстин I - 3 медни; Юстиниан I - 1 медна; Юстин II - 1 медна; Маврикий Тиберий - 1 медна; Констанс II и Константин IV - 1 медна; Йоан I - 1 медна; Мануил I - 3 медни; Андроник I - 1 медна, Михаил Шишман - 1 медна; Иван Александър - 1 медна; Иван Шишман - 1 медна; Мурад I - 1 медна и др. За съжаление не можахме да открием тези монети. Те не са сред съхраняваните нито в ОИМ -Шумен, нито във филиал на АИМ - Шумен, нито в Археологическия музей - Мадара. В нумизматичния фонд на АИМ при БАН в София такива монети не са заведени. Благодаря на н.с. Д. Владимирова за оказаното съдействие.
3. В по-голямата си част представените монети се съхраняват в ОИМ - Шумен, отчасти в Археологическия музей Мадара и Филиал на АИМ - Шумен.
4. M o r r i s s o n, S. Catalogue des monnaies byzantines de la Bibliotheque Nationale, I, Paris, 1970.
5. G r i e r s o n, Ph. Cataloque of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, vol. III, Washington, 1973.
6. Й о р д а н о в, Ив. Ранни форми на монетното производство /XI - XIII в./ в българските земи. Нумизматика, 1980, №2, 4-15.
7. H e n d y, M. F. Coinage and Money in the Byzantine Empire 1081-1261, Washington, 1969.
8. Й о р д а н о в, Ив. Монетосечене на Мичо Асен /1256-1263/ във Велики Преслав. Нумизматика,1981, №4, 21-42.
9. Д о ч е в, К, Хронология на монетосеченето на цар Константин Асен / 1257- 1277/. Нумизматика, 1982, №2, 3-18.
10. Ръководител на разкопките е Т. Балабанов. Благодаря му за предоставения екземпляр.
11. М у ш м о в, Н. Монетите и печатите на българските царе. С., 1925.
12. Към представените в каталога прибавяме и тези, цитирани в б.2.
13. Й о р д а н о в, Ив. История на финансовата и кредитната система на България, I, Варна, 1981, 23-36. Това е картина, характерна за всяко едно средновековно селище от тази епоха, но все пак не можем да не отбележим обстоятелството, че в другите селища има макар и изолирани византийски монети от X в.
14. Й о р д а н о в, Ив. Монетното обръщение на средновековна Плиска. IV конгрес по славянска археология, 1980 г./под печат/
15. Непубликуван екземпляр от Преслав, с.Габарица и от Шуменски окръг.
16. G r i e s o n, Ph. The Copper Coinage of Leo III(717-744) and Constantin V (720-775). NC, 5, 1965, p.195 sq.
17. З л а т а р с к и, В. Н. История на българската държава през средните векове, III, С., 1972, 62-72.
18. М у ш м о в, Н. Новооткрит бронзов печат на цар Михаил Шишман /1323- 1331/. ИБАИ, VII, 341-346; ИВ. Йорданов. Монетосечене на Мичо Асен, с.25.
19. М и я т е в, Кр. Новооткрит печат на български архиепископ. ИВАИ, V, 249-263.
20. L a u r e n t, V. Bulletin de sigillographie byzantine. Byzantion, VI, p.784.

21. Вж. прегледа на отделните хипотези в Т. Тотев. Два новооткрити оловни печата на български архиепископ. Плиска, Преслав, I, С., 1979, 198-199.
22. G e o r g i e w, P. Au sujer de linterpretation des sceaux de plomb de larcheveque Georges de Bulgarie. Etudes Balkaniques, 3, 1980, p.120 sq.
23. Й о р д а н о в, Ив. Характер на монетната циркулация в средновековните български столици Преслав и Търново. Сб. Средновековният български град, С., 1978, 229-239; Същият. Монетното обръщение на средновековна Плиска.
24. В инвентарната книга на нумизматичния отдел на ОИМ - Шумен, не е посочено точното място на намиране.
25. S c h e u m b e r g e r, G. Amulettes byzantines anciennes. Melanges darcheologie byzantine, Paris, 1895, p.117-145; V. Laurent. Amulettes byzantines et formulaires magigues. BZ, XXXVI, 2, 1936, p.306 sq; Idem. Documents de sigillographie byzantine. La collection C. Orghidan, Paris, 1952, №668; Z. Kadar. Bemerkungen über byzantinische Amulette. Acta antiqua, X, 4, Budapest, 1962, p.402 et S.
26. Т о л с т о й, И. И. О русских амулетах, называемых змеевиками. ЗИРАО, т.III, СПб., 1888, 363-413; М. И. Соколов. Апокрифический материал для объяснения амулетов, называемых змеевиками. ЖМНП, CCIXIII, июнь, 1889, 339-368; Ж. Бланков. О двоеверии и амулетах - змеевиках. Сб. статией в честь В. Н. Лазарева, М., 1973, 203-210.
27. К о л ч и н, Б. А. и кол. Усадьба новгородского художника XII в., М., 1981, 98-101.
28. Р ы б а к о в, Б. А. Русские датированные надписи XI-XIV веков, М., 1964, 19-20, 52, табл. XXXIV, рис.1-2,5-6. Особено голямо съответствие има между опаката страна на нашия амулет и змеевика на Андрей и Евдокия. Релефът на представения от нас е по-плитък и изображенията по-схематизирани.
29. L a u r e n t, V. La Colloction C. Orghidan, p.306-307; Idem. Les sceaux byzantins du Medaillier Vatican, Vaticana, 1962, p.263-264.

СЪКРАЩЕНИЯ

БЕ	- Български език
БИБ	- Българска историческа библиотека
ГИБИ	- Гръцки извори за българската история
ГМСБ	- годишник на музеите в Северна България
ГНБП	- Годишник на Народната библиотека в Пловдив
ГНМ	- Годишник на Народния музей
ГСИ ИФФ	- Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факултет.
ГСУ ФИФ	- Годишник на Софийския университет. Философско-исторически факултет
ЖМНП	- Журнал министерства народного просвещения
Зап. СОРГО	- Записки Сибирского отделения Русского географического общества
ЗИРАО	- Записки Императорского русского археологического общества
ИАИ	- Известия на Археологическия институт
ИБАД	- Известия на Българското археологическо дружество
ИБАИ	- Известия на Българския археологически институт
ИВАД	- Известия на Варненското археологическо дружество
ИИАК	- Известия Императорской археологической комиссии
ИНМВ	- Известия на Народния музей - Варна
ИНМК	- Известия на Народния музей - Коларовград
ИНМШ	- Известия на Народния музей - Шумен
ИОМТ	- Известия на Окръжния музей - Търново
ИПр	- Исторически преглед
КСИА	- Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИИМК	- Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР
ЛИБИ	- Латински извори за българската история
МИА	- Материалы и исследования по археологии СССР
МПК	- Музеи и паметници на културата
РП	- Разкопки и проучвания
СА	- Советская археология
СбНУ	- Сборник за народни умотворения и книжнина
СИЭ	- Сообщения Института этнографии
СЭ	- Советская этнография
AH	- Arhaelogia Hungarica
BHR	- Bulgarian Historical Review
BZ	- Byzantinische Zeitschrift
MCA	- Materiale şi cercetari archeologice
NC	- The Numismatic Chronicle
SCIVA	- Studii şi cercetări de istorie veche şi arheologie.

СЪДЪРЖАНИЕ

1. ПРЕДГОВОР - Велизар Велков 3
2. ЕЗИЧЕСКА И ХРИСТИЯНСКА МАДАРА - Иван Дуйчев 5
3. "МОИТЕ ЧИЧОВЦИ В СОЛУНСКО..." - Веселин Бешевлиев 11
4. ПРЕГЛЕД НА ПРАИСТОРИЧЕСКИТЕ ПРОУЧВАНИЯ В МАДАРА И БЛИЗКИТЕ ОКОЛНОСТИ -Неделчо Попов и Свобода Сиракова 29
5. АНТИЧНОТО НАСЛЕДСТВО В СРЕДНОВЕКОВНА МАДАРА - Вера Антонова 41
6. ГЛИНЕНИ ЛАМПИ ОТ РИМСКАТА ВИЛА КРАЙ МАДАРА - Цветана Дремсизова-Нелчинова 53
7. НОВИ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ МАТЕРИАЛИ ОТ МАДАРА /II-IV век/ - Георги Атанасов 73
8. ЗА ПРОИЗХОДА НА ИМЕТО МАДАРА - Павел Георгиев 83
9. ЗА ЕДИН СРЕДНОАЗИАТСКИ ПАРАЛЕЛ НА МАДАРСКИЯ КОННИК - Томю Томев 93
10. ЗА СЪЩНОСТТА НА ЕЗИЧЕСКИЯ КУЛТОВ ЦЕНТЪР МАДАРА - Димитър Овчаров 99
11. СРЕДНОВЕКОВНИТЕ ПОСТРОЙКИ СЕВЕРНО ОТ СКАЛНИЯ РЕЛЕФ В МАДАРА - Рашо Рашев 109
12. РАЗКОПКИ В МАДАРА ПРЕЗ 1982 - 1985г.- Тодор Балабанов... 127
13. МАДАРА И ПРАБЪЛГАРСКИТЕ КУЛТОВИ СРЕДИЩА - Живко Аладжов 143
14. МЕТАЛНИ ПЕЧАТЧЕТА С ИЗОБРАЖЕНИЕ НА КОННИК - Стойчо Бонев 153
15. СЪЩЕСТВУВАЛА ЛИ Е ТЮРКСКАТА БОГИНЯ УМАЙ В ПРАБЪЛГАРСКИЯ ПАНТЕОН - Николай Овчаров..... 159
16. ЖЕЛЕЗНИ ОГНИВА ОТ МАДАРА И КЮЛЕВЧА - Станислав Станилов 169
17. СТАРОБЪЛГАРСКИ ВЕЗНИ ОТ ПЛИСКА, МАДАРА И ПРЕСЛАВ - Стоян Витлянов..... 177
18. НЕПУБЛИКУВАНИ АНТИЧНИ МОНЕТИ ОТ МАДАРА - Дочка Владимирова-Аладжова 191
19. СРЕДНОВЕКЕВНИ МОНЕТИ И ПЕЧАТИ ОТ МАДАРА - Иван Йорданов 201
20. СЪКРАЩЕНИЯ 211